

Валерій Смолій

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Наша конференція присвячена 50-річчю включення Криму до складу України. Історія Криму багата і водночас складна і суперечлива. Крим зазнав культурних, етнічних, політичних впливів кількох цивілізаційних процесів. Тут переплелися долі багатьох племен і народів.

Геополітичне розташування Криму завжди привертало до нього увагу сусідніх держав. Ми знаємо про факти численних війн на півдні України в античну добу, добу грецької та римської колонізацій, козацькі війни та походи в Крим, Кримські війни нового часу, бурхливі події революції і громадянської війни на півострові, руйнівну II світову війну тощо. І кожного разу “кримське питання” мало свою специфіку, свою актуальність.

Науковий комплексний аналіз історії Криму – важливий напрям історичних досліджень історії України. Попри сотні публікацій про Крим в його історії багато ще не з’ясованих повною мірою питань – концептуальних і фактологічних.

Етнічна історія Криму, його органічні й багатоманітні історичні, культурні, економічні, політичні зв’язки з Україною, багатотисячолітня історія кримсько-татарського народу, його плідна співпраця з українським народом в одні періоди і протистояння в інші – все це потребує глибокого осмислення і узагальнення як істориків, так і філософів, соціологів, економістів, археологів, етнологів, правознавців, мовознавців та ін.

Тема нинішньої конференції досить широка не випадково. В ній беруть участь фахівці Інституту історії України НАН України, Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Інституту законодавства Верховної Ради

України, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України та інших наукових і освітніх установ України.

Я закликаю Вас не політизувати проблему. В світлі останніх подій “кримське питання” особливо актуальне і в політичному сенсі доволі гостре. В руках певних політичних сил воно залишається інструментом для нагнітання напруженості в міждержавних та міжнаціональних стосунках. Тому я прошу Вас в оцінці подій спиратися на джерела, оперувати фактами і не вдаватися до емоцій.

Завдання конференції – обмінятися думками, поглибити наші знання, привернути увагу наукових кіл і громадськості до найбільш гострих питань історичного минулого Криму.

Олександр Копиленко (Київ)

КРИМ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА УКРАЇНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Нинішній 50-річний ювілей включення кримського півострова до складу України (можна сперечатися стосовно термінів – “входження”, “приєднання”) стає нагодою для об’єктивної оцінки цієї події, яка протягом останнього десятиріччя перебувала у центрі уваги як політиків, так і науковців, оцінювалася часом з цілком діаметрально протилежних позицій, стаючи предметом гострих суперечок, у тому числі і на міждержавному рівні.

Так, 23 січня 1992 року Верховна Рада Російської Федерації затвердила постанову “Про рішення Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1954 року про виведення Кримської області зі складу РРФСР”. Тоді усе обмежалося лише дорученням деяким комітетам, зокрема з міжнародних справ і зовнішніх економічних зв’язків, розглянути питання про конституційність цієї проблеми і зверненням до Верховної Ради України “також розглянути питання про конституційність рішень про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, прийнятих 1954 року”¹.

Однак Верховна Рада України “не сприйняла” цієї пропозиції. У її заяві від 6 лютого того ж року зазначалося, що Крим є “невід’ємною частиною України в статусі повноправної автономної республіки”. У свою чергу знов-таки 6 лютого 1992 року Верховна Рада Російської Федерації ухвалила продовжити роботу щодо вивчення правової обґрунтованості рішень 1954 року та утворила з числа депутатів відповідну комісію.

Наступна постанова Верховної Ради Російської Федерації “Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР стосовно зміни статусу Криму, прийнятих 1954 року” датована 21 травня 1992 року. Цього разу постанова Президії Верховної Ради РРФСР “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР” визнавалася “такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття”, проте все-таки підтверджувалося “конституціонування подальшим законодавством РРФСР цього факту і укладення між Україною та Росією двостороннього договору від 19 листопада 1990 року, в якому сторони відмовляються від територіальних претензій, і закріплення цього принципу у договорах і угодах між державами СНД”.

Та особливо напруженим у цьому плані став 1993 рік, коли 9 липня 1993 року Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову “Про статус міста Севастополя”, яким прямо, без жодної мотивації, підтвердила “російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року”. Парламентському комітету з конституційного законодавства пропонувалося “підготувати проект закону РФ про закріплення в Конституції РФ федерального статусу міста Севастополя”.

Цьому рішенням Верховної Ради РФ передувала діяльність утвореної нею робочої комісії, яка вивчала історико-правові аспекти статусу Севастополя. Свої висновки їй подали більше двадцяти наукових, державних та громадських установ (Інститут держави і права РАН, Російський інститут стратегічних досліджень, Дипломатична академія, Московський державний інститут міжнародних відносин, МЗС, Мінфін та Міноборони Російської Федерації, юридичний відділ Секретаріату Верховної Ради РФ і навіть Міжнародний комітет за мир,

роззброєння та економічну безпеку на морях і океанах). На жаль, задалегідь визначена кінцева мета “дослідження” позначилася на його об’єктивності та достовірності.

Серед матеріалів, підготовлених робочою комісією, містилася, наприклад, довідка, де хронологічно, починаючи з рескрипту Катерини I про російську юрисдикцію над Кримом, викладалися основні віхи його історії або ті факти, що могли вплинути на неї. Зокрема, згадувалося проголошення УНР та визначені нею кордони з особливим наголосом на словах “Таврія без Криму”. З таким же акцентом вказувалося й на проголошення Радянської Тавриди у березні 1918 року, причому “в складі РРФС”. А після цієї події хронологічно в довідці наводився листопад 1921 року і відомий Декрет ЦВК і РНК про утворення “Автономної Кримської СРР”. Однак у документах Радянської Тавриди як буферного державного утворення навіть формально не згадувалася Російська Федерація, не кажучи вже про майже незалежні від центру дії тодішніх “таврійських” лідерів. Тільки через рік в актах Тимчасового робітничо-селянського уряду Кримської СРР виразно проявляється зв’язок з Москвою. Однак ця республіка, як і всі інші подібні державні утворення на території півострова – радянські й “антирадянські”, – у довідці не фігурують.

Втім заради справедливості слід зазначити, що й українська сторона тоді не менш вільно поводитися з історичними фактами. Наприклад, під час обговорення 2 червня 1992 року проекту Заяви українського парламенту стосовно рішень Верховної Ради Російської Федерації з питання про Крим від 21 травня того ж року особливий наголос робився на кримсько-татарському національному характері державотворення на півострові після 1917 року. Зокрема, обґрунтовувалася ідея паралельного будівництва Української Народної Республіки та “демократичної

Кримської республіки”. Офіційна система аргументів базувалася на тому, що кримськотатарський курултай оголосив 13 грудня 1917 року відокремлення Криму від Росії і водночас виступив за союз з Україною, розуміючи важливість збереження історичних господарських, культурних та інших зв’язків з нею. Саме це налякало нових керівників Росії, і як наслідок – розгорнулася цілеспрямована робота для так званого “вирішення кримського питання”, що призвело до повалення Уряду Кримськотатарської республіки².

Однак 13 грудня 1917 року Курултай проголосив не відокремлення Криму від Росії, “а утворення демократичної Кримської республіки”, причому, керуючись гаслом “Крим для кримців”, зовсім не прагнув до складу УНР. Ця проблема, як відомо, була предметом переговорів першого кримського крайового уряду генерала Сулькевича і гетьмана Скоропадського.

Повалення ж татарського уряду, який існував лише на папері, стало ініціативою місцевих більшовиків, зв’язок яких з центром відчувався лише номінально.

Однак ці проблемні позиції не вплинули на загальну систему ґрунтовних документів, що їх розробили українські науковці – насамперед юристи та історики, відповідаючи на цей “виклик”. Так, у серпні-вересні 1993 року провідні наукові установи нашої держави – Академія правових наук, Інститут держави і права та Інститут історії Національної академії наук направили Верховній Раді України свої висновки з цього питання. На жаль, процес форсування потужностей апарату Верховної Ради України, який у 1994 – 1998 роках (до чергової реорганізації) став нагадувати “малу академію наук”, маючи в своєму складі науково-експертне та науково-аналітичне управління, Інститут законодавства, зашкодив подальшій взаємодії парламенту

з авторитетними науковими закладами, але це вже інша тема.

Вироблена тоді система аргументів стосовно статусу Севастополя включала такі основні елементи.

По-перше, зверталася увага на сам факт передачі Кримської області Українській РСР. Так, 5 лютого 1954 року Рада Міністрів Російської Федерації ухвалила постанову “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”. У ній зазначалося, що, “враховуючи територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки та тісні господарські і культурні зв’язки між Кримською областю та Українською РСР, Рада Міністрів РРФСР ухвалює: вважати доцільним передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”. Закінчувалася постанова зверненням до Президії Верховної Ради РРФСР розглянути це питання й увійти з відповідним поданням до Президії Верховної Ради СРСР.

Того ж дня Президія Верховної Ради РРФСР ухвалила на тих же підставах передати Кримську область зі складу Російської Федерації до складу УРСР та винести цю постанову на затвердження Президії Верховної Ради СРСР.

У свою чергу Президія Верховної Ради Союзу РСР 19 лютого 1954 року видала Указ “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”. Аргументація цього рішення була такою ж. Щоправда, цьому передувала постанова Президії Верховної Ради УРСР “Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання про передачу Кримської області до складу Української РСР” від 13 лютого того ж року, де вказувалося, що “передача Криму Українській РСР, враховуючи спільність їх економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв’язки, цілком доцільно й є свідченням безмежної довіри великого російського народу українському народові”.

Нарешті, 25 квітня 1954 року Верховна Рада Союзу РСР ухвалила Закон “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР”. Цей закон складався з двох статей. Першою з них затверджувався відповідний указ Президії Верховної Ради Союзу РСР, а другою ухвалювалося внести необхідні зміни до статей 22 і 23 Конституції СРСР³.

Слід зазначити, що цей “набір” актів наводиться практично в кожній праці – українській та російській з цього питання. Проте питання, на наш погляд, не можна вважати вичерпаним.

Справа в тому, що рішення усіх президій – союзної, російської та української, на думку деяких авторів, сумнівні насамперед з точки зору того, наскільки вони взагалі були повноважні розглядати ці питання. Зокрема, у праці А. Федорова вказується, що стаття 33 Конституції РРФСР від 1937 року містила вичерпний перелік повноважень Президії Верховної Ради – одинадцять пунктів, від права скликати сесії Верховної Ради, тлумачити російські закони до призначення та відкликання дипломатичних представників РРФСР, які не включали, проте, права вирішувати питання територіальної цілісності та зміни кордонів республіки⁴.

Однак у цій праці не згадується той факт, що серед цих одинадцяти повноважень Президії Верховної Ради РРФСР міститься й право видавати укази, причому в тому ж пункті “б” статті 33, де йшлося про право Президії тлумачити закони⁵.

Відповідно, дійсно, виникає певне неоднозначне розуміння цієї статті: наскільки право Президії видавати укази стосувалося лише реалізації інших її повноважень чи мало цілком самостійне значення.

Враховуючи тодішню радянську конституційну практику, зокрема той факт, що, крім указів президії усіх верховних рад – союзної та республіканських, видавали ще й постанови, вже тільки на підставі цього можна робити висновки про самостійний характер “указних повноважень” цих органів, що підтверджується також і подальшим їх затвердженням сесіями верховних рад – союзної та республіканських.

Щоправда, можна погодитися з думкою цитованого А. Федорова, що “існувала певна конституційна прогалина у правовому регулюванні подібних територіальних питань між союзними республіками. Єдиним способом одержання згоди РРФСР на зміну її території був референдум. І пункт “г” статті 33 Конституції Російської Федерації наділяв Президію Верховної Ради правом здійснювати всенародне опитування (референдум). 1954 року цього зроблено не було”⁶.

Справді, за статтею 19 (пункти “в” і “г”) Конституції РРФСР 1937 року віданню Російської Федерації в особі її вищих органів влади та органів державного управління належало, зокрема, подання на затвердження Верховної Ради Союзу РСР утворення нових країв та областей, а також автономних республік і областей у складі РРФСР. Цю проблему регулювала лише Конституція СРСР 1936 року, за статтею 14 (пункт “д”) якої до відання Союзу РСР в особі його вищих органів влади та органів державного управління належало затвердження змін кордонів між союзними республіками (до речі, в цитованій праці помилково вжито термін “вищі органи державної влади”). Саме тому особливого значення набуває те, як дане питання конституювалося після прийняття 26 квітня 1954 року союзного закону про передачу Криму Українській РСР.

Того ж 26 квітня 1954 року Верховна Рада Союзу РСР внесла й відповідні зміни до союзної Конституції. З переліку

областей Російської Федерації, що містила стаття 22, виключалася Кримська область, а перелік областей Української РСР, визначений статтею 23, навпаки поповнювався Кримською областю. 2 червня 1954 року відповідні зміни до Конституції РРФСР внесла Верховна Рада Російської Федерації. Нарешті, 17 червня 1954 року Верховна Рада Української РСР ухвалює закон про внесення змін і доповнень до статті 18 Конституції УРСР, за якою перелік областей республіки доповнювався й Кримською.

Отже, передачу Кримської області Українській РСР було здійснено з повним додержанням чинного на той час законодавства (незалежно від мотивів, якими керувалося тодішнє радянське керівництво).

Власне, крім загальних посилань на те, що згадані акти Верховної Ради СРСР та Верховної Ради РРФСР прийняті “з порушенням основоположних статей як Конституції СРСР, так і Конституції РРФСР та УРСР”, жодних конкретних аргументів не наводилося. Тільки в праці А. Федорова з’являється певна аргументація, що посилюється й деякими додатковими міркуваннями. Наприклад, вказується, що Закон РРФСР “Про внесення змін і доповнень до статті 14 Конституції (Основного Закону) РРФСР” має ознаки поспіху та правової неохайності, а наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами, підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчато, а саме рішення про передачу – недалекоглядним і безвідповідальним⁷.

Однак подібні аргументи політичного та оціночного характеру не можуть вважатися підставою для визнання цих рішень такими, що не мають юридичної сили. Що ж до референдуму, який нібито мала провести 1954 року Президія Верховної Ради РРФСР, то це було її правом (яким

за радянських часів з цілком зрозумілих причин так ніхто й не скористався), а не обов'язком діяти саме так при вирішенні територіальних питань. Для порівняння доцільно назвати, наприклад, статтю 73 нинішньої Конституції України, за якою питання про зміну території України вирішуються виключно всеукраїнським референдумом.

Друга група аргументів стосується самого Севастополя, насамперед його статусу міста республіканського підпорядкування, який він мав на момент передачі Кримської області Українській РСР. Дискусія йшла навколо того, чи входив тоді Севастополь до складу цієї області. Так, указом Президії Верховної Ради РРФСР від 29 жовтня 1948 року місто Севастополь було виділене в самостійний адміністративно-господарський центр зі своїм бюджетом та внесене до переліку міст республіканського підпорядкування. Однак при цьому не вирішувалося питання територіального характеру, зокрема не змінювалися межі Кримської області.

Взагалі, статус міста республіканського (чи обласного, чи будь-якого іншого) підпорядкування не означав його “екстериторіальності” – йшлося лише про вдосконалення управління ним з боку республіканських органів.

На підтвердження цього слід зазначити, що в текстах усіх наведених указів місто Севастополь як окрема адміністративно-територіальна одиниця не згадується. Конституція РРФСР 1937 року, що діяла до 1978 року, визначаючи державний устрій РРФСР (стаття 14), теж не виділяла міст республіканського підпорядкування як самостійну категорію.

Конституційне закріплення статусу міст республіканського підпорядкування сталося значно пізніше, у Конституції РРФСР від 12 квітня 1978 року, де в статті 71 такими

містами визначені лише Москва і Ленінград. Водночас у Конституції УРСР від 20 квітня 1978 року (стаття 77) вказано, що містами республіканського підпорядкування в Українській РСР є Київ і Севастополь (щоправда, деякі сучасні автори посилаються на “формальний характер брежнєвської Конституції”, яка нібито лише юридично закріпила “помилку” 1954 року)⁸.

Вагомим аргументом є також порядок фінансування міста Севастополя. У Законі про державний бюджет РРФСР на 1953 рік, тобто до передачі Кримської області до складу УРСР, бюджет Севастополя як міста республіканського підпорядкування виділено окремим рядком. Так само виділено, до речі, й бюджети ще кількох міст, які названі містами республіканського підпорядкування – Сочі, Красноярська, Горького, Куйбишева, Ленінграда, Москви та інших, усього – 14 міст разом із Севастополем.

Після 1954 року фінансування міста Севастополя з бюджету РРФСР припиняється. Інакше й не могло бути, оскільки з того часу воно відсутнє в адміністративно-територіальному поділі РРФСР. З іншого боку, якщо в Законі про державний бюджет УРСР на 1953 рік міста Севастополя немає, то в наступному році його бюджет виділено окремим рядком у законі про державний бюджет УРСР на 1954 рік. Стаття п'ята цього закону затверджувала бюджети місцевих рад – першим у цьому переліку став Київ, потім Севастополь, а далі усі області України в алфавітному порядку.

До речі, 25 квітня 1968 року Рада Міністрів РРФСР ухвалила постанову “Про визнання такими, що втратили силу, деяких рішень уряду РРФСР з питань державного планування”, серед яких бачимо й постанову “Питання міста Севастополя” від 29 жовтня 1948 року.

Належність міста з 1954 року до України виявляється у різних сферах державно-політичного життя, зокрема, в діяльності представницьких органів. У зазначений період депутати від Севастополя представляли інтереси його населення у Верховній Раді саме УРСР, а не РРФСР. У Севастополі також діяв міський комітет Компартії України.

Статистичні дані, які характеризували економічний та соціальний розвиток Севастополя, включалися до загальної української статистики.

Навіть таку деталь, як географічні карти, де Севастополь позначався як територія України, теж слід брати до уваги. Щоправда, герой славетного роману Жюль Верна “Діти капітана Гранта” вчений-географ Паганель, знаменитий своєю неухвалюваністю, “опублікував прекрасну карту Америки, куди умудрився вклинити Японію”.

Нарешті, третя група аргументів стосувалася міжнародно-правового аспекту проблеми. Зокрема, тоді українська сторона активно посилялася на статтю 6 Договору між РРФСР та УРСР від 19 листопада 1990 року. “Високі договірні сторони визнають і поважають територіальну цілісність УРСР та РРФСР у нині існуючих в межах СРСР кордонах”. Та варто зауважити, що під час розгляду питання про ратифікацію цього договору на засіданні Верховної Ради РРФСР 22 листопада того ж року тодішній міністр закордонних справ Російської Федерації А.Козирев зробив одне застереження – цей договір розрахований лише на ту ситуацію, коли Україна й Росія існують в рамках СРСР. “Інша справа, – заявив він, – якщо виникне питання про те, що кордон буде не в рамках СРСР”⁹.

Зрештою, так воно і сталося, але стаття 5 Угоди про утворення СНД від 8 грудня 1991 року також передбачала, що країни-учасниці “визнають і поважають територіальну цілісність і недоторканність існуючих між ними державних

кордонів”.

Інша справа, що ця Угода майже не згадувалася в тих актах, що їх приймала Верховна Рада України у відповідь на подібні рішення російського парламенту. Ймовірно, це можна пояснити загальним ставленням України до СНД, яке проявилось вже під час ратифікації (10 грудня 1991 року) Угоди про її створення.

Якщо говорити про інші аргументи цього плану, то найбільш повно їх було викладено у працях відомого українського фахівця в галузі міжнародного права професора В. Буткевича. Зокрема, він вперше аргументовано показав, наскільки політичні заяви про референдум, якими тодішні кримські лідери активно тиснули на центр, не відповідають міжнародно-правовим стандартам, за якими мало б відбуватися волевиявлення населення півострова для того, щоб здобути визнання з боку світового співтовариства¹⁰.

До речі, цей зовнішній аспект проблеми особливо виділявся у постанові Верховної Ради України “Про Постанову Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя” від 14 липня 1993 року, де вона кваліфікувалася “як така, що суперечить нормам міжнародного права, зобов’язанням, які Росія взяла на себе як член ООН, ОБСЄ та інших організацій, двостороннім договором між Російською Федерацією та Україною”. Визнавалося також за необхідне “порушити питання перед Радою Безпеки ООН про кваліфікацію рішення Верховної Ради Російської Федерації з точки зору статуту ООН і сучасних норм міжнародного права”.

Останнім часом стало модно говорити про так звані “внутрішні фактори зовнішньої політики”¹¹. Проявилися вони в тому, як розвивалася тоді ситуація навколо севастопольської проблеми. Так, уже 20 липня 1993 року

із заявою виступив Голова Ради Безпеки ООН, який, підтримавши позицію України з приводу постанови Верховної Ради Російської Федерації, водночас заявив, що “вітає також позицію, яку зайняло Міністерство закордонних справ Російської Федерації від імені Уряду Російської Федерації”. А ця позиція полягала в тому, що, за словами постійного представника Російської Федерації при ООН, “прийнята 9 липня 1993 року постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» розходиться з лінією Президента та Уряду Російської Федерації”¹².

Отже, внутрішнім фактором “кримсько-севастопольського питання” слід вважати також певну специфіку відносин між гілками влади в Росії, втім як і в Україні, де також особливо на перших етапах становлення незалежної держави парламент, Президент і навіть Міністерство закордонних справ мали свій погляд на відносини з “північним сусідом”. Ймовірно, саме тому з плином часу подібні заяви й рішення стали сприйматися менш емоційно, а реакція на них перетворилася на норму депутатського життя.

Огляд подій навколо Севастополя 1993 року буде неповним, якщо не згадати й позицію Верховної Ради Криму, яка з дивовижною затятістю виступала з постановами стосовно статусу Чорноморського флоту (наприклад, “Про виконання угоди між Україною та Російської Федерацією про принципи формування і функціонування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту” від 22 квітня 1993 року; “Про позицію щодо Чорноморського флоту” від 16 червня 1993 року; “Про ситуацію на Чорноморському флоті” від 30 червня 1993 року). А проте президія Верховної Ради Криму 12 липня 1993 року негативно оцінила рішення російського парламенту від 5 липня 1993 року, однак зовсім з інших

мотивів, ніж Верховна Рада України. Невдоволення викликав той факт, що позиція російських депутатів фактично перекреслювала амбіційні “державотворчі” плани кримських керівників. Звідси констатація у постанові Президії Верховної Ради Криму того факту, що рішення Верховної Ради РФ “прийнято з порушенням Конституції Республіки Крим”, а питання Чорноморського Флоту передбачається “розв’язувати без кримчан, севастопольців, Верховної Ради Криму”.

У 1994-1995 роках Державна Дума Росії теж ухвалила кілька актів, присвячених ситуації на півострові, причому кожного разу вони “провокувалися” відповідними зверненнями тодішніх кримських лідерів, які намагалися використати проблеми українсько-російських відносин у власних інтересах¹³. Щоправда, цього разу тон цих документів стає менш категоричним. Так, зокрема, у заяві Державної Думи Росії “Про ставлення до рішень Верховної Ради України з Криму” від 22 березня 1995 року говорилося про “всю проблематику російсько-українських переговорів, включаючи питання реструктуризації боргів України, розподілу Чорноморського флоту і статусу його головної бази – міста Севастополя”. А в постанові Державної Думи “У зв’язку із зверненням Верховної Ради Республіки Крим” від 17 травня того ж року наголос робився на необхідності “активізації переговорного процесу з Україною з урахуванням виявленої на загальнокримському референдумі думки населення Республіки Крим та обраних ним органів влади”¹⁴.

Постанова містила також пропозицію тодішньому Президенту Російської Федерації Б. Єльцину скликати нараду депутатів Ради Федерації, депутатських об’єднань у Державній Думі, керівників Уряду Російської Федерації з питання про взаємини з Україною¹⁵.

Втім не можна оминати й останнього пункту цієї постанови, яким керівникам думської частини Міжпарламентської комісії з російсько-українського співробітництва доручалося організувати консультації з Верховною Радою України. Варто зауважити, що з 1994 року міжпарламентські зв'язки України та Росії почали активізовуватися.

Наступний 1996 рік приніс черговий обмін заявами. 16 жовтня 1996 року Державна Дума ухвалила в першому читанні проект закону “Про припинення розподілу Чорноморського Флоту”¹⁶. А вже 18 жовтня Верховна Рада України прийняла досить сувору заяву з цього приводу, якою, зокрема, кваліфікувала рішення своїх думських колег як “спробу поширити юрисдикцію Російської Федерації на місто Севастополь”. Емоційний накал заяви в чомусь навіть перевищив рівень 1993 року. Як зазначалося у цьому документі, “Державна Дума Російської Федерації не вперше відіграє дестабілізуючу роль у регіоні, порушує стабільність і безпеку, створює своїми рішеннями конфліктну ситуацію, яка може призвести до непередбачуваних наслідків”.

Через кілька днів – 29 жовтня 1996 року український парламент також ухвалив “звернутися до Президента України Л.Кучми з пропозицією виступити на закритому засіданні Верховної Ради України з приводу ситуації щодо розподілу Чорноморського Флоту між Україною та Російською Федерацією”.

У свою чергу 5 грудня 1996 року Рада Федерації Федеральних Зборів Росії ухвалила заяву “Про статус міста Севастополя”. У ній вже прямо не говорилося про російську належність Севастополя, проте зазначалося, що “Українська сторона всупереч об'єктивним реальностям не бажає обговорювати на переговорах питання про російський статус міста Севастополя”. Того ж дня Рада

Федерації затвердила й постанову “Про комісію Ради Федерації з підготовки питання про правовий статус міста Севастополя”, причому вказувалося, що це питання “має виключну політичну значущість для розвитку добросусідських відносин між Російською Федерацією та Україною, забезпечення стабільності і безпеки Європи”¹⁷.

Втім Верховна Рада сприйняла ці акти зовсім в іншому ракурсі, ухваливши вже 6 грудня 1996 року чергову заяву, де знову вказувалося, що Рада Федерації має на меті “проголосити російський статус українського міста Севастополя”.

Взагалі, надто різку офіційну реакцію на рішення Ради Федерації та Державної Думи (наприклад, 7 грудня 1996 року відбулося засідання української частини змішаної україно-російської Комісії по співробітництву “в зв’язку з недавніми деструктивними рішеннями парламенту Російської Федерації щодо російського статусу українського міста Севастополя та припинення розподілу Чорноморського Флоту”¹⁸) можна пояснити досить важким ходом переговорів стосовно підписання масштабного договору про дружбу і співробітництво між двома країнами.

Вирішальним у цьому плані став 1997 рік, причому певною мірою повторювалася ситуація 1993 року, коли тодішнє рішення Верховної Ради Російської Федерації супроводжувалося чи підкріплювалося відповідною активністю науковців. На підтвердження цього варто назвати, зокрема, “круглий стіл” на тему “Правовий статус Севастополя: пошук розв’язання проблеми”, проведений 10 квітня 1997 року в Московському державному інституті міжнародних відносин (університеті) МЗС Російської Федерації. Склад учасників був досить представницьким – відомі юристи, депутати та експерти Ради Федерації та Державної Думи, Ради Безпеки та Федеральної прикордонної

служби, представники ряду громадських організацій – наприклад, Російської асоціації міжнародного права, засобів масової інформації.

Лейтмотивом більшості виступів стала відома теза: “Севастополь – місто російської слави, ніколи не змінював юридичного статусу і не передавався Україні разом з Кримом у 1954 році”. Вже вкотре аналізувалася природа рішень вищих представницьких органів РРФСР та СРСР з цього питання, причому деякі важливі “деталі” завідомо опускалися, а правові аргументи трактувалися здебільшого політизовано й однобічно. Так, представник Московського державного інституту міжнародних відносин професор С.Молодцов стверджував, що “Крим не міг бути переданий Україні, оскільки перебував у віданні центру, оскільки всі оборонні питання, у тому числі й воєнно-морського флоту, були у віданні СРСР. Була допущена найбрутальніша злочинна помилка. Угода також злочинна й оформлювалася всупереч елементарним правовим положенням”. А відомий юрист-міжнародник професор І. Бліщенко наполягав, що “Указ 1954 року має неконституційний характер через те, що при розгляді питання про Крим не були враховані Конституції Росії та України, було тільки рішення Політбюро та Указ Президії Верховної Ради СРСР, що юридично недостатньо”. Проте вже зазначалося, що 1954 року процес передачі Криму Україні дістав відповідне закріплення як на рівні Союзної Конституції, так і Конституцій РРФСР та УРСР.

Щоправда, лунали інші думки, стримане визнання української належності Севастополя. Так, представник Інституту держави і права РАН В. Єрмошин звернув увагу на те, що “у Великій Радянській Енциклопедії Севастополь позначений на карті України, у ньому розміщувався міськомкомуністичної партії України”. Один з провідних вчених

професор І. Лукашук (до речі, колишній завідувачий кафедрою міжнародного права Київського держуніверситету наприкінці 70-х років) зауважив, що “в Конституції України Севастополь є, а в Конституції РФ немає міста Севастополя”.

Втім, навіть стримане визнання сучасних реалій все одно супроводжувалося “нестандартними” пропозиціями, наприклад, “не визнавати статус Севастополя юридично, а оголосити його містом воєнної слави двох братніх народів – російського та українського”¹⁹.

Підсумки цього “круглого столу” вилились у констатацію необхідності обговорювати питання про Севастополь в ході російсько-українських переговорів. Та (як не раз траплялося в подібних ситуаціях) політична воля випередила можливі наукові варіанти розв’язання цієї штучної проблеми.

Після проведення багатьох раундів переговорів делегацій України та РФ 31 травня 1997 року під час державного візиту Президента РФ Б. Єльцина до Києва відбулося підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Верховна Рада України ратифікувала Договір 14 січня 1998 року, Державна Дума Федеральних Зборів Російської Федерації – 25 грудня 1998 року, а Рада Федерації 17 лютого 1999 року ухвалила закон “Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією”. 2 березня 1999 року Президент РФ Б. Єльцин підписав цей ратифікаційний закон. Проте російська сторона обумовила набуття чинності Договору ратифікацією угод по Чорноморському Флоту Верховною Радою України. Ратифікація українським парламентом базових угод з Чорноморського Флоту Російської Федерації 24 березня 1999 року (підписані 28 – 31 травня 1997 року) відкрила шлях “великому”

Договору, що й сталося 1 квітня 1999 року після обміну в Москві ратифікаційними грамотами між Президентом України та Президентом РФ.

Отже, нині між Україною і Росією не існує нерозв'язаних політичних проблем. Необхідно знайти лише конкретні механізми створення сприятливих умов для наповнення українсько-російських відносин реальним економічним змістом²⁰.

Дивна річ: рішуче обстоюючи у відносинах з Росією принцип повної рівноправності, ми, однак, увесь час чекаємо від неї якихось поступок, хоча, зрозуміло, що Росія, як і Україна, керується у своїх діях виключно національними інтересами і давно вже не має можливості на філантропію. При тверезій і прагматичній оцінці реальної ситуації це не повинно заважати відносинам між людьми і народами.

Так само не повинні заважати цьому й позиції тих політичних сил, які будують свою діяльність на негативних оцінках сучасних україно-російських відносин²¹. З одного боку, широко відомі погляди на Крим мера Москви Ю. Лужкова, а, з іншого, – варто згадати й заяви на російські теми, з якими регулярно виступали деякі фракції у Верховній Раді України (наприклад, 22 березня 2000 року фракції Народного Руху України та партії “Реформи і Порядок” – “Реформи-Конгрес” оприлюднили заяву з приводу “подій в Чеченській республіці”).

Якщо знову звернутися до проблеми внутрішніх факторів зовнішньої політики, то саме цей внутрішній фактор Севастополя набуває нині особливо актуального змісту.

За Конституцією України (частина четверта статті 133) Севастополь має спеціальний статус, який визначається законом, проте й досі його не прийнято. Перші два депутатські законопроекти з цього питання були внесені у вересні 1998 року, потім ще один – у жовтні того ж року і,

нарешті, законопроект від Кабінету Міністрів – у січні 1999 року.

Після певних підготовчих зусиль і попередніх консуль-тацій перевага віддається законопроекту народних депутатів В. Зачосова і С. Кондратевського. 8 липня 1999 року він навіть приймається в першому читанні. Та потім ситуація ускладнюється. 20 вересня 1999 року цей проект направляється на повторне друге читання, а 1 червня 2000 року взагалі відхиляється. З огляду на деякі особливості цього проекту він, здається, не мав жодних шансів пройти у сесійному залі. Насамперед це стосувалося ролі міста у відносинах між Україною та Росією, оскільки передбачалося, наприклад, участь Севастополя в реалізації на його території та акваторії угоди про статус і умови перебування Чорноморського Флоту Російської Федерації.

Крім того (і це становило найбільшу проблему частини законопроекту), конструювалася досить специфічна система місцевої влади, яку не можна було удосконалити редакційними змінами. Так, за статтею 9 проекту Севастопольська міська рада, сільські та селищні ради, що входили до цього “мега-полісу” (якщо цей термін правомірно застосовувати в подібній ситуації), набували статусу представницьких органів місцевого самоврядування, причому за наступною статтею 10 міська рада визначалася як “вищий орган міського самоврядування”. Однак за статтею 140 Конституції України спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст представляють районні та обласні ради, не кажучи вже про те, що Конституція і закон про місцеве самоврядування взагалі не передбачають подібної ієрархії.

Минув ще рік, поки 4 липня 2001 року Верховна Рада України знову не повернулася до цього питання, розглянувши два альтернативні законопроекти. У цілому

обидва проекти мали чимало спільного. Принципове розходження знов-таки стосувалося засад організації місцевого самоврядування. У законопроекті Р. Безсмертного та Ю. Іоффе особливий наголос робився на сильній виконавчій владі. Відповідно цей законопроект закріплював існуючу ситуацію, за якою в Севастополі (до речі, єдиному місті в Україні) так і не обрано міського голову. Його функції певною мірою покладалися на голову Севастопольської міської ради, а всі виконавчі повноваження передавалися міській державній адміністрації. За цим проектом система місцевого самоврядування в місті мала складатися з трьох елементів: територіальної громади міста, міської ради та органів самоорганізації населення. Це означало ліквідацію районних у місті рад та сільських і селищних рад в ареалі Севастополя.

Свою позицію Р. Безсмертний обґрунтував так: “Враховувати необхідно всі фактори, але ключовим при визначенні цієї моделі були положення, які зазначені в російсько-українському договорі. Я зараз не маю під рукою і не можу процитувати, але основний зміст цих положень зводиться до наступного, що українська держава (не місцеве самоврядування, а держава) бере на себе обов’язки гарантувати майно і, скажемо, умови проживання військовослужбовцям Російського Чорноморського Флоту. Тому безперечно, що в даному випадку іде зміщення функціональних обов’язків місцевого самоврядування і виконавчої влади. Невипадково запропонована така модель, яка, на мою думку, є компромісна. Повний контроль за ситуацією в місті в питанні майна бюджету здійснює рада, але виконавчі функції поєднані в особі однієї міської адміністрації”.

Проект В. Зачосова, навпаки, передбачав обрання органів самоврядування усіма мешканцями міста. На сесії

наводилися цікаві факти: територія Севастополя становить понад 1000 квадратних кілометрів, що дорівнює площі Москви, Нью-Йорка та Шанхая, і включає три міста, чотири райони в місті, селище міського типу та 32 населені пункти. Пропонувалося зберегти органи самоврядування у міських районах Севастополя. Так само йшлося й про сильні виконавчі органи Севастопольської міської ради та районних у місті рад.

Полемізуючи зі своїми “конкурентами”, В. Зачосов послався на те, що їх проект суперечить Європейські хартії місцевого самоврядування та відповідним принципам Конституції України.

Ситуація ускладнилася тим, що розгляд цих проєктів знову призвів до полеміки між “лівими”, які підтримали проєкт В. Зачосова, і “правими”, які захищали проєкт Р. Безсмертного та Ю. Іоффе. Про накал цієї полеміки свідчать лише деякі аргументи, що їх застосовували в ході дискусії. Так, народний депутат П. Мовчан, вдавшись до аргументації “лінгвістичного” характеру, провів паралель між прізвиськом В. Зачосова і так званими “зачосками” у Чечні (хоча всі знають про “зачистки”). Не залишаючись у боргу, комуніст П. Баулін заявив про “закріплення бандитського режиму у поваленому місті-герої”.

Результат же цієї полеміки був цілком прогнозований. 7 липня 2001 року в день голосування проєкт В. Зачосова зібрав 209 голосів, а проєкт Р. Безсмертного та Ю. Іоффе – 166. Після короткої дискусії та нового голосування проєкти дістали відповідно 194 та 153 голоси.

Отже, починаючи з 1996 року, принаймні десять законопроєктів щодо статусу Севастополя вносились на розгляд Верховної Ради України, але безрезультатно.

Одним з негативних наслідків цього стало й те, що окремо виділилася проблема відносин Севастополя та АР

Крим. Нагадаємо, що частина друга статті 7 Конституції АР Крим, яка допускає можливість утворення представництва Севастополя при Верховній Раді АР Крим, викликала неоднозначну реакцію Верховної Ради України, однак увійшла до кінцевої редакції.

Потім вже згаданий законопроект В. Зачосова та С. Кондратевського, що його розглянула й 1 червня 2000 року відхилила Верховна Рада України, містив норму, за якою Севастополь має представництво при Верховній Раді АР Крим, а його повноваження визначається “Положенням, узгодженим з Верховною Радою АР Крим, Севастопольською міською державною адміністрацією і затвердженим Севастопольською міською радою”.

Однак виявляється, що подібне положення про “Представництво міста-героя Севастополя при Верховній Раді АР Крим” було затверджено Постановою Верховної Ради АР Крим ще 19 травня 1999 року. Одразу ж виникає запитання: якщо “Представництво створюється за рішенням Севастопольської міської ради” (пункт 1.2 Положення), то чому рішення про це приймає Верховна Рада АР Крим (пункт 2 Постанови). А тим більше – на якій підставі Верховна Рада АР Крим визначає статус цього представництва як “виконавчого органу Севастопольської міської ради” (пункт 1.3 Положення).

Однак справжньою вершиною лукавої кримської нормотворчості слід вважати структуру Представництва Севастополя, яка була запропонована цим Положенням. Відповідно до пункту 3.1 “Структура Представництва складається зі штатної частини – безпосередньо Представництво і позаштатної – 5 депутатів Севастопольської міської ради, делегованих до складу Представництва за згодою Верховної Ради Автономної Республіки Крим для участі у

пленарних засіданнях Верховної Ради Автономної Республіки Крим”.

Незважаючи на те, що спеціальний статус Севастополя прямо передбачено статтею 132 Конституції України, Верховна Рада АР Крим цілком свідомо її порушує. Причому раніше жителі Севастополя принаймні вільно обирали своїх представників до Верховної Ради АР Крим, тепер же вона їх фактично призначає.

У цій ситуації особливо відчувається брак закону про статус Севастополя. Констатація цього факту не є “ритуальними побиваннями”, до яких модно вдаватися у подібних випадках.

Севастопольський контекст кримської теми переконливо засвідчує необхідність найскорішого прийняття цього закону. Втім, проблема полягає не тільки в конкретному законі. Нині досить актуальним є загальна перспектива розвитку АР Крим.

“Поza межами можливого” – так називалася одна з мало-відомих праць І. Франка, опублікована на початку минулого століття. Говорячи мовою сучасної політології, у ній йшлося про те, що деякі ідеали тодішньої національної еліти лежать “поza межами можливого”. І саме ці його слова досить точно відображають позиції і прагнення усіх учасників розбудови кримської автономії.

Так, оцінюючи політику центру стосовно АР Крим протягом останніх десяти років, слід зазначити, що вона і досі залишається якщо не суперечливою, то, принаймні, не послідовною. Причина цього криється насамперед в тому, що й досі як державні органи, так і провідні наукові інституції не мають чіткого уявлення про правову природу автономії та її параметри. Усе це неминуче позначається на ефективності регіональної політики нашої держави, а

також якості законів, що регулюють правовий статус АР Крим.

У першу чергу це стосується співвідношення законів України “Про Верховну Раду АР Крим”, “Про Раду Міністрів АР Крим і Конституції АР Крим”, взагалі проблеми кримської “специфіки” у нашому законотворенні. Отже, стара проблема відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради АР Крим Конституції та законам України, яку й досі повною мірою не розв’язано, доповнюється і проблемою готовності українського законодавства до гострих ситуацій в автономії, які переважно врегульовуються політичними засобами. Особливо це стосується партійного життя в автономії, яке все більше інтегрується в загальноукраїнське партійне будівництво.

Необхідно звернути увагу і на те, що нині центр взагалі уникає висловлювати чітку позицію стосовно больових проблем функціонування автономії. Особливо наочно це проявилось в новому Бюджетному кодексі, в якому замість Конституції АР Крим згадується лише закон про її затвердження. Так, у статті 67 “Особливості формування бюджету АР Крим та бюджетів міст Києва і Севастополя” сором’язливо згадується лише закон “Про затвердження АР Крим”. Проте цей закон складається лише з п’яти пунктів і не містить жодних особливостей. Усі вони регулюються самою Конституцією АР Крим, цьому наївно сподіватися, що, говорячи лише про закон, яким затверджено Конституцію, можна замовчувати сам факт її існування.

По-перше, це юридично некоректно, адже Конституція України “вголос” визнає Конституцію АР Крим і, до речі, не торкається форми її затвердження – вказано лише, що вона “затверджується не менше як половиною від конституційного складу Верховної Ради України”. По-друге, це ніяк не впливає на ситуацію в автономії і навпаки

певною мірою ускладнює її. В усякому разі кримські політики приймають запропоновані правила гри, пристосовуючись до них. Так, 2 жовтня 2001 року Президія Верховної Ради АР Крим направила Президенту, Верховній Раді і Уряду України звернення, де наголошувалось на тому, що проект закону “Про державний бюджет України на 2002 рік” ігнорує “правові норми Закону України “Про затвердження Конституції АР Крим” і статті 67 Бюджетного кодексу України, що встановлює особливості формування бюджету автономії”. Отже, коло замкнулося.

Подібні ж проблеми виникають, якщо проаналізувати і деякі інші статті Бюджетного кодексу. Так, стаття 4 “Стан бюджетного законодавства” вибудовує ієрархію нормативно-правових актів, що регулюють бюджетні відносини в Україні. На вершині цієї піраміди – Конституція. Останній, найнижчий – після нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади – відведений “рішенням органів АР Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування”. Однак евфемізм “рішення органів АР Крим” не розв’язує жодних проблем. По-перше, Верховна Рада АР Крим, хоч якби не робити вигляду, що її не існує, все одно виступає одним з “органів АР Крим”, рішенням якого – хочемо ми цього чи ні, – буде і Конституція АР Крим. А те, що “освячений” законом Верховної Ради України акт поставлено в один ряд з рішеннями місцевих держадміністрацій, не стільки цілком свідомо дратує амбіції кримських лідерів, скільки демонструє брак чітких науково виважених підходів до проблем автономії з боку центру.

Вже говорилося про дивне словосполучення “органи АР Крим”. Крім нього, по всьому тексту кодексу вживається також означення “органи державної влади, органи влади АР Крим та місцевого самоврядування”. Появу саме такого

ряду можна пояснити нашою давньою “установкою” (невідомо ким і коли затвердженою) не вживати прикметник “державний” в кримсь-кому контексті. Але від цього не зміниться природа кримської автономії як складової частини України, і вже тільки це дає всі підстави цілком штучно не виокремлювати АР Крим у “субстанцію”, що посідає осібне місце в українському держав-ному механізмі. Тим більше, у Конституції України вжито означення “органи державної влади та місцевого самовря-дування”, тому всі інші новації будуть їй суперечити.

До того ж за Бюджетним кодексом бюджет АР Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування об’єднані терміном “місцеві бюджети”. Тому в цьому випадку краще було взагалі не виділяти “органи АР Крим”, ніж ритуально згадувати їх, не надаючи жодних специфічних й особливих повноважень, якщо згадати зобов’язання центру закріпити за автономією фінансову самостійність.

А головне – старанно уникаючи надання АР Крим будь-яких ознак “державності”, ми все одно потрапляємо до цієї ж пастки. Наприклад, статтею 90 Бюджетного кодексу з бюджету АР Крим здійснюються видатки на “державне управління”, до яких віднесені видатки на “представницьку і виконавчу владу АР Крим”. Однак ані в Конституції України, ані в Конституції АР Крим подібні терміни не вживаються, а в кримській конституції спеціально обумовлено, що “організація і діяльність Верховної Ради АР Крим і Ради Міністрів АР Крим ґрунтуються на поділі повноважень між ними”. Ця ідея розвинута і в рішенні Конституційного Суду України від 21 грудня 2001 року (справа щодо сумісності мандата депутата Верховної Ради АР Крим з іншими видами діяльності): “Особливості повноважень, організації та діяльності органів АР Крим не

можна пов'язувати з принципом поділу влади". Саме тому без зайвих мудрувань доцільно було б застосовувати "класичні" означення – Верховна Рада і Рада Міністрів АР Крим. У цьому контексті варто додати, що у нових кодексах – Цивільному та Господарському вживається інший термін – "органи влади АР Крим", однак це знов-таки не сприяє розв'язанню цієї проблеми.

Крім того, є підстави говорити і про невиправдане обмеження центром тих прерогатив автономії, які мають другорядне значення, зокрема, право Верховної Ради АР Крим на самостійне "порядкування" свого внутрішнього життя, оскільки це лише породжуватиме штучні протиріччя у відносинах між центром та автономією і водночас відволікатиме від розв'язання справді нагальних проблем (зокрема, вкрай злободенної "фінансової самостійності" АР Крим). Загалом, саме економічні повноваження стають для автономії чи не головною сферою реалізації її прерогатив. І саме на цій ниві можна передбачати потенціальні "виклики" для регіональної політики нашої держави. Не помічати їх чи робити вигляд, що їх не існує, – це поставити "поза межі можливого" гармонійний розвиток відносин між центром та автономією. Якщо ситуація не зміниться, то українська влада ризикує повторити шлях "першої хвилі" кримських політиків, які на початковому етапі становлення автономії заради збереження деяких визивних політизованих гасел втратили реальний економічний суверенітет, який вони здобули у протистоянні з центром. Демонстративне обмеження економічних повноважень автономії цілком ймовірно може обернутися і реанімацією її політичних амбіцій.

Так само деякі ідеї та ідеали перебувають "поза межами можливого" і для кримських лідерів, зокрема, прагнення побудувати на півострові цілком замкнену систему, яка б

мала суто формальний зв'язок з центром. Звичайно, за десять років кримська автономія, яка народжувалась під гаслами повної суверенізації, зазнала суттєвої еволюції, а присутність Києва на півострові стає дедалі відчутнішою. Проте проблема залишається, проявляючись в різних формах. Наприклад, це стосується виконання рішень Конституційного Суду України, а також інших проблем, які проявилися у процесі реалізації Конституції АР Крим (зокрема, йдеться про невідповідність нормативно-правових актів Верховної Ради АР Крим власній же Конституції).

Враховуючи етноскладову кримської автономії, варто зазначити, що гасло “поза межами можливого” стосується також тих політичних сил в Криму, які представляють інтереси різних національностей. Ясно, що неможливо “організувати” на півострові національно-територіальну татарську автономію, і так само неможливо віддавати перевагу лише “російськомовному” фактору чи вдаватися до штучної українізації, яку засудив ще гетьман П. Скоропадський.

До речі, історична традиція “крайової влади” на півострові, яка протягом десяти років залишалася лише справою вузького кола фахівців, дає значний фактичний матеріал для пошуку сучасних варіантів удосконалення правового статусу АР Крим. Достатньо лише сказати, що вперше ідея загальнокримського референдуму народилася у листопаді 1917 року, а її авторами стали кримські більшовики. Можна навести й інші, не менш актуальні приклади. Це стосується, зокрема, ідеї затвердження гетьманом П. Скоропадським законів, що їх видавав кримський Крайовий уряд, – у сучасному варіанті це можна було б використати для посилення контрольної функції представника Президента України в АР Крим або для

пропозиції гетьманського уряду включати представників Криму до складу посольств Української держави – за сучасних умов це дозволило б розв’язати проблему нинішньої цілком “відрубної” зовнішньої діяльності кримської автономії. На особливу увагу заслуговує і дуже цікава система “стримувань і противаг” між центром і автономією, закріплена в Конституції Кримської АРСР від 5 травня 1929 року, не кажучи вже про те, що чітке розуміння природи радянської автономії в Криму також необхідне для наукового підґрунтя національної політики нашої держави.

Доводиться визнати, що “пізнання” сутності кримської автономії нині залишається такою ж злободенною проблемою, як і десять років тому. Отже, не менш актуальною слід вважати і увагу з боку держави та правової науки до неї.

---

¹ Ведомости Съезда народных депутатов РФ; Верховного Совета РФ.

– 1992. – № 6. – Ст. 242.

² Політика і час. – 1992. – № 6. – С. 13.

³ Див.: История Советской Конституции (в документах) 1917-1956. – М., 1957. – С. 884-887.

⁴ Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя.

– М., 1999. – С. 10.

⁵ История Советской Конституции (в документах). – С. 754-755.

⁶ Федоров А. Цит. праця. – С. 11.

⁷ Там же. – С. 8.

⁸ Похлебкин В.Б. К истории административно-правового и государственного статуса города, порта и военно-морской базы Севастополя // Московский журнал международного права. – 1997. – № 1. – С. 112.

⁹ Матеріали робочої комісії Верховного Союта Російської Федерації по статусу Севастополя. – С. 20 (з особистого архіву автора).

¹⁰ Див., зокрема, його статті: Кримська карта. Що за нею? // Україна.

– № 15. – С.1-2; Право на Крим, хто його має: Росія? Україна? // Літературна Україна. – 1991. – № 46-49; Незалежність суверенної автономії. Що це таке // Правда України. – 1992. – 26 мая.

¹¹ Див., напр.: Копиленко М., Чумак В. Внутрішні фактори зовнішньої політики. – К., 1997.

¹² Політика і час. – 1993. – № 7. – С. 84-85.

¹³ Слід зазначити, що свій внесок у зростання напруженості навколо цієї проблеми зробила й Севастопольська міська рада, ухваливши 23 серпня 1994 року саме напередодні річниці проголошення незалежності України рішення “Про статус міста Севастополя”, яким визнала його російський правовий статус. 18 вересня того ж року Верховна Рада України, керуючись Конституцією України, скасувала це рішення.

¹⁴ Собрание законодательства Российской Федерации. – 1995. – №13.

– Ст. 1120.

¹⁵ Там же. – 1995. – № 21. – Ст. 1951.

¹⁶ Собрание законодательства Российской Федерации. – 1996. – № 51.

– Ст. 5697.

¹⁷ Там же. – Ст. 5698.

¹⁸ Урядовий кур’єр. – 1996. – 10 грудня.

¹⁹ Див.: “Круглий стіл” в МГІМО-У по Севастополю // Московський журнал міжнародного права. – 1997. – № 3. – С. 137-142.

²⁰ Литвин В.М. Україна і досвід державотворення (90-ті роки ХХ ст.) – К., 2001. – С. 297-298, 300.

²¹ Любим Копиленко. Нема пророка у власній Вітчизні // Урядовий кур’єр. – 1995. – 12 вересня.

Микола Котляр (Київ)

НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ КРИМУ (Тези доповіді)

1. Поділюсь міркуваннями вченого, що вже не одне десятиліття тією чи іншою мірою причетний до проблематики Криму. Проблематика ця складна і завжди – й у дореволюційний, і в радянський, і в незалежний, так би мовити, час, – була надміру політизована. Коли, наприклад, я чую й читаю, що кримські татари є автохтонним або корінним населенням Криму, моя душа історика протестує. Тому що з огляду на багатотисячолітню історію півострова кримські татари є порівняно молодим народом, що прийшов туди пізніше від багатьох інших, – порівняно з таврами, греками, скіфами, римлянами, готами, візантійцями, вірменами, італійцями і навіть слов'янами, яких теж не варто оголошувати автохтонами Криму, як то часом робилось і робиться моїми колегами-істориками, зокрема й у Криму.

2. Спробую внести ясність: кримські татари не мають іншої батьківщини, ніж Крим і Причорномор'я. До цього факту слід ставитись з розумінням, повагою й співчуттям. Але з'явилися вони там, вимірюючи історичними категоріями, досить пізно: в 1220-х роках, коли тумени Джебе і Субедея вдерлись до Криму. У 1223 р. Субедей і Джебе розбили в Причорноморських степах орди половців і, переслідуючи їх, вступили до Криму. Спустошивши Судак, монголи рушили до південних рубежів Русі, де й відбулася знаменита і нещаслива для руських воїнів битва на Калці.

3. Напади монголо-татарських військ на Крим слідували один за одним: в 1238, 1248, 1249 рр. До середини XIII ст.

вони завоювали Східний Крим і заснували своє намісництво у м. Солхат (Старий Крим), а в кінці того століття Ногай заволодів і Західним Кримом, зруйнував Херсонес, Судак і Каффу. Населення було обкладене даниною. Завоювання монголами Криму обернулось величезними нещастями для місцевого населення, масовими вбивствами мирних жителів.

4. А от слов'яни з'явилися у Криму ще в перші століття нашої ери й співіснували з греками, римлянами, скіфами та ін. народами, що жили там до них. Найбільш виразні сліди слов'янської культури відносяться до часів Київської Русі. До сфери політичного впливу руських князів Крим потрапив ще на початку IX ст., а 943 р. київський князь Ігор посадив свого намісника у Криму, що не сподобалось Візантії, яка володіла тоді Півостровом. Тому після програної Ігорем війни Візантії за умовами миру 944 р. йому довелось забиратись з Криму. Не мали успіху спроби заволодіти Кримом його сина Святослава і онука Володимира. Зате на обох берегах Керченської протоки було утворено руський форпост з головними містами Тмутороканню і Корчевим (суч. Керчю), який історики звичайно називають Тмутороканським князівством. В Криму існували руські монастирі, факторії купців тощо. Вплив давньоруської культури й економіки на кримську був великим.

5. Можна було б сказати багато важливого про італійські торговельні міста на узбережжі півострова Кафу і Судак, Чембало (Балаклаву) і Каламіту (XIII – XV ст.). Вони принесли на півострів розквіт економіки і торгівлі. І всі вони поступово підупали після утворення в другій половині XIV ст. Кримського ханства, а були знищені, коли хазяїн ханства турецький султан в 1475 р. просто знищив італійські міста.

6. Кримське ханство з самого початку свого існування було, як би ми тепер сказали, “дотаційним”, інакше кажучи – великою мірою жило за рахунок грабунку своїх сусідів. Чи не найбільше терпіла від того Україна. Протягом одного лише XV ст. орди кримчаків майже щорічно вдирались на українські землі, вбивали, грабували, вели в полон великі тисячі людей – більше мільйона жителів України постраждало від цього лише в XV ст. Цікава деталь. У листуванні між російським великим князем Іваном III і кримським ханом Менглі-Гіреєм можна прочитати таке. У відповідь на закид руського князя ханові, що той порушив обіцянку не грабувати руські землі і не вбивати й не брати полонених, Менглі-Гірей цинічно відповів: “Как же мне тогда быть обути и одету”, якщо я не буду грабувати і вбивати? У цих словах самооцінка хана своєї держави і самого себе. Тому сучасна наука просто не має жодних підстав для визнання будь-якої позитивної ролі Кримського ханства в історії.

7. У світлі мовленого не можна прийняти шовіністичні домагання деяких лідерів кримсько-татарського народу вважати Крим татарським і зробити з нього татарську, хай і автономну, державу. Крим належить усім, хто там живе.

6. Все те минуло, і не можна підходити до сучасних представників кримсько-татарського народу з шовіністичних позицій (як часто трапляється і в наш час), що вони, мовляв, є нащадками грабіжників і вбивць і відкидати позитивні здобутки кримсько-татарського народу. За минулі століття кримські татари проробили величезний шлях розвитку свого етносу, культури, економіки. Вони стали повноправними й цивілізованими громадянами України. А розповів я Вам все це лише для того, щоб переконати у необхідності знати справжнє минуле і сучасне кожного народу і не ідеалізувати його. У тому числі – й кримського.

Олександр Галенко (Київ)

ТРИ УКРАЇНИ, ДВА КРИМА І ОДНА ІСТОРІЯ – ВСЕСВІТНЯ

Жоден регіон сучасної України не викликає стільки питань про його місце в українській історії як Крим. Крим так і лишається грубезною неотесаною брилою там, де її кинули півстоліття тому – напівприваливши браму в храмі української історії. Чіпати – лячно, бо як не привалить, то закотиться до колишніх власників. А як розпорядитися цим добром – ніхто не знає, і, звичайно ж, колишні хазяї – помічник поганий. Тільки й клопоту – стерегти оцю каменюку, та, оминаючи, набивати об неї синці. Тому 50-ліття входження Кримської області до складу Української РСР служить добрим нагадуванням про потребу визначити мету і способи освоєння українською історіографією кримського простору.

1. Родичі по неволі.

Перші прояви персонального ставлення українців до Криму проявилися порівняно давно, в усякому разі набагато раніше за формальне підпорядкування Криму Україні в складі Радянського Союзу. Вони помічаються у зв'язку з татарськими набігами і виводом українських бранців (“ясиря”) у Крим та інші землі Османської імперії. Втрата великої кількості людей, звичайно ж, викликала вороже ставлення до кримців. Письменники і публіцисти XVI століття вбачали у них ворога, який загрожував самому існуванню слов'ян¹. Однак у XVII ст. водночас почали відчуватися ноти іншого ставлення українців та кримських татар – як до кровних родичів. Воно передусім відбилося у народних баладах з інцестуальними мотивами, що розповідали про купівлю-продаж потурченими українцями

своїх невпізнаних доньок, сестер, матерів, тещ. Поряд з такими осередкованими проявами родинних почуттів деякі літературні твори того часу висловлювали їх цілком відверто. Так, пісня безіменного автора часів Руїни “Ах, Україненько, бідна годиненько тепер твоя”, записана після 1720 р., найповніше висловила це нове ставлення:

*Як много поганьцов з наших же браньцов, деток малих,
З них неприятельов, з них тепер татаров видим
смялих².*

Очевидно, що ці настрої виростили із знання про долю невольників у Криму та Османській імперії. Швидка соціальна адаптація та етнічна асиміляція невольників в ісламському суспільстві була фактом, широко відомим у цілій Європі завдяки захоплюючим історіям подорожників. Проте на Україні цей факт був сприйнятий і в народній культурі. Сам факт порушення питання про родинні зв'язки між двома народами, українцями та кримськими татарами, був проявом визрівання національної свідомості українців³. Є підстави вважати, що це знання приносилось колишніми бранцями, які в той чи інший спосіб поверталися з неволі⁴. Деякі думи невольницького циклу, передусім дума про Марусю Богуславку, задавали конкретні моделі поведінки для тих, хто міг потрапити у неволю.

Проте, звичайно, що політичне протиставлення себе кримцям жило. Оце переплетення почуття політичної ворожості і етнічного споріднення виразно відбилося у знаменитому епізоді про вбивство запорозьким кошовим отаманом Іваном Сірком кількох тисяч українських потурнаків (тумів), оповіданого літописцем Самійлом Величком. Величко сформулював його у таких словах отамана:

*Простіте нас, братіє, а самі спіте тут до
страшного суду Господня, аби не множилися ви в*

Криму між басурманами *на наші християнські
молодецькі голови і на свою вічну без хрещення
погибель*⁵.

Отже, попри свою химерність, наведені приклади стали першим свідченням поширення уявних етнічних кордонів українців на Крим та усвідомлення певної історичної спільності з кримськими татарами.

2. Початки наукового осмислення.

Для модерного мислення основна риса кожної нації – її специфічний народний дух – вважалися похідними від таких біологічних характеристик, як кровний зв'язок між її членами та особний антропологічний тип. Народний дух, як вважалося, виражав себе у творчості народу, передусім у фольклорі. Тому українські романтики і творці української нації ХІХ ст., і зрештою сумлінні історики, не могли пройти повз мотиви кровної спорідненості з кримськими татарами, що були висловлені у фольклорних та літературних пам'ятках. П. Куліш також вважав, що українці через ясир поріднилися і з турками. Ось фрагмент з його опису османської столиці:

*Як поле в них буяє будяками,
Так забуяли серед Царєграда
Невольницькі базари козаками,
Очам відрада, воїнам награда.
І мов грядки в садах цвітуть маками,
Гареми мусульманські забриніли
Дівчатами й вродливими жінками.
А руські діти весело обсіли
З пилавом мисочки, мов голуб'ята білі*⁶.

Очевидно, відповідаючи науковій методі модерної епохи, ці настрої визначили й науковий пошук українців. Так, фольклористи другої половини ХІХ ст., в числі яких були М. Драгоманов та М. Сумцов, розшукали в українському фольклорі запозичення з турецько-татарської народної

творчості⁷. Лінгвісти зацікавилися проблемою запозичень з тюркських мов в українській⁸. Повставало розуміння, що український та турко-татарський світи справді розмовляли між собою. Так ідея українсько-татаро-турецьких зв'язків збагатилася новими аргументами і почала спиратися на фундамент наукових фактів.

Історики, також долучившись до конструювання українського самовизначення, стали звертати увагу, наскільки дозволяли джерела і власна кваліфікація, на взаємини українців з південними сусідами. Від “Історії України-Руси” М. Грушевського, окремі проблеми історії Кримського ханату стали вводитися і до наративів української історії⁹. Віддаючи належне шкодам від татарських нападів, історик, тим не менше вважав слушним підкреслити їхній тісний взаємозв'язок із повстанням козацтва. Визнання за турками й татарами роль важливого чинника у центральній події української історії перекидало місток розуміння над прірвою ворожнечі та трагедій, що для етноцентричного бачення минулого здавалася нездоланною перешкодою. Власне, в цьому пункті історик відступає від етноцентризму. Такому гнучкому підходові відповідали й ефектні і – що було і є важливо – мажорні метафори, які М. Грушевський вжив для характеристики татарсько-козацького воєнного змагання. Це – спорт, пограничний спорт, степове добичництво¹⁰, що, втім, були нав'язні ще й козацьким етосам¹¹. В контрасті з описами спустошень, залишених татарськими набігами, ці метафори підкреслювали історичні здобутки української нації.

Піднімаючи, вільно чи не вільно, значення південних сусідів, концепція М. Грушевського торувала шлях для мажорнішого погляду української історіографії на взаємини українців з кримськими татарами та іншими степовиками. Його з ентузіазмом підхопила українська наука у 1920-х –

на початку 1930-х рр. За цей короткий час, коли було можливе експериментування з історичними теоріями і розвивалося сходознавство, на Україні збільшилися знання про політичні, економічні та культурні стосунки України з Близьким Сходом. На цьому ґрунті історики, передусім історики-сходознавці, пробували переоцінити стереотипні погляди на взаємні впливи українців та тюркських народів півдня України та Криму. Трибуною для цих експериментаторських ідей став журнал “Східний світ”, що виходив у Харкові 1927-1931 рр.¹² Крім видання журналу, була розпочата робота над збірником “Україна і Схід”, що включав статі про зв’язки українських земель з Близьким Сходом та Візантією¹³. В. Дубровський¹⁴, М. Горбань¹⁵, В. Пархоменко¹⁶, Ф. Петрунь¹⁷ та інші історики відкрито постулювали необхідність нової синтези української історії з переоцінкою ролі степових і близько-східних сусідів. Вони поставили собі за мету перебороти негативне ставлення російської історіографії, як писав В. Пархоменко, до “злого”, “дикого” степу, що лише руйнував слов’янську культуру і був нещастям нашої історії¹⁸. Внаслідок переміни у настроях по відношенню до Сходу головну увагу дослідники звернули на мирні стосунки між українцями та східними сусідами, що проявилися у торгівлі, трудовій міграції, запозичення у матеріальній культурі. Основним джерелом таких даних стали археологічні знахідки та документи Нової Січі.

Відповідно до методології часу, не вщухав інтерес і до антропологічних студій, зокрема, що стосувалося кримських татар¹⁹.

Дещо скромніше виглядали знахідки спільних рис та взаємообміну в духовній культурі, зокрема у мові, фольклорі та літературі. Пошук в цьому напрямі стримувався браком як кадрів сходознавців, так і накопичених знань. Початковий стан сходознавства на Україні потребував створення ще

тільки підвалин для майбутніх порівняльних мовознавчих, літературознавчих та історичних студій. Тому українські сходознавці, багато з яких були початківцями, поки що більше практикувалися у перекладах та створенні курсів викладання східних мов²⁰. Симптоматично, що до участі в українських сходознавчих виданнях залучалися досвідченіші тюркологи українського походження, які працювали в Москві та Петербурзі²¹, а також кримськотатарські вчені О. Акчокракли²², Я. Кемаль²³, азербайджанець А. Сафаров²⁴. Це певною мірою компенсувало брак власних сходознавчих сил на Україні і водночас пробуджувало інтерес до української проблематики в тюркологів СРСР, зокрема у Криму.

На тлі розрізаних статей, присвячених окремим епізодам, масштабами узагальнень та науковим рівнем аргументації вирізнялася “Історія Туреччини” (доведена до кінця XVI ст.) А. Кримського²⁵. Вона і до цього часу лишається унікальною оригінальною історією Османської імперії, що синтезує свідчення слов’янських і зокрема українських джерел, а також пов’язує українську історичну проблематику з османською²⁶. Легкий і дотепний стиль з літературно виписаними образами та епізодами – останні надто помітні, коли ходить про Роксолану та “український характер” Османської імперії²⁷ – вабили до теми і науковців, і митців, принісши цій праці заслужену популярність. Звичайно, основною підставою для висновку про український характер Туреччини знов-таки служили аргументи з антропології, але як синтез доступних відомостей ця праця демонструвала давні і різноманітні (політичні та культурні) взаємопов’язання України з Туреччиною та Кримом.

Під редакцією А. Кримського була також підготовлена й видана збірка історичних і літературознавчих праць “Студії з Криму”²⁸. До неї увійшли дослідження та джерела, що торкалися як суто кримської тематики, так і питань, що

відносилися до проблеми українсько-кримськотатарських зв'язків XIII – XVIII ст. Цілковито логічно тоді було вмістити у збірці спеціальну розвідку про антропологічну подібність українців і кримських татар як науковий доказ спільної історичної долі²⁹. Та з відстані теперішнього часу можна стверджувати, що важливіше значення мали публікації на фольклорні та літературні сюжети. Розвідка про апокрифічний лист запорожців до султана, публікація барокової оди шляхтича Поплонського на честь перекопського бея звертали увагу на химерно-еклектичну, але несподівано багату гаму культурних стосунків між українцями, турками й татарами. Тут же вперше українською мовою вказалися поетичні твори кримського хана Газі Герєя Вихора, в тому числі й так звана “Слава війні”, що піднесено оспівувала романтику воєнних походів. Вони вперше давали можливість українському читачеві безпосередньо відчутти настрої і світогляд одного з найліхших ловців ясиру в історії ханату. Крім розширення уявлення про спілкування двох світів, важливо і навіть співзвучно до теперішнього часу у цих публікаціях було те, що вони самі по собі були культурними явищами, створені українцями і кримськими татарами, і являли собою засіб для взаємного порозуміння між народами, здавалося б, навично приречених залишатися катом та жертвою.

Таким чином, для сходознавчих видань в Україні 1920-х – початку 1930-х рр. було властиве в цілому позитивне бачення українсько-турко-татарських відносин, що розвивало ініціативу М. Грушевського. Тон і висновки цих публікацій тішили національну гідність українців навіть користуючись прикладом справді трагічних сторінок його минувшини. Власне, вони давали підстави для позитивної оцінки стосунків українців із тюркським світом, нехай навіть

за рахунок негативної переоцінки українсько-московських взаємин.

Під цим оглядом ліквідація сходознавства в Українській РСР на початку 1930-х рр. була цілком закономірним проявом централізаторської стратегії сталінського режиму. Вона зумовила провінціалізацію української гуманітарної науки в межах СРСР. Репресії знекровили також і кримськотатарську інтелігенцію у Криму³⁰. Загалом політичні репресії та посилення імперської ідеології, в якій історичне минуле як України, так і Криму оцінювалося лише як проміжний етап на шляху до соціалізму в межах СРСР, поклали край формуванню в радянській Україні бачення спільного історичного минулого українців та народів Криму. Тому курси української історії хоча й включали відомості про Крим та Османську імперію, але обмежувалися виключно тими епізодами, що були пов'язані своїми наслідками з історією українського народу і не суперечили образіві об'єднавчої місії Москви. До таких відносилися утворення Кримського ханату, окремі набіги, воєнні та дипломатичні контакти з Кримом і Османською імперією, особливо жваві у XVII ст. Татарсько-турецький Крим був перетворений на образ ворога, розуміння якого вважалося за непотрібне. Тому ані устрій та еволюція Кримської держави, ані її стосунки з Османами, не кажучи вже про суспільно-політичне та культурне життя у Криму, ані українсько-татарські зв'язки, ані самі татарські набіги на Україну та їхні наслідки³¹, не розвинулися в самостійні теми української історіографії.

Після 1944 р. українські гуманітарії та митці у своїй більшості піддалися на розв'язане радянським керівництвом цькування кримських татар³².

3. Чуже майно у власній хаті: 1954 – 1991.

Передача Криму Українській РСР вперше в історії звела два регіони, принаймні формально, в кордонах однієї держави. Однак ця подія не принесла істотних змін у дослідження українсько-кримської минувшини.

Головною причиною нейтральності істориків України до цієї події була передусім відсутність переоцінки Криму в українському самовизначенні. Це було прямим наслідком незмінності політичного статусу України як провінції Радянського Союзу. Ідеологеми “старшого брата” і “дружби народів СРСР” не допускали й гадки про особливі стосунки українців до кримських татар. За справедливим зауваженням І. Лисяка-Рудницького, що відноситься до 1956 р., передача Криму мала невелике політичне значення як поступка скоріше морально-престижевого, ніж реально-політичного значення³³.

Водночас появи нових знань та формулюванню нових ідей в українській гуманістиці про Крим ефективно перешкоджала відсутність на Україні власної тюркологічної школи, себто інтелектуального середовища, яке тільки й могло дати наукові знання про до-російську добу Криму. Крим, як один з найпомітніших у світовій історії регіонів Радянського Союзу, відносився до тем так би мовити загальносоюзного значення, дослідження яких було монополізоване російськими науковими установами. До всього, вигнання кримських татар доповнювалося фактичною заборонаю на вивчення їхньої історії та культури в цілій країні – це робило неможливим наукове дослідження Кримського ханату.

Перебільшена оцінка радянського періоду історії, з усуненням у ньому внутрішніх протиріч, затуляла собою доступ у реалії давнішого минулого.

Історики СРСР, якщо й торкалися проблематики Кримського ханату, то лише стосовно його воєнних кампаній

проти Московського царства, козаків та черкесів³⁴. Кримські татари і Крим стали асоціюватися з такими сучасними поняттями як агресія і геноцид, що поглиблювало історико-культурну прірву між двома частинами формально однієї держави – Української РСР. Тому найбільша праця з історії Криму, випущена до сих пір в Україні – том про Кримську область з “Історії міст і сіл Української РСР” – не містив і не міг містити оригінальних переоцінок українсько-кримської минувшини.

4. Україна і Крим в євразійській парадигмі синтезу Сходу й Заходу.

Українські науковці, які працювали за межами радянської України і мали вільний доступ до світового ринку ідей, спробували приміряти до української історії євразійську концепцію поєднання Європи і Азії, “Сходу і Заходу”.

Євразійство виникло в середовищі російської еміграції у 1920 р. з потреби переосмислення російської ідентичності імперського штибу після революційних потрясінь. Симптоматично, що доля творців євразійського самовизначення була тісно пов’язана з Україною, і українська тематика звучала досить часто в їхніх працях. Озброївшись ідеєю про цивілізаційний поділ Старого Світу на Захід та Схід, що оформилася як наукова і політична концепція в епоху європейського колоніалізму у ХІХ ст.³⁵, євразійці розвинули цілу теорію про те, що народи колишньої Російської імперії, поєднуючи в собі євразійські та азіатські риси, утворили окрему цивілізацію як географічне, економічне та історичне ціле³⁶. Євразійці пов’язували з цією синкретичною цивілізацією, в якій тим не менше росіянам відводилася серцевинна роль, величну історичну місію об’єднання усіх людей, що поділяли цінності російської культури, передусім російського православ’я. В своєму програмному маніфесті, виданому у Празі 1921 р., вони проголосили:

*Руські люди і люди народів “Російського світу” не є ані європейці, ані азіати. Зливаючись з рідною оточуючою нас стихією культури і життя, нам не соромно визначити себе – євразійцями*³⁷.

Цей месіанізм дозволяв тримати в купі такі різні етнокультурні складові цієї уявної цивілізації. Не дивно, що інша месіанська ідея – “многонаціонального советского народа”, покладена в основу радянської національної політики і фразеології – явно була позичена з євразійства. Другим чинником єдності євразійського простору, таким же ілюзорним, було російське православ’я, звичайно ж, панівна релігія на території Російської імперії.

Хоч мотиви сполучення “Востока і Запада” можна розрізнити вже в П. Куліша, але в євразійстві вона розвинулася в цілу концепцію синтезу Сходу й Заходу, і В. Липинський став першим українським мислителем, який взяв її на озброєння. Ще в 1920 р. в задумі “України на переломі” українська історія уявлялася йому усе ще в межах чисто орієнталістичної парадигми змагання між Заходом (“європейським плугом”) та Сходом (“азіатським степом”). Та 1923 р. уже в цілком євразійському дусі і стилі В. Липинський уже визначає синтез Сходу й Заходу основоположною рисою української ідентичності, називаючи його “суттю України, її душею, даною їй в день її народин од Бога, історичним покликанням, символом і ознакою її національної індивідуальності”. Реалізацією цього свого посланництва Україна була покликана започаткувати нову, кращу епоху для цілої Східної Європи³⁸.

Ця ідея поширилася в українському середовищі в Польщі. Її положення служили теоретичним обґрунтуванням політичної діяльності Богдана Лепкого, сенатора польського сейму³⁹.

Проте цей “український мессіянізм”, як його називав сам Липинський, принципово відрізнявся від євразійства розумінням Сходу. Для Липинського схід мав виключно елліністично-візантійську природу. Тому цивілізаційний кордон між Європою та Азією, який учений проводив навіть по українському козацтву, відносячи городове козацтво до європейської культури, а січове – до азійської⁴⁰, залишився недоторканим. Отже, Крим випадав за рамки цієї синтетичної європейсько-азійської України, уявляючись істориком чисто азійською стихією, що прозахідному за настроєм вченому уявлявся в негативному світі.

Інший український мислитель, І. Лисяк-Рудницький, якому належить наступна (1963 р.) помітна спроба визначити місце України на межі між Сходом і Заходом, припустив можливість певного позитивного впливу на українську історію також Сходу степових кочовиків. Він вважав, що на степовому прикордонні “між кочовиками та протоукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні взаємини”. Однак, не аргументуючи цю тезу, історик обмежив значення цього впливу, відвіши йому роль переважно мобілізаційного чинника у повстанні козацтва, суголосно із схемою М. Грушевського. Проте на відміну від останнього, історична роль степових кочовиків визначалася ним як гальмівна, і спиралася на заяву про те, що ані Османська імперія, ані Омейядська Іспанія, дві мусульманські країни, які розташовувалися у Європі, насправді не належали європейській цивілізації. Загальний висновок про те, що “євразійська стихія не була інтерналізована, ... не стала частиною українського національного типу”⁴¹, по суті, анулював спробу визнати якусь цивілізаційну місію степовиків в долі українців.

Есей І. Лисяка-Рудницького з’явився через дев’ять років після включення Кримської області до складу радянської

України. Проте, як видно, цей факт нічим не вплинув на формування його бачення України. Учений різко протиставив етнічне українство тюркським степовикам та Османській імперії. Відсутність аргументації на підтвердження його думок про степові народи та держави, зайвий раз підкреслювала положення Криму поза просторами української історії. Лисяк-Рудницький уникає навіть хронологічної стратифікації історії України, коли можна було б виділити період домінування ірано- та тюркомовних степовиків, а пізніше – слов'ян-українців, адже для випадку Іспанії він застеріг, що часи Омейядського халіфату все-таки виключаються з її європейської історії.

В. Січинський був перший, хто відгукнувся на передачу Криму до УРСР публікацією брошури під назвою “Крим”. І хоч в основному його займало стратегічне положення Криму, яке служило йому достатньою підставою, аби знати про півострів⁴², при цьому він порушив питання про історичні відносини України з Кримом.

Останньою версією представити Візантію як справжній “Схід” для України стала доповідь візантиніста І. Шевченка на Першому конгресі українців (Київ, 1990)⁴³. Однак справедливий висновок автора про те, що до XII ст. справжній центр європейської цивілізації знаходився у Царгороді, виявив проблематичність такого визначення Сходу. По-суті, воно було калькою поділу світу на католицький та православний світи, що теж послуговувався метафорами Сходу й Заходу. В умовах України і затуляло інші потужні політичні і культурні впливи з боку положених на схід від неї Степу та Московії і вносило плутанину до термінології. Власне, сам І. Шевченко пізніше проявив непослідовність, кепкуючи з теорії “зіткнення цивілізацій” С. Гантінгтона, згідно до якої Греція виключалась з європейської цивілізації тільки на тій підставі, що вона була православною країною⁴⁴.

Отже, таке визначення не знайшло широкої підтримки в істориків України⁴⁵.

Гуманітарії в Україні, ознайомившись із працями зарубіжних колег, з ентузіазмом перейняли від них парадигму “між Сходом і Заходом”, так само як багато їхніх російських колег захопилося євразійством. На зламі 1990-х рр., ще до названого конгресу україністів, Я. Дашкевич першим в Україні звернув увагу на можливість застосування цієї парадигми в українській історії. Вона була засобом для виведення української історіографії з обмежень традиційної етноцентричної парадигми⁴⁶, що робила її провінційною і також залежною від москвоцентризму. Схід Я. Дашкевич пов’язував передусім із степовими сусідами, що жили на південь від так званого Великого Степового кордону (концепція якого була висунута Вільямом Мак-Нейлом). Для синтезу просторів по обидва боки кордону в одне ціле, Дашкевич застосував нову для української історіографії концепцію кордону як контактної зони, в якій утворився особливий тип суспільства – пограничний, в якому сполучення культурних елементів було природною річчю. Дана концепція служила обґрунтуванням для організації широких наукових досліджень в Україні спільнот, що розташовувалися “по той бік” Степового Кордону, передусім Кримського ханату та Османської імперії. Мета сходознавчих досліджень в Україні мусила полягати у наповненні бази даних про цей Схід, що в свою чергу створило фундамент для порівняльного аналізу і зваженої оцінки різних впливів. Дисонансом, щоправда, звучав заклик до збереження українського етноцентризму, який надавав цілій схемі колоніально-орієнталістського вигляду, ніби українцям слід вивчати сусідів лише заради самих себе. Однак головним в істотно модифікованій Я. Дашкевичем парадигмі “між Сходом і Заходом” було те, що степовим спільнотам і

державам відводилося місце в проблематиці української історії.

Такий підхід до історії України нарешті задавав схему, в яку легко вписувався Крим. Потреба в такій схемі повстала завдяки здобуттю Україною незалежності, внаслідок чого Крим не лише формально, але й фактично опинився в складі Української держави. Напруження у відносинах з Росією через розподіл Чорноморського флоту і претензії Росії на Крим надавали цій проблемі політичної актуальності. Українське самовизначення потребувало переформулювання і “вписання” Криму в тло української історії.

Невеличка книжечка В.А. Чумака, що вийшла у січні 1993 р., тобто через рік після здобуття Україною незалежності, стала першою спеціальною спробою довести історичну спільність Криму з Україною. З цією метою автор намагався застосувати і парадигму “Сходу-Заходу”⁴⁷. Він зібрав як уже відомі, так і деякі відкриті ним самим факти, що зводили разом Україну й Крим, українців і кримських татар та інші народи Криму, але деякі з них вибивалися за рамки центральної концепції, як наприклад, походи чорноморські козаків і татарські набіги на Україну⁴⁸. Більше того, виразна політична мотивація вкупі з браком наукової розробки багатьох проблем українсько-кримського минулого надали цій науково-популярній брошурі характеру не так історичного дослідження, як політичного памфлету, що ставив на меті розвінчати стереотипи радянської та російської пропаганди, які широко використовувалися в пропагандистській кампанії проти України.

Справжньою робочою гіпотезою для загального огляду історії України концепція синтезу “Сходу-Заходу” послужила у “Нарисі історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття” Н. Яковенко (Київ: Генеза, 1997. – 312 с.). Авторка

увела до свого історичного нарративу переважно усталені в українській історіографії сюжети, що мали стосунок до азійських сусідів етнічних українців. Це – сюжети про кочовиків, монгольську імперію, Золоту Орду та Кримський ханат, які були розширені і доповнені, порівняно з М. Грушевським, на підставі нових знань. В той же час, слідування цій концепції дозволило авторці наповнити новим змістом тезу про симбіотичність осілого і кочового життя на степу, принаймні під кутом зору українських джерел.

Один з аспектів цього симбіозу – запозичення від степовиків та османців символіки зброї в козацькому середовищі – став предметом і однієї з моїх студій⁴⁹.

Проте популярність концепції України “між Сходом і Заходом” значно випередила наукові пошуки в ділянці наук про “український Схід”⁵⁰. Саме через обмеженість існуючих знань про степову та приморську Україну, вона стала не стільки відправною робочою гіпотезою, що виросла із встановлених фактів, скільки фальшивою декларацією концептуального оновлення, порівняно з радянськими часами⁵¹. Так прагнення “освоїти”, інтерналізувати Крим в українському світогляді у відповідь на нові політичні реалії, спричинило популяризацію названої концепції, але не діставши гідної підтримки з боку сходознавства, вступило у протиріччя з засадничими методологічними принципами історичної науки.

5. Українізація історії Криму.

Якими б не були гріхи перших випробувачів концепції “України на межі між Сходом і Заходом” перед науковим методом, але запропоновані ними способи включення Криму до української історії стали все ж таки кроком уперед відносно до традиційного етноцентричного погляду на історію України. Етноцентризм став помітним явищем під кінець 1990-х рр., відколи вийшло декілька праць книжкового

формату, створених у такому дусі. Вони представляли не лише науково-популярний жанр⁵², але також науковий⁵³ та документальний⁵⁴.

Ці видання служать ілюстрацією негативного впливу етнічних симпатій на наукову виваженість концепції та аргументації. О. Русіна в монографії “Україна під татарами і литвою” насправді включає у своє бачення тільки ті території давньої Русі, що опинилися в складі Великого Князівства Литовського, і ігнорує степи, що належали Золотій Орді, Кримському ханату, Османській імперії. Ці три останні держави виписані як суто зовнішні і – звичайно ж – абсолютно негативні чинники української історії. Створена картина, попри розлогі і часті цитування М. Грушевського, має одномірно трагічний колорит. Отже, поза межами України залишено все, що не стосувалося українського населення, яке тільки-тільки почало формуватися у народ. Але і в цьому пункті авторові доводиться робити істотне виключення – це український ясир. Навіть цю тему, що вже століттями викликала неоднозначні оцінки, тут заторкнuto лише в одному аспекті, а саме людських втрат українців. Проблема долі українців у Криму та впливу українців на кримське суспільство навіть не порушувалася. У протилежність цьому, Сіверщина, що опинилася у складі Московської держави не була обділена увагою, хоч про Московщину не заявлялося навіть у назві книги.

Потрібно зазначити, що етноцентричний підхід раз у раз знаходить собі місце і в концепціях сходознавців О. Пріцака і Я. Дашкевича, які намагаються вивести історію України за його межі⁵⁵.

Проте ці непослідовності концепції, які негативно позначилися на праці справжніх фахівців, не йдуть у порівняння із іншими публікаціями, випущеними авторами без належної фахової підготовки, особливо коли йдеться

про давню і середньовічну історію. В принципі, основна ідея цих експериментів може розглядатися як спроба вписати Крим в історію України. Однак по своїй суті і методах реалізації вона зводиться до маніфестації історичних прав України на Крим, що не має нічого спільного із сучасною наукою. Виводити із серйозним виглядом історичну тяглість українців з доісторичних часів – від таврів, скіфів чи взагалі перших людей – можна тільки жертвуючи науковістю. З наукового погляду нема причин ставитися до таких ідей серйозно⁵⁶.

Звичайно, це рівною мірою стосується таких же спекуляцій про автохтонність росіян чи кримських татар. Проте російська наука ще має великий кредит довіри, а тоді як перші кроки кримськотатарських науковців – кредит терпіння. Але це не стосується української науки. Тому не можна легковажити шкідливістю етноцентризму. Провінційність та профанація, які властиві йому, не просто принижують українську науку (адже автори цих писань обтяжені науковими ступенями та званнями, які є предметом спеціальної гордості для них), але й дискредитують спроби наукового осмислення місця і ролі Криму в історії України. Слід мати на увазі і те, що накидання на кримську історію ідею про одвічність проживання там українців в умовах політичного суверенітету України над Кримом кваліфікується не лише в науковому вимірі як модернізація, але й в політичному – як прояв прямолінійного, фактично колоніального мислення. Воно несе в собі політичну небезпеку, оскільки приниження якоїсь спільноти колоніальним статусом сприяє політичній консолідації під націоналістичними гаслами. Українці це знають з власного досвіду. У Криму ж прагнення утворити “багатонаціональну кримську націю” уже мало достатньо маніфестацій⁵⁷, щоби можна було не звертати на них уваги.

Таким чином, етноцентричний підхід до уявлення про Україну довів свою неспроможність запропонувати консолідуючу ідею, якщо не рахувати колонізаторського нав'язування України. В інших версіях Крим, що б там не твердили прихильники етноцентризму, не залишається осторонь української історії.

б. Непомічений 1991 рік.

Як видно з наведеного огляду, пошук зв'язків України з Кримом був тісно пов'язаний із конструюванням українського самовизначення. Якщо придивитися неупереджено, то в цьому ж полягала і його головна слабкість. Неважко збагнути, чому. Українська національна ідея сформувалася у ХІХ ст. Тоді Крим до уявних кордонів України не потрапив. Існування ж незалежної України в революційні роки, коли Крим часами входив до її складу, було короткотривалим, щоби викликати відповідну реакцію в національній свідомості. Навіть тоді мова йшла лише про федерацію України з Кримом. Радянська влада ефективно перешкоджала модернізації українського націоналізму. Як зазначалося, навіть інтелектуали діаспори байдуже поставилися до підпорядкування Кримської області Українській РСР.

Проте із набуттям незалежності Україною ідейне підґрунтя української державності виявилось неадекватним політичним реаліям. Ефемерні кордони радянських республік стали політичною реальністю, і вимагали усвідомлення факту перебування Криму у складі України як державного, а отже і національного інтересу. Інакше кажучи, замість того щоби критичним оком переглянути “джерела духовності” і поставити за скло на полицю класики все те, що безнадійно застаріло на ранок після референдуму 1 грудня 1991 р., національно свідомо українська еліта здмухнула зі старих палітурок пил і навела позолоту. Але в політиці не буває без компромісів, де питання віри не є найвищою цінністю. У

порівнянні із Генріхом Наваррським, який погодився покатоличитися в обмін на королювання у Франції (“Париж вартий меси”) українська національно свідома еліта виявилася незрілою для подібного кроку і перебуває в інфантильному стані на другому десятку літ незалежності. Її бідкання з приводу того, що Крим не розмовляє і не читає українською і не хоче дивитися українське телебачення, тільки підкреслюють віддаленість півострова від материка.

7. У пошуках нової парадигми. Кордони і зони.

Першим українським істориком, хто не лише збагнув потребу покінчити з етноцентризмом у дослідженні історії України, а й запропонував – ще за рік до проголошення незалежності – вихід з цього глухого кута, став О. Пріцак. Його доповідь “Що таке історія України?”, виголошена на І конгресі українознавців 1990 р., обґрунтовувала необхідність дослідження минулого усєї території в кордонах тодішньої Української РСР, незалежно від того, які етнічні спільноти та держави там існували. О. Пріцак виділив шість циклів-перспектив історичного дослідження: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний⁵⁸. У такій візії історія України стає тим чим вона насправді є – часткою всесвітньо-людської історії на певній території.

Нерозв’язаним в концепції О. Пріцака залишалося тільки питання, чому кордони Української РСР мусили б географічно визначати об’єкт дослідження? Посилання на антропологічні зв’язки між мешканцями на всій території України, в тому числі й Криму, і на панування української *par excellence* цивілізації тягнули всю блискучу теорію назад до етноцентризму, у провалля телеології⁵⁹. До того ж поширення української *par excellence* цивілізації на Крим було некоректно тоді, у 1990 р., як і зараз. Отже, питання, чому Крим мусив

належати до предмету історії України, не дістало переконливої аргументації.

Тепер, у зв'язку з поширенням в академічній та популярній культурі за останні два десятиліття пост-модерного мислення значно розвинулася теорія кордонів, що саме й фокусується на проблемах реальних та уявних розмежувань і включень. В її межах і з'являється можливість сформулювати постановку задачі відповідно до вимог часу.

Історія як форма суспільного досвіду відіграє центральну роль у процесах конструювання та реконструювання кордонів та самовизначень. Саме завдяки історичним аргументам ідеї кордонів та самовизначень можуть здобути широку суспільну підтримку. Коли йдеться про самовизначення держави-нації, мова йде про дуже широку підтримку. Однак одним із відкриттів пост-модернізму стало те, що національна свідомість як один з рівнів самовизначення базується не стільки на історичних фактах, скільки на міфах. Отже, виконання поставленого завдання наражається на протиріччя між науковим методом та суспільною функцією історії.

Оскільки суть поставленої проблеми зводиться до пошуку відповідності між нині існуючими, цілком реальними державними кордонами України та її уявними історичними кордонами, вихід з даного протиріччя потребує з'ясування суті цих кордонів.

Нині визнано, що кордони не тільки розграничують території, громадянства і суспільні влади, що є функцією державних кордонів, але ділять також уявні спільноти, притому в один і той самий час на різних рівнях у матеріальному та ментальному сенсі. Ці останні утворюють ієрархію територіальних, політичних та культурних організацій: ареали, регіони, провінції та держави, етнічні спільноти, нації та нації-держави та відповідні їм самовизначення. Тому як окремі

особи, так і людські спільноти мають множинне кількоступінчате самовизначення, що міняється під впливом мінливих умов. Звідси випливає, що кордони не є ані вічними, ані постійними, але вкрай перемінними і сконструйованими під впливом природних, політичних, соціальних і культурних чинників у конкретних історичних умовах. Єдина стабільна реальність – це історія людства, що ніколи не буде доступна для повного пізнання в усіх своїх причинно-наслідкових зв'язках, і яку можливо пізнати бодай частково за допомогою членування часу на періоди і простору – на націю, державу, ареал, тощо, залежно від постановки питання. Саме постановка питання обумовлює час і ареал, а отже і межі дослідницької візії.

Таким чином, історик не мусить випускати з поля зору випадковість і умовність виділення об'єкту всесвітньої історії, який є об'єктом-предметом його дослідження. Які питання до минулого ставить історик, залежить від нього самого, а не зумовлено якоюсь вищою і непізнаною об'єктивною реальністю, як от національний дух.

Зацікавлення історією території, що є тепер державою Україна – є примхою інтелекту. Однак для одних, хто самовизначається як член сучасної української нації-держави, ця примха обумовлена бажанням знайти логіку утворення і цілісного існування цієї території (та спільноти – якщо йдеться про націю-державу). Це в свою чергу диктується іншою примхою – бажанням зберегти дану територію в цілості, хоч не можна відкидати й сотні більш “земних” причин, як наприклад, звички бачити Крим в складі України, бажання заробити написанням підручника на замовлену кимось тему, особистого сентименту до Криму, національної гордості, тощо. Проте водночас історію Криму в Українських кордонах можна вивчати і з іншою метою – заради пошуку розбіжних тенденцій. В цього інтересу так

само можуть бути сотні своїх причин, і прикладів не треба далеко шукати.

Отже, якщо йдеться про істориків, що керуються інтересами української нації-держави стосовно Криму, закономірно, що їхнім завданням є – зрозуміти логіку та механізми українсько-кримської спільності, і які могли б правильно керувати практичною політикою у здійсненні цих інтересів.

В такому поєднанні національної свідомості та наукових стандартів нема нічого суперечливого, адже постановка питань, тобто часово-просторове виділення об'єкту дослідження, принципово не може бути “об’єктивним”. Правильність же розв’язання поставлених задач забезпечується дотриманням наукових стандартів дослідження.

Визнавши штучну природу питання про історичну спільність Криму й України і відсутність “об’єктивних” кордонів України, знайти місце Криму в історії України можна тільки через відновлення візії усіх реальних історичних кордонів, що пролягали цією територією, і через вивчення того, яким чином вони мінялися і зникали, і де вони пролягають нині.

Спираючись на знання шести циклів-перспектив історичного аналізу, перерахованих О. Пріцаком, можна виділити в історії України три великих зони, кордони яких розділяли ареали поширення певних спільнот, що відповідали назвам циклам-перспективам. Ці зони різнилися також характером та ритмом історичного часу.

І зона – Середземноморська. Вона географічно включала південний берег Криму між сучасними містами Севастополем і Керчу, а також прибережні місця на материковій частині степів Північного Причорномор’я. Незважаючи на певну пульсацію території, особливо на її “материковій” частині, що було пов’язано із занепадом міст,

“українське Середземномор’я” було і залишається досить стабільним ареалом. Її повстання було зумовлене грецькою колонізацією, а існування підтримувалося тісними зв’язками із Середземноморським світом. Тут виникли перші відомі на території України держави і міста, що були характерною ознакою Середземномор’я – Ольвія, Пантікапей (нині Керч), Феодосія, Херсонес, Тіра. Більшість з них існує і сьогодні. Генуезька Кафа на кінець XIV ст. була одним з найбільших міст Європи.

Крім землеробства, економіку цього ареалу визначала посередницька торгівля між Середземномор’ям та Євразійським Степом, що зустрічалися саме в цьому місці.

Політичний центр цього ареалу знаходився у Середземномор’ї. Період грецьких полісів змінився пануванням Римської, потім Візантійської імперії. З кінця XIII до кінця XV ст. вся ця зона була колоніальним володінням італійців, передусім генуезців. 1475 р. північні береги Чорного моря були включені до складу Османської імперії і управлялися як імперські провінції безпосередньо із Стамбула. Тільки російське завоювання кінця XVIII ст. змінило напрям політичної орієнтації, а з ним і інші традиції. Проте економічні й культурні зв’язки цього краю із рештою Середземномор’я багато в чому залишилися і до цього часу служать передумовою для збереження регіональної специфіки. Досить вказати на те, що у XIX ст. в цій зоні повстало таке визначне місто України, як Одеса (засноване 1794 р.), головний морський порт України і сьогодні.

У релігійному відношенні ця зона теж належала до Середземномор’я. Вона стала ареалом проникнення монотейстичних вір – юдаїзму та християнства, ісламу. В останні два тисячоліття панівною релігією тут було християнство. Причому навіть за панування ісламської

держави, якою була Османська імперія, православне християнство залишалося панівним віросповіданням у провінції Кефе, що була населена переважно греками. Останні були переселені Катериною II у Приазов'я. Однак ця зона, в тому числі й Одеса, і надалі залишалася пов'язаною економічними та еміграційними потоками з рештою Середземномор'я.

II зона – Степова. До неї входили степові території, що на південних своїх рубежах простиралися до Кримських гор або міських стін грецьких та італійських міст, а на північних – межували з лісами. Вона, між іншим, першою з'являється в історії, але у відображенні асирійських та урартських джерел, що повідомляли про навалу скіфів та киммерійців у VIII–VI ст. до н.е. Відтоді і до XIX ст. ця зона була ареалом головним чином кочового скотарства, якому відповідали специфічні форми суспільства й державної організації, поширені у Євразійському степу від Подунав'я до Монголії. Ця зона була одним з перших ареалів повстання степової цивілізації Євразії завдяки тому, що саме тут чи не вперше було приручено коня. Висновок, що напрошується з цього, є очевидний – кочовики – не чужі на землі, що нині зветься Україною. Більше того, завдяки цьому пов'язанню з кочовиками Україна виявляється причетною до двох подій всесвітньо-історичного значення, таких як, по-перше, перехід значної частини Євразії від споживальної економіки до виробничої, а по-друге, організація трансконтинентальної торгівлі, першого акту глобалізації.

На степу розвинулися свої особливі релігійні вчення, як от тенгріанство і різні версії шаманства. Проте будучи важливим ареалом міжнародної торгівлі та міграцій, Степ був відкритий численним релігійним впливам, що служило причиною строкатості релігійного життя. Серед кочових скотарів на території українського степу на початку XIV ст.

панівною формою монотеїзму став іслам, але серед тутешніх степовиків були поширені також християнство (в половців), буддизм (в калмиків), юдаїзм (в хозарів).

Витворена кочовими скотарями воєнна сила – верхові лучники – була панівною у Євразії упродовж двох з половиною тисячоліть, до кінця XVIII ст. Це було передумовою політичного панування степових держав далеко за межами цього ареалу, зокрема на Україні охоплюючи і Середземномор'я, і Ліси. Політична могутність степовиків досягла своєї могутності за Монгольської імперії. Але віддаленість українських степів від кордонів осілих держав і – відповідно – джерел прибутку за рахунок воєнної здобичі та торгівлі перетворила їх на периферію Євразії. Це сприяло доволі слабкій державній організації і порівняно тривалому їх існуванню. Кримський ханат – єдина держава після монгольського погрому Києва, центр якої знаходився на території України – була найбільш довгоживучим уламком Монгольської імперії.

Економічна нестабільність кочового скотарства вкупі з воєнним домінуванням у Східній Європі й торгівельним зв'язкам із Середземномор'ям сприяли перетворенню Золотої Орди і потім Кримського ханату у постачальника східно-європейського ясиру у країни Середземномор'я: у XIII – XV ст. у мамлюцький Єгипет і Західну Європу, а з кінця XV – і до кінця XVIII ст. – в Османську імперію.

У той же час, внутрішньо-політична нестабільність степових держав дозволяла державам двох сусідніх зон впливати на них. Так генуезці змогли розширити свою територію у XIV ст. З цього ж часу починається землеробська колонізація з півночі.

Характерною рисою степової зони була її політична однорідність – наслідок воєнного домінування кочовиків. Український степ перетинали лише два політичних кордони.

Один – між степовими окраїнами Русі під литовсько-польським домінуванням – з одного боку, та Золотою Ордою, а пізніше Кримським ханатом та Османською імперією – з іншого. Це – отой Великий Степовий Кордон, про який писав В. МакНейл. Цей кордон, тим не менше, був рухливий і прозорий для пересування людей, товарів і ідей в обох напрямках. Другий кордон – хоч і постійний, але ще ефемерніший за перший – відмежовував власне Кримський півострів від материка. Оскільки він знаходився в межах однієї держави (Золотої Орди, Кримського ханату, Російської імперії), він мав лише обмежене воєнно-стратегічне значення (він рідко стримував наступаючих), і майже ніяк не ділив Степову зону. Тим наочніше проявляється відсутність всякої логіки в утворенні кордону між Кримом та степовою Україною по Перекопі. Власне, це розмежування й протривало лише з 1920 до 1954 р. Навпаки, об'єднання Криму з Україною 1954 р., навіть таке формальне, повертало історичну логіку.

III зона – Лісова. Ця віддалена і важкодоступна зона на периферії цивілізацій, найпізніше вступає в історичний час. З темряви віків вона з'являється лише з повстанням Хозарського каганату. Будучи економічно самодостатньою за рахунок землеробства – головної галузі економіки – і політично неорганізованою, ця зона була відкритою різним економічним, культурним, релігійним, зрештою політичним впливам з боку близьких і далеких сусідів. Тому у повстанні державності на цих теренах важливе значення відіграли іноземні політичні та купецькі еліти, які відкрили тут джерело таких коштовних товарів як хутро, мед, віск та раби, і організували їхній вивіз на зовнішні ринки – Арабський халіфат і Візантію.

Оскільки Візантія вступила у пору економічного підйому з кінця IX ст., і перетворилася на великого споживача

руських товарів, то одна з воєнно-торговельних компаній, що обснувалася найближче до неї, у Києві, дістала перевагу і змогла монополізувати торг з Візантією. Користуючись цим, вона підкорила конкурентів і утворила власну державу. Самоназва цих іноземних еліт і дала назву Русь. З іншого боку, торгівля втягнула слов'янство Східної Європи в економічну орбіту Візантії, другого Риму. Це визначило її головне економічне, політичне, релігійне і культурне єство під візантійським впливом. В подальшому Русь зазнавала впливів і через свої еліти, і безпосередньо – з боку Речі Посполитої, і Москви, і Степу. Ті ж, в свою чергу, були агентами дальших ареалів – Західної Європи, Близького Сходу, Середньої Азії. Таким чином, була наперед визначена культурна строкатість цього регіону на тлі економічної, політичної та суспільної інертності.

Центральним явищем в історії цього ареалу стало його економічне і політичне поширення за рахунок Степу внаслідок землеробської колонізації і повстанню козацтва XIV–XIX ст. Вона стала актом всесвітньо-історичного значення завдяки зміні кочового скотарства на економічно ефективніше землеробство на цій ділянці степу. Результати колонізації стали особливо відчутними в світі у XIX ст., коли розвиток транспорту дозволив організувати вивіз зерна, вирощеного на розораних степових ґрунтах, у Західну Європу, забезпечивши прогрес індустріальної революції. Це завдяки цьому Україна до сих пір має славу європейської житниці. А Одеса, як головний агент у цій торгівлі, стала уособленням цього вищого злету України у світовій історії.

Основною передумовою колонізації були порівняно м'які кліматичні умови в цьому закутку степу, що робили тут однаково вигідним як скотарство, так і землеробство, на відміну східних ареалів степу, наприклад у Казахстані,

де умови для землеробства були і залишаються несприятливими. Економічні вигоди обумовили швидкий та неухильний розвиток колонізації, який не зміг перервати навіть такий негативний чинник як втрати населення за рахунок ясиру. За часом цей чинник збігається з колонізацією і досягає свого максимуму у XV–XVII ст. і таким чином є видатним історичним досягненням української нації.

Водночас є всі підстави припускати, що запорукою успіху колонізації була відкритість українського населення до культурних впливів з боку степових сусідів, що принесло з собою й асиміляцію останніх. Саме тут слід шукати причину, чому п'ята частина українського населення, має такий схожий із степовиками антропологічний тип. Очевидно, до цього досвіду слід було б звертатися тепер, розвиваючи діалог між усіма етнічними спільнотами країни.

Колонізація, що після приєднання до Московської держави також супроводжувалася завоюваннями, призвела до усунення або розмивання політичних, культурних, соціальних, релігійних кордонів, що існували на території України. Але і Україна, і Крим, заплатили за це високу ціну, що полягала у перетворенні їх на провінції штучно утвореного центру з мегаломаніакальними амбіціями. Розпад СРСР створив умови для відновлення традиційних напрямків розвитку України спільно із Кримом.

Отже, територія України упродовж довшої частини своєї історії не була однорідною. Вона складалася з трьох частин, що мали свою специфіку і свій історичний час. Умовно їх можна означити як Середземноморська, Степова та Лісова. Жоден з кордонів, що відділяв ці зони, ніколи не накладався на географічний кордон між Кримським півостровом та степовою Україною. Зате один з таких кордонів пролягав територією півострова по Кримським горам, ділячи його

на дві частини – степову та південнобережну. Обидві вони відносилися також до Середземноморської і Степової зон України і були з ними тісніше пов’язані, ніж одна з одною на території півострова. Тому нема ніякої причини, щоби відділяти історію Криму від історії решти території, що входить до сучасної України. З цієї історичної перспективи включення історії Криму в історію України не виглядає штучним. До того ж землеробська колонізація півдня України, що через козацтво стала українським національним проектом, призвела до розширення землеробсько-лісової зони на південь і об’єднання усіх трьох зон в одній державі.

В той же час, оце об’єднання, формально з 1954 і фактично з 1991, не є гарантією збереження суверенітету України в Криму, і українізації Криму поготів. Для досягнення цього – непочатий край роботи. Але перш за все для її успіху потрібне розуміння закономірностей історії України в усій її цілісності. Воно не може, як бачимо, обмежуватися дослідженням лише однієї з трьох основних її зон, на якій відбулося формування української нації. Тільки повне дослідження історичних циклів-перспектив у двох інших зонах може дати розуміння логіки їх історичного буття. Не треба боятися історичних розламів, якщо вони вже існують. Без їх знання неможливо уникнути політичних помилок у Криму і зберегти його в її теперішніх кордонах. Історія вчить, що успіху досягають люди, які є свідомі своїх інтересів і шляхів їх здійснення.

---

¹Михалон Литвин (1550 р.) – О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И. Матузовой, ред. А.Л. Хорошкевич. – М.: Изд-во МГУ, 1994, – яскравими розповідями про переповнений невільниками Крим (сс.71-74) застерігає про загрозу загибелі “усього нашого племені” (ці слова вкладено в уста земляка-невільника перед відправленням з Кафи за море, с. 74); Станіслав Оріховський

(1513-1566) вважає потурченців зрадниками і, отже, втраченими для вітчизни людьми. – Про турецьку загрозу // Українські гуманісти епохи відродження: Антологія, у 2-х частинах / Ред. В.М.Нічик. – К.: Наук. думка – Основи, 1995. – Ч. I. – С.73-75; П. Грабовський ламентує з приводу “вічної неволи” співвітчизників, див.: Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 40.

² Цит. за: Українська поезія: Середина XVII ст. / Упорядники Кречотень В.І., Сулима М.М. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 398.

³ Докладніше тему усвідомлення спорідненості між українцями та кримськими татарами порушено у моїй статті “Про етнічну спорідненість українців і кримських татар раніше і тепер” // Кримські татари: Історія і сучасність (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 101-109. Для 1621 р. масовий поворот потурченців на Україну засвідчено у “Номоканоні” Петра Могили, де саме це явище названо підставою для появи правил щодо второхрещення: “елици не знають яко крестися: от пленения негли, или от инаго некоего недоумения”. – “Номоканон” Петра Могили / Вид. Олекса Горбач. – Мюнхен, 1981. – С. 107. Випадок із виведенням потурченців Іваном Сірком з оповіді Самійла Величка (див. наступну примітку) свідчить про можливість також насильного повернення додому. Випадки про захоплення у полон потурчених русинів на Середземномор’ї див.: Bennassar V., Bennassar L. Les Chretiens d’Allah: L’histoire extraordinaire des renegats, XVI -XVII siecles. – Paris: Perrin, 1989. – 493 p.

⁴ Сюлейман Пишний обіцяв Сигізмундові Старому 1540 р. відпустити додому усіх захоплених татарами полонених, яких тільки знайдуть в районах Кілії, Ак-Керману та Озі (Очакова). – Див.: Katalog dokumentyw tureckich: Dokumenty do dziejyw polski i krajyw osciennych w latach 1455-1672 / Opracowai Zygmunt Abrahamowicz; Ananiasz Zajackowski ed. – Warszawa: PWN, 1959. – Doc. 52; цитується в Berindei M., Veinstein G. L’empire

ottoman et les pays roumains. 1544-1545: Etude et documents. – Paris-Cambridge, MA, 1987. – P. 96.

Для 1621 р. масовий поворот потурченців на Україну засвідчено у “Номоканоні” Петра Могили, де саме це явище названо підставою для появи правил щодо второхрещення: “елици не знають яко крестишася: от пленения негли, или от инаго некоего недоумения”. – “Номоканон” Петра Могили / Вид. Олекса Горбач. – Мюнхен, 1981. – С. 107.

Випадок із виведенням потурченців Іваном Сірком з оповіді Самійла Величка (див. наступну примітку) свідчить про можливість також насильного повернення додому. Випадки про захоплення у полон потурчених русинів на Середземномор’ї див.: Bennisar B., Bennisar L. Les Chretiens d’Allah: L’histoire extraordinaire des renegats, XVIe–XVIIe siecles. – Paris: Perrin, 1989. – 493 p.

⁵ Летопись событий в Югозападной России в XVII веке, составил Самоил Величко. – Т.2. – К., 1851. – С. 377.

⁶ Куліш П. “Маруся Богуславка”. Твори в 2-х т. [Бібліотека української літератури]. – Т.2. – С.486-487.

⁷ Йдеться про українські анекдоти про ксьондза чи попа, на турецьке походження яких першим звернув увагу М.Драгоманов, а в подальшому ними займалися також М.Сумцов та А.Кримський. – Виклад дискусії та бібліографію див.: Кримський А. Історія Туреччини та її письменства. – Т. 2, вип. 2. Письменство XIV–XV вв. – К.: Українська академія наук, 1927, див. розділ “Турецьке письменство часів Тимурової навали (1402) та дальшого османського лихоліття поч. XV ст.”; цей розділ передруковано в журналі “Сходознавство”. – Вип. 5. – К., 1998. – С. 74-109, особливо с. 79-87.

⁸ Близько 400 слів та висловів тюркського походження зібрав О. Карушка – “Словар українських виразів перейнятих з мов турских: причинок до діяльності О. Огоновського” // Записки Наукового товариства ім.Т. Шевченка. – Т. 5. – 1895. – С. 1-14.

⁹ Передусім йдеться про утворення Кримського ханату та його стосунки з Османською імперією, яким М.Грушевський

присвятив спеціальний розділ та окремі примітки у IV томі “Історії України-Руси” (перевидання

– К.: Наук. думка, 1993. – С. 292-337, примітки на С. 486-490).

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 81 (“пограничний спорт”, “степове добичництво”, “партизанська війна з татарами”), с. 115 (“модний (!) тоді спорт – боротьба з татарами”).

¹¹ Козацька слава, як писав Г. Грабянка, полягала у тому, щоби мечем та силою з татарами змагатися. – Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукраїнської Р.Г. Іванченка. – К.: Тов. “Знання” України, 1992. – С. 27. Лицарським промислом називав свої походи на Крим кошовий отаман Іван Сірко.

¹² У 1931 р. виходив під назвою “Червоний схід”. Разом вийшло 12 томів. – Див. “Систематичний покажчик до журналу ‘Східний світ’ – ‘Червоний Схід’ (1927-1931)” / Ред. і вступна стаття А. Ковалівського // Східний світ. – 1993. – №1. – С. 146-172.

¹³ На поч. 1930-х рр. працю над збірником очолював А. Кримський, але через репресії проти українських сходознавців збірник залишився ненадрукований. Рукопис зберігається в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.Х. Про нього писали Кіржаєв С., Ульяновський В. “Причинок до студій української орієнталістики 1920-х – 1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” // Україна в минулому. – Вип.ІV. – К. – Львів, 1993. – С. 26-89; Дві статті цього збірника – В. Дубровського “Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699-1700 рр.” та М. Петровського “З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку” – були надруковані з додатками і коментарями в журналі “Східний світ”. – 1997. – №1-2. – С. 189-221.

¹⁴ Дубровський В. Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 147-158;

¹⁵ Горбань М. Аргати й ренджипери 1753 року: (Про наймитів з України, що працювали в Криму) // Східний світ. – 1928. – №3-4. – С. 310-314, – в статті робиться протиставлення між

українськими та імперськими інтересами відносно Криму, оскільки уряд Єлизавети I перешкоджав українським наймитам ходити на заробітки до Кримського ханату; його ж. Архів Коша Запорізької Січі, як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин // Східний світ. – 1930. – № 6. – С. 232-236.

¹⁶ Висунув думку про позитивну роль кочовиків у підтриманні торгівлі давнього Києва та його обороні від чужинців в особі варягів. Див.: “Каганат Руси” // Східний світ. – 1929. – №1-2. – С. 257-259; Русь та печеніги: до справи стародавніх зв’язків Руси зі Сходом // Східний світ. – 1929. – №1-2. – С.287-293 (передруковано в новій серії: Східний світ. – №1. – 1995. – С. 88-91); див. також його оцінку важливості татар для козащини: Пархоменко В. До питання про татарсько-козацькі взаємини XVI-XVII вв.: Нотатки// Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 359-360.

¹⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1928. – №2. – С.170-185; його ж. Нове про татарську старовину бозько-дністрянського степу// Східний світ. – 1928. – №6. – С.155-171.

¹⁸ Пархоменко В. Про культуру тюрків нашого степу IX–XIII вв. // Східний світ. – 1928. – №3-4. – С.308.

¹⁹ Носов А. Кримські татари (Антропологічні нариси) // Східний світ. – 1930. – №1-2. – С. 301-313. Хоч ця публікація і не розглядала антропологічні зв’язки кримських татар з українцями, але поява спеціального дослідження про народ Криму в українському журналі виглядає симптоматично.

²⁰ Т. Груніну належить перший підручник турецької мови на основі латиниці, випущений за кордонами Турецької республіки після запровадження там латинського шрифту.

²¹ Самойлович О. Про грамоту Османа II нащадкам іудейки Кіри // Східний світ. – 1929. – № 3. – С. 220-221.

²² Див. його звіт про науково-дослідну роботу в Криму за 1928 р. (Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 360-362); Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея III спільно з

Богданом Хмельницьким на Польщу 1648-1649 рр. (За рукописом з матеріалів Етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 року) // Східний світ. – 1930. – № 3. – С. 163-170 (передруковано у новій серії Східного світу. – 1993. – №1. – С.134-139); Про перший проект споруди Волго-Донського каналу у XVI сторіччі. (Проект турецької влади 1569 р. За даними кримського татарського ученого та історика Хурремі-Челебі XVIII в.) // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 188-192. У своїй праці “Література кримських татар” А. Кримський навів українські переклади зразків поезії кримських ханів, зроблені з його допомогою Османом Акчокракли. – Студії з Криму. – С.165-190.

²³ Арабський суфійський рукопис XIII віку, в Криму знайдений і чи не в Криму писаний. – Студії з Криму. – К., 1930. – С.159-164.

²⁴ Про татарів на Україні // Східний світ. – 1928. – № 3-4. – С.208-211; Турки про українську літературу // Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 371-372. Про свою роботу з А. Сафаровим згадував В. Дубровський.

²⁵ Кримський А. Ю. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. – К., 1924. – 226 с. (перевидання: К.–Львів: Олір, 1996. – 287 с.)

²⁶ Див. оцінку цієї праці О. Пріцаком “Агатангел Кримський та його ‘Історія Туреччини’” у вступі до перевидання 1996 р. (С. 5-10).

²⁷ Варто навести хоча б такі вислови, як “славна султанша..., що за кожним її рухом і словом уважно й тривожно слідкували західньо-європейські дипломати” (вид. 1996 р., С. 11), “крутила цілою турецькою державою” (там же), “Роксоланине злочинство... лягло якнайтяжчим немезидиним прокльоном на Османську державу” (С. 210).

²⁸ Студії з Криму (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – №89). – К., 1930. – 209 с. Рец. В. Дубровського // Східний світ. – 1930. – № 4-5. – С. 298-301.

²⁹ Кримський А. До історії теперішніх 25% людності в Криму / / Студії з Криму. – С. 105-106.

³⁰ Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь: Крымчупедгиз, 1999. – С. 59.

³¹ Ясир, як зазначає Дашкевич Я. Р. (“Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема”, с. 40-47), навіть перетворився для деяких історіографічних напрямів у табу.

³² Докладніше про це див. мою статтю “Про татарські набіги на українські землі” // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52-67; аналіз творчості українських письменників див. Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 102-108.

³³ І. Лисяк-Рудницький. Неовий Переяслав // Історичні есе. – Т. 2. – С. 289-291.

³⁴ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1948. – 442 с.; Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1961. – 271 с.; збірник, присвячений переважно Хотинській війні – Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбеили, Н. С. Рашба. – М.: Наука, 1984. – 213 с.; Некрасов А.М. Международные отношения и народы Западного Кавказа, последняя четверть XV – первая половина XVI в. – М.: Наука, 1990. – 127 с.

³⁵ Термін “орієнталізм” в значенні європейського світогляду та політичної концепції, що уявляла світ поділений на “прогресивний, динамічний” Захід та “відсталі” Схід, був популяризований Едвардом Саїдом; див. його основоположну працю на цю тему: Саїд Е. Орієнталізм / Пер. В. Шовкун. – К.: Основи, 2001. – 511 с.

- ³⁶ Сергій Трубецької в статті-маніфесті “Євразійський націоналізм” (1927) заявляє: “Євразія є географічним, економічним та історичним цілим. Долі євразійських народів переплелися одна з одною, міцно зв’язалися в один клубок, який вже неможливо розплутати, тож відторгнення одного народу з цієї спільноти можна здійснити лише шляхом штучного насильства над природою і повинно призвести до страждань” // *Основы Евразийства*. – М.: “Арктогея-Центр”, 2002. – С.205.
- ³⁷ “Предчувствия и свершения” (Предисловие к сборнику “Исход к Востоку”) // *Основы евразийства*. – С.106.
- ³⁸ Див. загальну характеристику поглядів В. Липинського на синтез Сходу й Заходу: Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // *Історичні есе*. – Т.2. – К.: Основи, 1994. – С.146-147.
- ³⁹ Hnatiuk O. Polegnaniez imperium: UKraiskie dyskusje o tolsamo sci. – Lublin: Wydawnictwi Uniwersytetu Marii Curie-Skiadowskiej, 2003. – S.236.
- ⁴⁰ Липинський В. Україна на переломі. – Філадельфія: Східно-європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. – С.81-93 [Твори. Історична секція. – Т.3].
- ⁴¹ І. Лисяк-Рудницький. Україна між Сходом і Заходом // *Історичні есе*. Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.1-9.
- ⁴² В. Січинський. Крим. – Нью-Йорк, 1954. – С.1.
- ⁴³ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом // *Україна між Сходом і Заходом*. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів: Інститут історії церкви, 2001. – С.1-12.
- ⁴⁴ Шевченко І. Сприйняття Візантії // *Критика*. – Листопад 1998. – С.15-16.
- ⁴⁵ Визначення І. Шевченка поділяє О. Толочко: “The Good, the Bad and the Ugly” // *Критика*. – Липень-серпень 1998. – С.26 – хоча при цьому він визнає за ним традицію “західноцентричності”.
- ⁴⁶ Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Т.СХХІІ. – Львів, 1991. – С. 28-44.

⁴⁹ Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI-XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – Серія Історія. – Т.3. – К., 1998. – С. 49-66 з ілюстраціями; у зміненому вигляді стаття була перевидана: “Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу”, *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т.V. – К., 1998. – С. 93-110.

⁵⁰ Видання існуючих праць з історії Османської імперії, – “Історія Туреччини” А. Кримського, “Османська імперія: Класична доба” Г. Гналджика (пер. О. Галенка. – К.: Критика, 1998), – було терміновою відповіддю середовища українських тюркологів 1990-х рр. Як один з його представників і ініціаторів цих видавничих проєктів можу втішено зазначити, що вони виконали свою функцію хоча б тим, що задали науковий рівень в цій ділянці. На жаль, відсутність готових праць про Кримський ханат, далось взнаки появою одіозно-непрофесійних праць пп. Ф. Туранли, В. Крисаченка та інших.

⁵¹ Як справедливо зауважив О. Толочко, сприйнята в готовому вигляді ця концепція постфактум підбирала необхідне для своєї легітимації коло фактів. – Толочко О. Цит. праця. – С. 26.

⁵² Міндюк О. Українці – корінний народ Криму. – К., 2000; Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська видавничка спілка, 2001. – 303 с.

⁵³ Русина О. В. Україна під татарами і литвою. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с. [Україна крізь віки. – Т.6].

⁵⁴ Валентин Крисаченко. Історія Криму в джерелах і документах. – Ч.І. Античність і середньовіччя. – Чернівці, 1998. – 264 с.; його ж. Історія Криму. Кримське ханство. – К.: “Твім інтер”, 2000. – 333 с.

⁵⁵ Спеціальну розвідку присвятив українцям Криму Я. Дашкевич: “Українці в Криму (XV – XX ст.)” // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1993. – С.100-116. Між іншим, етноцентричну мотивацію цієї статті видає прагнення автора розмежувати

антропологічну та етнічну спорідненість українців і кримських татар, що виникла внаслідок вивозу ясиру. Але в такому випадку його звинувачення на адресу кошового І. Сірка за відсутність почуття спорідненості до потатарених українців у Кримському ханаті втрачають логіку. О. Прицак у доповіді “Що таке історія України?” (Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 53-60) на I Конгресі українців, теж використовує аргументи з антропології, зокрема процитувавши спостереження А. Кримського про подібність антропологічного типу українців і кримських татар.

⁵⁶ Див. рецензію на двотомне видання джерел, підготовлене В. Крисаченком, що була написана в жанрі пародії: Галенко О. Свої пізнаються в нужді // Критика. – 2001. – № 3 (41). – С. 1315.

⁵⁷ Я розвиваю ці погляди в двох статтях: “Етнодемографічна ситуація в Криму XVI ст.: Кілька історичних аргументів для політичних дискусій довкола Криму” // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 10. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 5971; “Автохтонність як політична та наукова проблема Криму” // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 14. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 22-42.

⁵⁸ Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – №1. – С. 60.

⁵⁹ Здається, це відчував і сам автор, формулюючи в одному місці завдання звільнення історичної науки від “тавра телеології” // Там само. – С. 57.

РУСЬ НА БОСПОРІ В XII СТОЛІТТІ

Землі Тмутороканського князівства, утвореного після походів Володимира, перебували під неослабною увагою давньоруських літописців XI ст. Перш за все, це пов'язано з ім'ям Никона, який прожив декілька років на берегах Керченської протоки. І пізніше, в кінці сторіччя, Тмуторокань привертала увагу літописців у зв'язку з політичною діяльністю Олега Святославича. Однак, після 1094 р., це князівство назавжди зникає зі сторінок літописів. Автор "Слова о полку Ігоревім" в кінці XII ст. називає Тмуторокань "землей незнаемой".

В науковій літературі вже писали про зв'язки Русі з Тмутороканню в XII ст. Перш за все, тут слід згадати припущення Б.О. Рибаківа, що берега Боспора Кіммерійського належали в XII ст. нащадкам Олега Святославича¹, що ґрунтується на невірному перекладі повідомлення ал-Ідрісі французьким орієнталістом початку XIX ст. А. Жобером². В.Н. Татищев під 1127 р. згадує молодшого брата Олега – Ярослава – як князя Тмуторокані³, але історик XVIII ст. приймав за Тмуторокань Муром і Рязань, які насправді й були у володінні Ярослава Святославича. Ще одне історіографічне непорозуміння пов'язане з т. з. "таманським брактеатом Всеволода Ольговича". Таке припущення зробив свого часу його дослідник Н.В. Енговатов слабо збереженої легенди брактеата з Тамані, опублікованого О.В. Орешниковим⁴. Однак, як нам здається, спробу Н.В. Енговатова пов'язати цей брактеат з можливим правлінням в Тмуторокані Всеволода (Кирила) Ольговича⁵ навряд чи можна назвати переконливою. Незважаючи на всю поверховість його

дослідження, ця ідея часто використовується в оглядових роботах. Аргументом на користь руської належності Тмуторокані в другій половині XII ст. В.В. Мавродін вважав похід русів на Каспій в 1175 р., вихідним пунктом якого, на думку історика, могла бути лише Тмуторокань⁶. Однак, подібне твердження нічим не обґрунтовано, оскільки човни руських князів могли потрапити на Каспій по Сіверському Дінцю або по Волзі.

Значна частина істориків дотримується думки про приналежність Східного Криму та Тамані Візантії⁷. Висловлювалося припущення, що Тмуторокань потрапила в залежність від імперії в 1083 р., коли Олег-Михаїл Святославич вигнав з міста Володаря Ростиславича и Давида Ігоревича. В якості аргументу на користь цієї думки залучається печатка “Михаїла, архонта Матрахи, Зіхії і всієї Хазарії”, яка належить до типу печаток провінційних намісників візантійських імператорів⁸. З укріпленням Олега в Тмуторокані як васала імператора Олексія I Комніна можна пов’язати і адміністративну реформу православної церкви в Криму, проведену патріархом Євстратієм (1081-1084), коли було виділено окрему архієпископію “Матрахії чи Зіхії”, що підпорядковувалася безпосередньо патріаршому престолу⁹. На користь цього припущення говорить і нещодавно опублікована промова ритора Мануїла Страворомана, який підносив Олексія I за приєднання до Імперії Боспора Кіммерійського¹⁰. Однак, О.В. Гадло із сумнівом говорив про високу ступінь залежності від імперії за Олега¹¹. В якості аргументу наводиться чеканка Олегом власної монети, яка за своїм типом була орієнтована не на візантійські, а на південноруські вагові й сфрагістичні традиції¹². Г.Г. Літаврін вважає датою втрати Руссю суверенітету над Тмутороканню період між 1094-1105 рр.¹³. Верхня межа

цього періоду встановлюється Я.Н. Любарським за листом архієпископа Феофілакта до полководця Григорія Тароніта, який переміг султана Мелетіни Данишменда, що намагався збирати данину з “грецьких міст між Танаїсом й Меотідою”¹⁴. Але А.П. Каждан вважає, що наявність у регіоні “грецьких міст” не означає їх політичну приналежність Візантії¹⁵.

Згадка Боспора Кіммерійського як окраїни Візантійської імперії характерна для грецької літератури XII ст. Зіхія й Хазарія часто включалися до титулу імператора (напр. в едикті 1166 р.). Письменник Іоанн Цец згадує Тмуторокань в тому сенсі, що вона більш підходить для проживання нерозумних і неосвічених людей, ніж Константинополь¹⁶.

Але ж, не підлягає сумніву й те, що в уяві руських, Тмуторокань залишалася спадковим володінням нащадків Олега. Про це свідчить той факт, що автор “Слова о полку Ігоревім” приписував онуку Олега – Ігорю – намір “поискати града Тмутараканя”¹⁷. Як припускав О.В. Гадло, інтерес руських князів до Тмуторокани в 1185 р. міг виникнути у зв’язку із шлюбом грузинської цариці Тамари з сином Андрія Боголюбського Юрієм Андрійовичем¹⁸. Однак, навряд чи можна прямо пов’язувати похід 1185 р. з цією подією. Інтерес Ростово-Суздальської гілки Мономашичів до Північного Кавказу виник дещо раніше. Про це свідчить той факт, що представники північнокавказьких народів часто траплялися серед найближчого оточення цих князів. Так, серед убивць Андрія Боголюбського згадується ім’я ключника яса Анбала (цікаво, що назву Анбал мав, ще свідченням ал-Ідрісі, один з островів поблизу Тмуторокані, – скоріш за все, сучасна Тузла), дружиною Всеволода Юрійовича Велике Гніздо була яська княжна Марія. Саме з північнокавказькою політикою

Юрійовичів можемо і пов'язати згаданий нами вище похід русів на Каспій в 1175 .

Маємо й нечисленні східні свідчення про приналежність Східного Криму й Тмуторокані. Перш за все, нам хотілося б навести інформацію, зібрану у “Нузхат ал-муштак” арабського географа ал-Ідрісі. За допомогою звітів численних експедицій, що слідували з торговими караванами, йому вдалося зібрати достатньо правдоподібні свідчення про землі Причорномор'я. Сам виклад матеріалу побудовано шляхом наведення маршрутів цих експедицій. Тмуторокань згадана в декількох з них, як у описі каботажного плавання з чи в Феодосію, так і в прямому маршруті з Константинополя. Автор наводить достатньо докладні описи міста й його округи. Серед цих свідчень увагу істориків, перш за все, привертають згадки про сусіднє з ним місто Русіа, яке знаходиться у 27 милях від Тмуторокані. Більшість істориків вважають, що під назвою Русіа приховується Корчев¹⁹, хоча окремі автори розміщують його у гирлі Дону²⁰ чи пов'язують його з легендарним “островом русів”, який розміщували на Таманському півострові східні географи IX – XIV ст.²¹ У хрисовулі імператора Мануїла I 1169 р. генуезцям дозволялася торгівля “у всіх землях мого царства, крім Росії й Матрахи”. У цьому документі візантійська область Русіа згадується як сусідня Тмуторокані. Викликає зацікавленість згадка арабським географом про постійний збройний конфлікт між мешканцями Тмуторокані та Русії. Як нам здається, у цьому повідомленні відбився конфлікт між візантійським намісником Херсонеса і Тмутороканню, чи, можливо, один з епізодів збройної боротьби між дружинними угрупованнями цього міста. Висловлювалося припущення, що руські князі, можливо, зберегли за собою Русію на західному березі протоки²². Така думка, здавалося

б, підкріплюється свідченнями Аль-Бібі про підкорення сельджуками в 1220-ті рр. якогось князівства русів, що знаходилося у “Хазарської переправи” (Керченської протоки)²³. Але, мова тут могла йти й про підкорення сельджукам якогось з об’єднань бродників, які вже в 1223 р. згадані в якості союзників монголів у битві на Калці. На користь того, що Русійа (Корчев) не належали Візантії свідчать й археологічні данні, за якими остаточно загибель візантійського кварталу в Керчі датується початком XII ст.²⁴ Що ж до самої назви Корчева в ал-Ідрісі, то воно, скоріш за все, фіксує для середини XII ст. стійку історичну пам’ять місцевого населення про належність в минулому Східного Криму Давній Русі.

Причини зацікавленості візантійського уряду в утриманні контролю за Боспором Кіммерійським встановив Г.Г. Літаврін. Він звернув увагу, перш за все на той факт, що саме Тамань служила основним джерелом нафти (особливо після втрати імперією володінь у Північній Месопотамії та Сирії), – основного інгредієнта “грецького вогню”²⁵. Саме цим пояснюються й заборони на торгівлю в кіммерійському Боспорі іноземним купцям, видані у 1169 і 1192 рр.

Цікавим документом, що характеризує етимологію слова “Корчев” і заняття населення західного берега Керченської протоки в XII ст. є лист Михаїла Хоніата Константину Пігониту. Пігонит, який, згідно реконструкції А.П. Каждана, перебував у Тмурокані²⁶, знаходився поблизу від якихось “халібів”. Як припустив А.П. Каждан, “халіб” у даному випадку, це, скоріш за все, не етнонім, а синонім вмілого коваля. В даному випадку виникає паралель з етимологією слова “Корчев” від “кърчий” – коваль, ливар²⁷.

З усього вищенаведеного можна зробити висновок, що Східний Крим й Тамань в XII ст. якщо і не входили безпосередньо, але перебували у сфері переважаючого

впливу Візантійської імперії. Впровадження автокефальної церковної організації, неможливої у випадку належності Тмуторокані Русі, активізація військової активності половців у Північно-Східному Причорномор'ї виключають пряму залежність Тмуторокані від Русі й правління тут представника династії Рюриковичів. Перш за все, це пояснюється половецькою загрозою, яке перетворило пряме сполучення небезпечним і вкрай нерегулярним. В цілому, і в XI ст. Східний Крим залишався контактною зоною Давньої Русі і Візантії. Залишення руськими Білої Вежі в 1117 г. символізувало, що інтерес до контролю над Нижнім Доном на Русі був втрачений. Руські князі змушені були шукати інші шляхи для торгівлі зі Сходом, якими й стали Сіверський Донець і Волга. Саме цим можливо, наприклад, пояснити серію походів Володимира Мономаха на Шарукань і Сугров у верхів'ях Сіверського Дінця. Однак, у свою чергу, це не означає, що у Північному Причорномор'ї не залишилося окремих угруповань східних слов'ян. Лише із встановленням тісних династичних і економічних зв'язків з верхівкою половецького суспільства у другій половині XII ст. відновилися спроби глибокого проникнення у Причорноморські степи. Тільки нашість монголів відстрочило процес взаємної асиміляції кочового половецького й осілого слов'янського суспільств.

---

¹ Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып. 43. – 1952. – С. 3-44.

² La Geographie d'Edrisi traduite de l'arabe en francais d'apres deux manuscrits de la bibliotheque du roi et accompagnee de notes par. Amedee Jaubert. – Т. I-II. Paris, 1836-1840.

³ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 2. – М.; Л., 1963. – С. 138-139.

⁴ Орешников А.В. Денежные знаки домонгольской Руси // Труды

ГИМ. – Вып. 6. – М., 1936. – С. 1-17.

⁵ Энгватов Н.В. Таманский брактеат Всеволода (Кирилла) Ольговича // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1963. – С. 103-108.

⁶ Мавродин В.В. Тмутаракань // Вопросы истории. – 1980. – № 11. – С. 182.

⁷ Кулаковский Ю.А. К истории Боспора (Керчи) в XI–XII веках // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 года. – Т. 2. – М., 1902. – С. 132-133; Насонов А.Н. Тмутаракань в истории Восточной Европы X века // Исторические записки. – 1940 – Т. 6. – С. 98; Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963. – С. 101; Литаврин Г.Г. Византия и славяне. – СПб., 1999. – С. 502-503.

⁸ Янин В.Л. Печать Феофано Музалон // Нумизматика и сфрагистика. – 2. – К., 1965.

⁹ Darrouzes J. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. – Paris, 1981. – S. 119-127, 346.

¹⁰ Litavrin G. A propos de Tmutorakan. – Byzantinion. – XXXV. – 1965.

¹¹ Гадло А.В. Тмутараканские этюды. V. (Олег Святославич) // Вестник Ленинградского университета. – Серия 2. – 1991. – Вып. 2. – С. 8-9.

¹² Кропоткин В.В., Макарова Т.И. Находка монеты Олега-Михаила в Корчеве // СА. – 1973. – № 2. – С. 250-254; Молчанов А.А. Тмутараканский чекан князя Олега-Михаила Святославича // Советская археология. – 1982. – № 1.

¹³ Литаврин Г.Г. Византия и славяне. – СПб., 1999. – С. 502-503.

¹⁴ Анна Комнина. Алексиада. – М., 1965. – С. 593-595.

¹⁵ Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963. – С. 96.

- ¹⁶ Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963. – С. 96.
- ¹⁷ “Слово о полку Игореве”. – М.; Л., 1950. – С. 22.
- ¹⁸ Гадло А.П. А.В. Тмутараканские этюды. V. (Олег Святославич) // Вестник Ленинградского университета. – Серия 2. – 1991. – Вып. 2. – С. 11.
- ¹⁹ Кулаковский Ю.А. К истории Боспора (Керчи) в XI–XII веках // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 года. – Т. 2. – М., 1902. – С. 133; Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. – М., 1999. – С. 163-164.
- ²⁰ Королев В.Н. К вопросу о славяно-русском населении на Дону в XIII–XVII веках // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XIII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 125.
- ²¹ Захаров В.А. Тмутаракань и “Слово о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве”: Комплексные исследования. – М., 1988. – С. 216.
- ²² Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. – 1967. – № 3. – С. 107.
- ²³ Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн-аль-Биби о походе турок-сельджуков на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // Византийский Временник. – Т. XXV. – 1927.
- ²⁴ Макарова Т.И. Боспор-Корчев по археологическим данным // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 121-146.
- ²⁵ Литаврин Г.Г. Византия и славяне. – СПб., 1999. – С. 500-501.
- ²⁶ Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963. – С. 99.
- ²⁷ Абаев В.И. Из истории слов. Древнерусское кърчий/“кузнец” и топоним Керчь // Вопросы языкознания. – 1959. – № 1. – С. 96.

Богдан Короленко (Київ)

ПРИЄДНАННЯ ТА КОЛОНІЗАЦІЯ КРИМУ КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ

2003 – 2004 роки позначені двома важливими в історії Криму датами – відповідно 220-ю річницею анексії Кримського ханства Російською імперією та 50-ю річницею з часу прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР.

Проте, попри піввікову належність Криму спочатку УРСР, а згодом і незалежній Україні, мусимо констатувати як очевидну, так і латентну перманентність потуг впливової частини російського політикуму, спрямованих не лише на піддання сумніву факту адміністративно-територіальної та державної належності Криму Україні, але й на заперечення легітимності згаданого рішення Президії Верховної Ради СРСР від 1954 року, включно з порушенням питання про зміну державного статусу цього стратегічного регіону.

В цьому зв'язку характерною ознакою пострадянського періоду є й аналогічні тенденції в середовищі представників російської історичної науки та політології. При цьому для обґрунтування своєї позиції північні сусіди вдаються від власної, “російсько-державної”, інтерпретації історичного досвіду і аргументації геополітичного порядку до звичайної підміни понять та фальсифікації історичних реалій. Провідною ідеєю цих тверджень є намагання довести те, що українці почали з'являтися в Криму досить пізно – десь з другої половини – наприкінці ХІХ століття, а відносно масово – взагалі після 1954 року, отже не мають жодного відношення до цього регіону. Звідси рішення Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області в

1954 році та її подальше перебування в складі Української РСР є необґрунтованими, нелегітимними, зрештою абсурдними.

Показовими у цьому сенсі є публікації відомого російського історика В. Похльобкіна, присвячені кримській проблемі¹. Намагаючись обґрунтувати історичне, геополітичне і тому подібне “право” Росії на володіння Кримом, автор заперечує будь-які історично зумовлені зв’язки України з цим регіоном. Зокрема, аналізуючи процеси інкорпорації Криму і всієї південної України до Російської імперії та подальшої колонізації цих територій протягом кінця XVIII–XIX століть представниками різних національностей, Похльобкін робить наступне застереження: виявляється, “даже об украинской колонизации ничейных земель, лежавших между Крымом и Запорожьем, нельзя говорить ни в фактическом, ни, тем более, в юридическом смысле. Такого исторического факта просто не существовало...”, і далі “единственных, кого там (в Південній Україні. – Б.К.) практически не было, так это украинцев, хотя они территориально были ближе всего расположены к Новороссии”. На думку російського історика, пояснити це можна особливістю національної психології українців і навіть позицією “украинских националистических “братств”, які відвертали (!) від переселення на південь України не лише верхівку українського суспільства, але й широкі народні маси, закликаючи не переселятися до Південної України, – “москальської землі”².

Показовою та характерною є позиція автора й стосовно кримських татар. У його конструкції історичних, військово-стратегічних, міжнародно-правових, геополітичних і тому подібних факторів, зрештою, “доцільності” належності Кримського півострова виключно Росії (імперії – РРФСР – пострадянській Росії) останні (не кажучи вже про їх права) просто зігноровані.

Власне, не будемо переповідати весь логічний ланцюжок концепції обґрунтування “законного” права Росії на цей регіон, лише наведемо головну тезу Похльобкіна: ідея передачі Криму УРСР 1954 року “по суті своєї і політически, і в міжнародно-правовому отношени антиисторична и имеет явную и резкую антироссийскую направленность, нацелена на нанесение ущерба российской государственности, на подрыв его обороноспособности. . . Этот акт был ничем не мотивирован и не мог основываться ни на каких разумных основаниях. Поэтому он не может быть признан действительным, в том числе и по чисто юридическим причинам”. Звідси, за Похльобкіним, логічний висновок – рано чи пізно (залежно від політичної кон’юнктури) цьому “беззаконню” потрібно покласти край, повернувши Крим його справжньому власнику – Росії³.

Подібною є оцінка передачі Кримської області Українській РСР й іншого російського історика, О. Волобуєва, який називає рішення Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року “хрущовським волюнтаризмом” з усіма відповідними наслідками⁴.

Втім, незважаючи на окремі деструктивні як для об’єктивного дослідження окремих аспектів історії Криму, так і для перспектив розвитку українсько-російських міждержавних відносин тенденції, можемо стверджувати, що українсько-кримське тяжіння простежується протягом низки століть. Зокрема, українська присутність в Криму засвідчується численними історичними фактами задовго навіть до його приєднання у 1783 році до Російської імперії, – принаймні, з XIV століття (якщо ми ведемо мову про власне українців; предки ж сучасних українців з’являються на півострові значно раніше – з часів існування Київської держави). Особливо значні масштаби української присутності в цьому регіоні простежуються протягом XV–

XVII століть, пов'язані з фактором українського ясиру. Велика кількість українських невільників спричинила значні зміни на півострові в антропологічному, демографічному і навіть культурно-релігійному відношенні. Більше того, в етнодемографічному відношенні постійна присутність багаточисельного українського елементу призвела до того, що в другій половині XVII століття українці стали основними, в абсолютному вимірі, мешканцями Криму⁵.

Наступний етап українського освоєння Криму пов'язаний з боротьбою Російської імперії другої половини XVIII століття, яку вона вела з метою захоплення Кримського півострова, що завершилася в 1783 році анексією Кримського ханства. Однією з головних причин завоювання Кримського півострова було прагнення російського уряду ліквідувати останню перешкоду на шляху до повної та більш інтенсивної колонізації південноукраїнських степів і всього Північного Причорномор'я⁶.

Через призму колонізації степових просторів південної України, очевидно, можна розглядати і ліквідацію російським урядом в 1775 році Запорозької Січі, в сфері інтересів якої перебували найкращі землі та угіддя колишнього українсько – кримського порубіжжя.

Внесок українців в кримську кампанію Російської імперії 1769-1783 років важко переоцінити. Разом з російськими полками активну участь у військових діях під час російсько-турецької війни 1769-1774 років взяли формування запорозьких козаків, які мали багатий досвід ведення бойових дій проти турків та татар, а також новоутворені в Новоросійській губернії, що заселялася значною мірою українським населенням, Самарський гусарський, Єлисаветградський та Дніпровський пікінерні полки. 7 тисяч запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським воювали в складі авангарду князя

А. Прозоровського під Очаковом, Кінбурном та Хаджибеєм, а запорозька флотилія діяла на Дунаї. Про заслуги запорожців свідчили бойові нагороди: П. Калнишевський отримав золоту медаль з діамантами, ще 1 тисяча козаків – срібні медалі. Новоросійська губернія, яка була найближчою до театру воєнних дій, фактично несла утримання російських військ та прикордонних форпостів. В 1770 році було розпочато будівництво порубіжної Дніпровської лінії, яка простягалася від сучасного Бердянська р. Бердою та Кінськими Водами до Дніпра. Зведення цієї лінії також лягало на плечі нових поселенців, більше того, вона проходила запорозькими володіннями⁷.

В липні 1774 р. поблизу болгарського села Кучук-Кайнарджі між Туреччиною та Росією було укладено мирний договір. Кримське ханство визнавалося Портою незалежною державою, натомість посилювався російський вплив⁸.

Кучук-Кайнарджийський мирний договір став переломним моментом в кримській кампанії Росії – фактично вона отримувала карт бланш до повного завоювання Криму.

Проте, участь українців у підготовці завоювання та приєднанні Кримського ханства до Російської імперії не обмежувалася лише військовим аспектом. Вихідцям з України належав вагомий інтелектуальний внесок в політико-ідеологічне обґрунтування приєднання Криму до Росії.

Очевидно, що найбільш відомим в цьому сенсі українцем був О. Безбородько, виходець з середовища козацької старшини Лівобережної України. Статс-секретар імператриці Катерини II, член Колегії іноземних справ і майбутній канцлер Російської імперії (в часи імператора Павла I), він був одним з ідеологів, поряд з Г. Потьомкіним, приєднання Криму до імперії.

Кримською проблемою О. Безбородько зацікавився, ймовірно, після російсько-турецької війни 1769-1774 років. Принаймні, так можна думати, оскільки вже 1776 року з'явилася його історична записка “Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся”. Про ґрунтовний підхід автора до кримського питання свідчить, насамперед, мотивація створення цього документу. У вступному слові, зокрема, вказувалося наступне: “Татарский народ столько с нами по делам своим связан, что почти непростительно не иметь о нем надлежащего сведения, как людям в штатских знатных чинах находящимся, так и военных”. Зміст записки складає огляд русько-татарських відносин протягом Х–XVIII століть через призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії з виробленням шляхів остаточної ліквідації кримської загрози⁹.

А вже 1777 року в своїх пропозиціях члену Колегії іноземних справ Бакуніну, Безбородько прямо вказував, що “независимость Татар в Крыму ненадежна для нас и что надобно помышлять о присвоении сего полуострова”¹⁰. Таким чином, О. Безбородько став одним з провідних ідеологів вирішення кримського питання шляхом анексії Кримського ханства.

В кінці вересня 1780 року, коли Петербург активізував свої дипломатичні дії на кримському напрямку, Безбородько подав на розгляд імператриці записку, відому під назвою “Мемориала по делам политическим”. Серед пріоритетних ідей цієї своєрідної зовнішньополітичної доктрини була констатація необхідності для Росії здобуття Криму. “Россия, – вказував О. Безбородько, – не имеет надобности желать других приобретений, как 1, Очаков с частию земли между Бугом и Днестром; 2, Крымского полуострова...”, причому

приводом до анексії Криму могла стати обставина, “буде бы, паче чаяния, тамошнее правление по смерти нынешняго хана, или по каким либо непредвидимым замешательствам нашлось для нас невыгодным и вредным...”¹¹.

Крім цього, записка Безбородька містила й інші плани щодо витіснення турків з Європи та реставрації, на базі турецьких володінь, Грецької імперії на чолі з представником російського імператорського дому (планувалося, що ним стане онук Катерини II Костянтин Павлович)¹².

Ця програма завоювань, ініціатором розробки та автором якої був О. Безбородько, увійшла в історіографію під назвою “грецького проекту”¹³. Останній фактично заклав підвалини зовнішньої політики Росії на два століття вперед¹⁴.

Проект Безбородька, за словами М. Григоровича, мав надзвичайно великий вплив на імператрицю. Свідченням цього стало зарахування О. Безбородька 24 листопада того ж 1780 року до Колегії іноземних справ в званні “полномочнаго для всех негоциаций” та приведення в чин генерал-майора¹⁵.

Втім, О. Безбородько був автором не лише цього документу. Менш відомим, проте історично засвідченим фактом є належність авторству Безбородька й маніфеста про приєднання Криму до Російської імперії від 8 квітня 1783 року¹⁶, хоча в російській, та й радянській історіографії, як правило, увага акцентується на провідній ролі в ідеологічно-політичному обґрунтуванні та дипломатичній підготовці анексії Криму саме Г. Потьомкіна, якому часто помилково приписується й авторство згаданого маніфесту.

О. Безбородько, на якого було покладено справу відносин Росії зі Сходом¹⁷, справив помітний вплив на розвиток російсько-турецьких стосунків кінця 1770-х – початку 1790-х років, пріоритетне місце в яких належало кримському

питанню. Незважаючи на анексію Росією Кримського ханства, Оттоманська Порта не полишала надій на повернення колишнього васала в орбіту власних інтересів в Чорноморському регіоні, що стало одним з факторів напруженості у відносинах двох імперій. Забігаючи наперед, принагідно зазначимо, що в основу маніфесту Катерини II про війну з Туреччиною лягла записка Безбородька “О причинах разрыва мира России с Турциею”¹⁸. Як свідчить цей документ, саме кримська проблема була головною причиною російсько-турецької війни 1787-1791 років.

Приєднання Криму до Російської імперії в 1783 році відкрило нові перспективи для українського освоєння цього регіону.

Після анексії півострову перед російським урядом постала проблема зміцнення тут своїх позицій. Цього вимагало як військово-стратегічне становище Криму, так і перспективи його торговельно-економічного розвитку. Проте на першому етапі інкорпорації Криму до імперії пріоритетними все ж були завдання перетворення півострова в російський плацдарм на Чорному морі, зокрема й для кавказької кампанії, що наприкінці XVIII століття набирала обертів. Тому нагальним було забезпечення внутрішньокримської стабільності та безпеки. Проте, як показали наступні події, розраховувати на лояльне ставлення до нової влади місцевого кримськотатарського населення, внаслідок історичних, політичних та ментально-релігійних факторів, не доводилося, про що засвідчила масова еміграція татар до турецьких володінь. Небезпідставно російська адміністрація не довіряла й тій частині місцевого населення, яка залишилася на півострові, зважаючи на її явні або ж приховані протурецькі симпатії.

Виходячи з цього, необхідною передумовою подальшого входження Криму до імперії була необхідність форсованої

колонізації півострова лояльним населенням, оскільки в результаті тривалого російсько-турецького протистояння 70-х – початку 80-х років та наступного переселення татарського населення до Туреччини, регіон залишався практично напівбезлюдним. Основу колонізаційних ресурсів, на думку російського уряду, мали скласти росіяни та українці.

Ставка на українську колонізацію Криму була свідомою і не випадковою.

Власне, ще до анексії Криму, наприкінці 1770-х років, в російському урядовому середовищі з'явився анонімний проект під назвою “Рассуждение одного Российскаго Патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах служащих к прекращению оных навсегда”, який передбачав перетворення півострову в імперську територію¹⁹. Згідно цього плану, після “звільнення” Криму від татарського населення, наступним пріоритетом мала стати його колонізація російським та українським елементом: “Потом спросит волницу из донских казаков и из малороссиян, кто в Крыму жить пожелает, где отвести им также удобные места для хлебопашества, или для рыбной ловли, куда конечно довольно ахотников наитится может”²⁰.

Очевидно, в російському уряді небезпідставно сподівалися, що після ліквідації 1775 року Запорозької Січі принаймні частина запорожців, зважаючи на їх власний досвід колонізації степового порубіжжя південноукраїнських земель, переселяться до Криму.

Таким чином, після приєднання Криму у 1783 році, головна мотивація цього рішення російського уряду полягала в тому, що, по-перше, Кримський півострів був географічно близьким і потенційно єдиним цілим з етнічними українськими землями і, по-друге, впливала з тієї реальності, що український елемент був найбільш

інкорпорованим до імперської соціально – політичної структури, отже лояльним і прогнозованим.

Очевидно, згадане рішення пояснювалося й тією обставиною, що фактично з перших днів здобуття Криму півострів розглядався Катеринославським генерал-губернатором Г. Потьомкіним як невід’ємна складова частина свого генерал-губернаторства, що охоплювало весь південь і схід території сучасної України²¹.

Це засвідчив і указ про створення Таврійської області від 2 лютого 1784 року. До заснування власної губернії Таврійська область в адміністративно-територіальному відношенні підпорядковувалася управлінню Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора князя Г. Потьомкіна. А згідно указу від 8 лютого 1784 року, Таврійська область поділялася на сім повітів: Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський та Фанагорійський²². З них перші чотири повіти склали власне Кримський півострів, а два – Дніпровський та Мелітопольський – фактично стали ланкою, що зв’язувала Крим з південно-східним українським адміністративно-територіальним комплексом.

Таким чином, як ми бачимо, протягом 1783-1784 років на законодавчому рівні були закладені політичні та соціально-економічні передумови для української колонізації Криму.

Заселення Криму новими поселенцями, насамперед, українцями та росіянами, розпочалося практично після його анексії Російською імперією. Досить активно півострів заселявся протягом усього розглядуваного періоду. Дещо уповільнила процеси колонізації Таврійської області російсько-турецька війна, що розпочалася 1787 року. В лютому 1788 року Сенат своїм указом приписав генерал-губернаторам і відповідним адміністраціям внутрішніх

губерній Російської імперії “по настоящим военным обстоятельствам ... преселение поселян казеннаго ведомства разных губерний внутренних к тамошней границе прилежащих в южныя пограничныя губернии до будущаго повеления приостановить”²³.

Переважаючий український елемент в колонізаційних процесах на Кримському півострові, як і взагалі Південної України, засвідчується численними архівними джерелами. Зокрема, детальні архівні матеріали про українське заселення вказаного регіону зосереджені в Державному архіві АР Крим, у фонді Таврійського обласного правління (фонд 799), до компетенції якого належали питання переселення до Таврійської області та виселення за її межі, зарахування до дворянського, міщанського стану тощо.

Як свідчать документи, переважна частина, особливо перших, поселенців були вихідцями саме з українських територій Російської імперії. Пояснюється це й тією обставиною, що заселення новоприєднаних південних територій українським населенням заохочувалося російським урядом. Зокрема, в 1787 році всім генерал-губернаторам було дане розпорядження дозволяти державним селянам з малоросійських губерній поселятися в Новоросійському краї²⁴.

Українські поселенці переселялися до Криму та материкових повітів Таврійської області з Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Херсонського та Катеринославського намісництв²⁵. Таким чином, мали місце процеси заселення Криму українським населенням, причому не лише в адміністративно-територіальному відношенні, але й в етнічному. Це підтверджується, зокрема, тією обставиною, що часто в справах фонду переселенці фігурують під назвою українців, більше того, це засвідчують і типові українські прізвища поселян²⁶. Скажімо, в 1790 році заявили про своє

бажання переселитися до Таврійської області зі своїми родинами козаки, жителі Глинського повіту Чернігівського намісництва з сіл Хоминця, Бубнів, Нової Греблі, Ярошівки, Волошинівки та Чеберяків брати Демешки, М. Рибошапка, М. Новохацький, В. Чупрун, К. Ющенко, А. Мірошник, Я. Валко, брати Івасенки, П. Савченко, М. Басараб, П. Шепель та інші, всього 44 родини²⁷.

Заселення Таврії відбувалося також і з сусіднього Катеринославського намісництва. Так, згідно розпорядження Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Г. Потьомкіна, навесні 1788 року в урочище Голінкой Таврійської області були переселені військові поселяни слободи Чонгарської та села Тонконогівки Катеринославського намісництва, відповідно 459 та 175 осіб обох статей. На новому місці поселенцям відводилося по 15 десятин землі на кожну особу та надавалися пільги на 10 років від сплати податків, крім того, приписувалося “для ободрения и первоначального их обзаведения снабдить каждой двор по дватцати рублей, и позволить им в пользу их продать свои дома и прочее строение” на старому помешканні²⁸.

Українське заселення півострову ширилося не лише з підросійської Лівобережної України, але й з українських земель, що перебували під владою Речі Посполитої, частина яких дещо пізніше, в результаті так званих другого та третього поділів Польщі 1793 та 1795 років, відійшла до Російської імперії, тобто з Правобережжя.

Відразу зауважимо, що в документах переселенці з цих територій, як правило, фігурують під назвою поляків²⁹. Проте, в даному випадку термін “поляки”, очевидно, потрібно трактувати не як етнізм, а саме як державну приналежність, підданство. В цьому переконує і аналіз джерел. Географія попереднього місця проживання та

прізвища переселенців дають підстави стверджувати, що йдеться, насамперед, про українське населення, що переселялося до Таврійської області, зокрема й до Криму. Задля переконливості наведемо назви кількох справ: “Дело жителя местечка Торговица в Польше Никиты Герасимова о приписке на поселение в слободу Мангуш Таврической области” (1787 рік)³⁰ та “Дело о зачислении вывезенного действительным статским советником Каховским из Польши жителя Ивана Мироненко в дворовые его хутора при г. Симферополе” (1788 рік)³¹. “Польське” містечко Торговиця, що згадується в джерелі, сьогодні насправді є однойменним селом на Івано-Франківщині, більше того, на перший погляд нібито російське прізвище поселянина, як видається, є лише фіксацією російськомовної форми українського “Герасимів”, оскільки форма прізвищ із закінченням на -ів є типовою для західноукраїнського регіону (наприклад, Данилів, Петрів, Яковлів, Семків тощо).

В іншій справі на етнічність переселенця однозначно вказує його характерне українське прізвище.

При цьому необхідно зазначити, що переселялися не лише одноосібно, але й чисельними групами. Так, в 1787-1788 роках на “дачі” правителя потьомкінської канцелярії В. Попова при р. Тавель (так зване Тавельське помістя Попова, поблизу Сімферополя) поселилося близько сотні вихідців з “Польської області”, переважну частину яких склали українці³².

Таким чином, документи фонду “Таврическое областное правление” переконливо засвідчують факт домінування українського елемента в заселенні Криму кінця XVIII століття.

Як свідчать архівні справи, соціальна структура кримських поселян відзначалася строкатістю. В розглядуваний період півострів заселявся казенними поселянами, відставними

солдатами, козаками та міщанами, церковнослужителями, представниками релігійних сект (зокрема, старообрядцями) тощо. В цьому відношенні варто підкреслити, що українські козаки, міщани та вільнопоселяни були серед перших переселенців до Таврійської області.

Назвемо лише декілька справ, які є показовими і свідчать про активне заселення півострова українським населенням Російської імперії: “Дело по прошению мещан г. Нежина Черниговского наместничества Троицкого, Бурсука, Кривенко и казака Ренченко о приписке их в Симферопольские мещане”, “Дело о разрешении вольному жителю деревни Егилец Григорию Терещенко проживать в Таврической области и выдаче ему вида на жительство”, “Дело по прошению казака Павла Лободы о причислении его к симферопольскому мещанству”, “Дело по прошению казаков, жителей Черниговского наместничества о переселении их в Таврическую область”, “Дело по прошению мещанина г. Нежина Черниговского наместничества Николая Советовского о причислении его в симферопольское мещанство” тощо³³.

Необхідно зазначити про значну частину військового елементу в соціальній структурі заселенців півострова. Як правило, це були відставні нижні військові чини, котрих російський уряд розпочав поселяти в Криму одразу по його анексії³⁴. Підкреслимо, що й тут український фактор відіграв помітну роль. Так, наприклад, після приєднання Кримського ханства до Російської імперії, на півострові перебували українські козаки, переважна частина яких в 1784 р. повернулася додому, а окремі залишилися в Криму; крім того в 1787 році на півострові були поселені відставники з Кубанського корпусу, який комплектувався значною мірою українським елементом³⁵. В середині 1790-х років козакам Чорноморського війська для їх поселення були відведені землі на території Таврійської області³⁶. А 1795 року окремі

козаки, що проживали в Таврійській області, отримали дозвіл переселитися на надану Війську Чорноморському землю на Кубані³⁷.

Поселялися в Криму також звільнені з штатів намісницьких та губернських установ чиновники. Наприклад, ордером від 19 квітня 1787 року Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор Г. Потьомкін приписував правителю Таврійської області В. Каховському “сходственно с их желанием, знанием и состоянием разпределить... в приказные штатные места” області, Київського намісництва губернських реєстраторів, канцеляристів та підканцеляристів, всього близько 20 осіб³⁸.

Соціальна структура новопоселенців Таврійської області була представлена також церковнослужителями з внутрішніх губерній, котрі опинилися поза штатом приходів, та представниками різноманітних “розкольницьких” релігійних громад. Щодо останніх Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор покладав великі сподівання. На думку Г. Потьомкіна, поселення “розкольників” в новоприєднаному краї мало б низку переваг загальнодержавного значення: обрусіння завойованих територій Північного Причорномор’я, перетворення “розкольників” у віроповіданих і, у перспективі, повернення їх у лоно Російської православної церкви, зрештою, унеможливлення поширення ересі на нових місцях поселення, серед неросійського та нехристиянського населення³⁹.

Серед цього контингенту заселенців Таврійської області значну частку склали старообрядці з Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Зокрема, в 1787 році в Тавриді їх було поселено 223 особи⁴⁰.

Очевидно, з метою русифікації краю переселялися російською владою до Таврійської області і згадані вище церковнослужителі. Проте, характерною ознакою цих

переселень була та обставина, що церковники – вихідці з українських територій склали в цій масі незначну кількість. Так, серед переселених 1787 року до Таврії “заштатних церковників” в кількості понад 4 тисячі осіб, частка служителів українського походження складала лише близько 7 відсотків⁴¹.

Необхідно зауважити, що окрім легального, законодавчо врегульованого переселення (указами від 1781 та 1783 років⁴²), що здійснювалося в адміністративному порядку, мало місце і стихійне заселення Криму кріпосними втікачами⁴³. З огляду на географічну близькість Криму значну частку в цій міграційній масі склали вихідці з українських територій.

Як свідчать відношення правлінь Катеринославського та Київського намісництв до Таврійського обласного правління за 1793 і 1794 роки з проханням розшукати і повернути втікачів, до кордонів Таврії кріпосні селяни втікали цілими родинами (інколи понад сто). Втім, як правило, адміністрація області, зацікавлена в збільшенні чисельності населення підвладної території, відписувала, що втікачів знайти не вдалося. Проте, потрібно зазначити, що на кінець XVIII століття основні потоки втікачів все ж спрямовувалися в область Війська Чорноморського на Кубань і лише незначна частина їх осідала в Таврії⁴⁴.

Аналізуючи українські аспекти колонізації та входження Криму до Російської імперії, варто вказати на значний внесок українців в розбудову Чорноморського флоту.

Провідна роль у суднобудуванні на Чорному морі, за словами В. Сергійчука, з кінця XVIII століття належала українським містам Херсону та Миколаєву. Основний тягар у розвитку цієї справи ліг на плечі колишніх запорожців та вихідців з сусідніх губерній, що підтверджується документами. Так, згідно реєстру переселених до Херсону в 1779-1780

роках, основу колективу суднобудівників склали саме українці⁴⁵.

Побудовані влітку 1783 року в Херсоні 74-х гарматний корабель “Слава Катерини” та 50-и гарматний фрегат “Святой Георгий”, заклали основу Чорноморського флоту, започаткованого в Севастополі, який постав на місці татарського поселення Ахтіар⁴⁶.

Більше того, можна говорити про Україну як базу Чорноморського флоту⁴⁷. Зокрема, в 1789 році з Харківського намісництва були направлені робітники для потреб Чорноморського флоту та учні для навчання навігаційній справі в Херсоні⁴⁸. В середині 1790-х років обмундирування для адміралтейства Чорноморського флоту мало бути заготовлено Київським намісництвом; на території останнього заготовлявся для флоту також ліс, який сплавлявся Дніпром на чорноморські верфі⁴⁹.

Перші кораблі в Ахтіарській затоці склалися з Дніпровської та Азовської флотилій під керівництвом запорожців. У 1788 році Катеринославський і Таврійський генерал – губернатор Г. Потьомкін повідомляв, що під час здобуття чорноморського узбережжя Чорноморський флот складався з 200 гребних суден, в кожному з яких було по 60 запорожців під керівництвом їх отамана Сидора Білого⁵⁰.

Крім того, під час війни 1787-1791 років з Туреччиною активно діяло Військо Чорноморських козаків, створене ще 1784 року як Бузьке козацьке військо під проводом полковника Антона Головатого, колишнього запорозького військового судді. Заслугою його було здобуття турецьких фортець на о.Березані, а також Очакова, Кінбурна та Хаджибея⁵¹.

Розглядаючи процеси колонізації Криму кінця XVIII століття, необхідно вказати й на переважаючу питому частку українського елемента в структурі чиновницького

апарату державних установ Таврійської області. За підрахунками кримського дослідника Д. Прохорова, який проаналізував національний склад кримського чиновництва, в штатах обласних установ Криму в 1783-1796 роках українці обіймали близько 30 відсотків усіх посад, випередивши за цими показниками представників відповідно татарської та російської національних груп, а також греків⁵².

Власне, це було закономірно, адже українці як найбільш інкорпорована до соціально-політичної структури Російської імперії національна група, були й найбільш підготовленими до такої діяльності. Тому в умовах браку кадрів для комплектації штатів Таврійської області вони активно заміщували вакантні посади.

Таким чином, розглянувши процеси колонізації Криму кінця XVIII століття, можемо констатувати провідну роль українського елемента в заселенні та освоєнні Криму, а також у його входженні до політичної, соціальної та адміністративно-територіальної структури Російської імперії.

---

¹ Похлебкин В.В. К вопросу о геополитическом и международно-правовом положении Крыма // Московский журнал международного права. – 1996. – №2. – С. 165-181; Похлебкин В.В. К истории административно-правового и государственного статуса города, порта и военно-морской базы Севастополя (1783-1996 гг.) // Московский журнал международного права. – 1997. – №1. – С. 105-117.

² Похлебкин В.В. К вопросу о геополитическом и международно-правовом положении Крыма // Московский журнал международного права. – 1996. – №2. – С. 172, 174.

³ Там само. – С.177, 178-179.

⁴ Волобуев О.В. Рождение и судьбы новой Крымской государственности в первой половине XX века // Отечественная история. – 1999. – №2. – С. 95-97.

⁵ Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Сучасність. – 1992. – №4. – С. 97-99.

⁶ Багалеј Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К., 1889. – С. 30.

⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Україна в XVIII ст. 1725-1797 рр. – Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3806. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 102; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К., 1995. – С. 136-137.

⁸ Крисаченко В.С. Історія Криму: Кримське ханство. – К., 2000. – С. 307.

⁹ Григорович Н.И. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени: Т. 1. 1747-1787 гг. // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – XVIII. – С. 339-370.

¹⁰ Цит. за: Григорович Н.И. Канцлер князь Безбородко. (Опыт разработки материалов для его биографии) // Русский Архив. – М., 1874. – №11. – С. 929.

¹¹ Григорович Н.И. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени: Т. 1. 1747-1787 гг. // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – XVIII. – С. 385.

¹² Григорович Н.И. Канцлер князь Безбородко. (Опыт разработки материалов для его биографии) // Русский Архив. – М., 1874. – №11. – С. 913.

¹³ Маркова О.П. О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII в.) // История СССР. – 1958. – №4. – С. 67.

¹⁴ Елисеєва О. “Разве мы кому спать помешали ?” “Греческий проект” Потемкина и Екатерины II // Родина. – 1999. – №5. – С. 46.

¹⁵ Григорович Н.И. Канцлер князь Безбородко. (Опыт разработки материалов для его биографии) // Русский Архив. – М., 1874. – №11. – Ст. 913.

¹⁶ Там само. – Ст. 931; Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – СПб., 1830. – С. 897-898.

¹⁷ Маркова О.П. О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII в.) // История СССР. – 1958. – №4. – С. 67.

- ¹⁸ Григорович Н.И. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени: Т. 1. 1747-1787 гг. // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – XVIII. – С. 530-536.
- ¹⁹ Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С.29; Державний архів АР Крим (далі ДААРК). – Ф. 535. – Оп.1. – Спр. 2460. – Арк. 1-15 зв. Публікація: Вернадский Г.В. Записки о необходимости присоединения Крыма к России: Из Тавельского архива В.С. Попова // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1919. – № 56. – С. 115-124.
- ²⁰ ДААРК. – Ф. 535. – Оп.1. – Спр. 2460. – Арк. 8 зв.
- ²¹ Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 37.
- ²² Полное собрание законов Российской империи. – Т.ХХІІ. – СПб., 1830. – С. 17-18, 20.
- ²³ ДААРК. – Ф.799. – Оп.1. – Спр.147. – Арк. 4.
- ²⁴ Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института. – С., 1956. – Т.ХХІІІ. – С. 79.
- ²⁵ ДААРК. – Ф.799. – Оп.1. – Спр. 85, 95, 130, 240, 344, 346, 347.
- ²⁶ ДААРК. – Ф. 799. – Оп.1. – Спр. 30, 177, 240, 280, 282, 287, 363.
- ²⁷ ДААРК. – Ф. 799. – Оп.1. – Спр. 344. – Арк. 2-2 зв.
- ²⁸ ДААРК. – Ф. 799. – Оп.1. – Спр. 85. – Арк. 2-24.
- ²⁹ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 86, 87, 88, 89, 131, 132, 247.
- ³⁰ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 143.
- ³¹ ДААРК. – Ф.799. – Оп.1. – Спр. 177.
- ³² ДААРК. – Ф.799. – Оп.1. – Спр. 132. – Арк. 1-7, 22, 25; Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института. – С., 1956. – Т.ХХІІІ. – С. 78-79.
- ³³ ДААРК. – Ф.799. – Оп.1. – Спр. 240, 280, 287, 344, 347.
- ³⁴ Секиринский С.А. Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XIX в.) // Советская тюркология. – 1988. – №4. – С. 90.
- ³⁵ ДААРК. – Ф.799. – Оп.3. – Спр.2. – Спр. 34.
- ³⁶ ДААРК. – Ф.799. – Оп.3. – Спр. 276.

- ³⁷Центральний Державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.209. – Оп.2. – Спр.813. – Арк.1-8; Спр.928. – Арк. 1-2, 6.
- ³⁸Киреенко Г.К. Ордера князя Потемкина. 1787 год // ИТУАК. – С., 1889. – №7. – С. 5.
- ³⁹Иванов А. О поселении раскольников в пределах нынешней Таврической губернии // ИТУАК. – С., 1889. – №7. – С. 70.
- ⁴⁰Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института. – С., 1956. – Т.ХХІІІ. – С. 79.
- ⁴¹Киреенко Г.К. Ордера князя Потемкина. 1787 год // ИТУАК. – С., 1889. – № 7. – С. 5-6.
- ⁴²Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XIX века: Численность, структура, география / История СССР. – 1984. – №4. – С. 43.
- ⁴³Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1969. – №12. – С. 88.
- ⁴⁴Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института. – С., 1956. – Т.ХХІІІ. – С. 81-83.
- ⁴⁵Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 1.
- ⁴⁶Чебаненко Т.А., Кармазина Н.В. Потемкин и Крым // Ученые записки ТНУ. – Т.12 (53). – № 1. – С., 1999. – С. 119.
- ⁴⁷Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 51.
- ⁴⁸ЦДІАУК. – Ф. 1709. – Оп.2. – Спр. 1174. – Арк.1-32; Спр. 1228. – Арк. 1-13.
- ⁴⁹ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.683; Спр.2117. – Арк.1-67.
- ⁵⁰Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С.42.
- ⁵¹Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах // Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 9 (414). – С. 1136; Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 42.
- ⁵²Прохоров Д.А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья. – С., 1998. – № 4. – С.136.

ПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРИЄДНАННЯ КРИМУ ДО СКЛАДУ РОСІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

Історія політичних відносин Кримського ханства, Росії та Туреччини здавна привертала увагу дослідників. Інтерес викликала неоднозначність суджень про вплив на внутрішні справи півострова російського уряду, з одного боку, і Османської імперії – з другого. У зв'язку з цим, історію політичних відносин Росії і Кримського ханства неможливо розглядати, не враховуючи протиріччя між Російською та Османською імперіями, пов'язаними з питаннями впливу кожної з них на внутрішню і зовнішню політику ханства.

Суспільно-політичній ситуації в Криму у 70-х рр. XVIII ст. приділяли увагу С.М. Соловйов, Ф. Лашков, В.Д. Смирнов, Ю. Кулаковський, Е.І. Дружиніна, В.Є. Возгрін¹. Всі дослідники характеризували її як вкрай нестабільну, причому В.Д. Смирнов, а за ним В.Є. Возгрін підкреслювали, що після Кючук-Кайнарджійського миру провокували безладдя на півострові в основному російський військовий корпус, а також безвільність і непопулярні дії російського ставленика Шагін-Гірея². Аналіз літератури стосовно зазначеного питання дозволяє зробити висновок, що тема вивчена ще недостатньо. Незважаючи на наукові досягнення істориків XIX – початку XX ст., радянських і сучасних, у дослідженні проблеми чимало лакун, а в окремих випадках в монографіях і статтях мають місце відступ від істини, замовчування важливих фактів чи вибіркоче висвітлення подій.

Відтворити політичну ситуацію на Кримському півострові в останній третині XVIII ст. допомагають

матеріали діловодної документації та листування між посадовими особами Російської імперії та Кримського ханства. Відомо, що всі державні установи в процесі діяльності не тільки послуговувались актовими регулюючо-правовими документами, а й самі створювали численну кількість ділової документації, зокрема такі її підвиди, як службові листи, запити, донесення, рапорти, скарги, реєстри. Основна частина їх міститься у фондах “ВУА” Російського державного військово-історичного архіву (далі РДВІА)³ і фондів Внутрішнього управління Російського державного архіву давніх актів (далі РДАДА)⁴.

Серед діловодної документації між представниками російського та кримського урядів виділяються рапорти, які містять інформацію про отримання наказів та стан їх виконання, а також донесення, в яких повідомляється про розгляд справ, викладаються пропозиції, думки, прохання. В ході розгляду конкретної проблеми виникало листування представників органів влади. Матеріали листування в цьому випадку також представляють собою діловодну документацію. Всі ці документи носять офіційний характер. Вони складають специфічну документальну систему, котра виділилася з загальної маси матеріалів листування.

Матеріали листування офіційних осіб дозволяють простежити за причинами та процесом приєднання Криму до складу Росії. Вони особливо цінні, адже глибше розкривають світогляд автора, його ставлення до тих чи інших подій, без прикрас зображують факти.

Серед найбільш важливих опублікованих матеріалів діловодної документації стосовно історії відносин Росії і Кримського ханства в останній третині XVIII століття можна назвати чотиритомне видання документів “Приєднання Криму до Росії”⁵ за редакцією М. Дубровіна. До цієї публікації увійшли накази Катерини II відносно Кримського

ханства, листування Г.О. Потьомкіна і П.О. Рум'янцева-Задунайського з посадовими особами, рапорти О.В. Суворова, листування представників кримського уряду з російською владою та ін. Ці матеріали відтворюють ситуацію в Криму в останній третині XVIII ст. і взаємовідносини Росії, Туреччини і Кримського ханства. Однак, намагаючись з'ясувати рівень вірогідності джерел, котрі стосуються даної проблеми, автор порівняв опубліковані матеріали листування з архівними (головним чином фондами Російського державного архіву давніх актів і Російського державного військово-історичного архіву) і прийшов до висновку, що до збірки М. Дубровіна "Приєднання Криму до Росії" не були включені джерела, які не з кращого боку характеризували дії російських військ в Криму.

Вагомий внесок в упорядкування паперів П.О. Рум'янцева-Задунайського зробили в XIX ст. П. Сакович, М. Судієнко⁶, в XX ст. – Л. Безкровний⁷. Матеріали ділового листування О.В. Суворова з урядовими особами, оригінали яких зберігаються в РДВІА, були опубліковані у XIX ст. Г. Лопатіним, Г. Алексєєвим⁸, в XX ст. – Г. Мешеряковим⁹.

Особисте листування між Катериною II та Г.О. Потьомкіним протягом 1769–1791 рр., оригінали якого зберігаються головним чином у фондах РДАДА та РДВІА, було опубліковано В.С. Лопатіним¹⁰. Деякі матеріали листування між імператрицею та князем Г. Потьомкіним були опубліковані в журналі "Вопросы истории"¹¹.

Аналіз джерел дозволяє відтворити політичну ситуацію, яка склалася в Криму в останній третині XVIII ст. У 1774 р. російсько-турецька війна закінчилася і в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким Кримське ханство було визнане незалежним від Туреччини. До складу Росії увійшла територія між Бугом і

Дніпром з Кінбурзькою округою, фортеці Керч і Єнікале на берегах Керченської протоки і фортеця Кінбурн на чорноморському узбережжі поблизу Очакова. Були остаточно закріплені за Росією приазовські землі від фортеці Петровської до м. Азова¹². Особливістю Кючук-Кайнарджійського миру було збереження релігійної залежності кримських мусульман від турецького султана – халіфа усіх правовірних. За Туреччиною також залишалися важливий центр впливу в Причорноморському регіоні – фортеця Очаків. Крім цього, майже усе виробництво і зовнішня торгівля Криму були орієнтовані виключно на турецький ринок¹³.

Таким чином, в економічному відношенні Кримське ханство залишалося залежним від Османської імперії. До того ж Росія не мала на Чорному морі жодного військового корабля. Усі ці фактори послаблювали російський вплив в Причорномор'ї. Крім цього, російський уряд, зацікавлений в справі скорішої ратифікації Кючук-Кайнарджійського миру, почав вивід своїх військ з території Криму.

Саме в цей час до Криму прибув претендент на ханський престол Дівлет-Гірей. Намагаючись заручитися підтримкою Порту, він виявив готовність ліквідувати незалежність Криму. На початку 1775 р. Дівлет-Гірей проголосив себе ханом і за допомогою турецьких військ захопив владу в Криму. Таким чином, Туреччина порушила Кючук-Кайнарджійський мир шляхом втручання у внутрішні справи Криму. Сахіб-Гірей, який був до цього ханом, у квітні 1775 р. залишив півострів¹⁴.

Одночасно, загрожуючи розривом, Туреччина поновила вимагання від Росії повернення Кінбурна та Тамані¹⁵. Таким чином, над Кримом фактично була поновлена влада турецького султана.

З метою посилення свого впливу в Криму, російський уряд вирішив посадити на ханський престол свого ставле-

ника. Ним став калга Шагін-Гірей. Було відомо, що він був дуже незадоволений зберіганням над Кримом духовної влади турецького султана. Ще восени 1774 р. Шагін-Гірей звернувся до російського уряду з проханням допомогти йому військами та грошима, щоб стати ханом. Скориставшись діями Туреччини, 23 листопада 1776 р. Росія ввела свої війська до Перекопу і надала підтримки Шагін-Гірею. О.В. Суворов, за дорученням Катерини II, проголосив його ханом. 28 березня 1777 р. кримський диван відсторонив Дівлет-Гірея і визнав Шагін-Гірея ханом. Після цих подій татарський уряд офіційно звернувся до Росії з проханням залишити у Криму російські війська¹⁶.

Російський уряд вирішив надати Шагін-Гіреєві відносно свободу дій в управлінні ханством і поставив питання про встановлення спадкоємницької ханської влади. Це протирічило Кючук-Кайнарджійському миру і позбавляло кримську знать можливості впливати на вибір ханів. 3 червня 1777 р. П.О. Рум'янцеv-Задунайський у листі до О.О. Прозоровського писав: “Ее величество, знав лично в настоящем хане достоинства и лучшие сведения, которые имеет он к управлению того края, позволяет ему с полной свободой там владычествовать; а по сему заключению весьма себя отдалять вам надобно, чтоб вмешиваться в дело хана и ханства, как для нас побочные”¹⁷. 25 серпня 1777 р. Катерина II офіційно привітала хана.

Саме з цього часу можна говорити про оформлення російського протекторату над Кримським ханством, оскільки найважливішою ознакою двосторонніх державних відносин, заснованих на угоді про заступництво, вважається надання державі-протектору зовнішньополітичних прав опікуваної ним держави при формальному збереженні ознак державності¹⁸. При цьому не стільки важливо, чи був протекторат оформлений юридично, оскільки Шагін-Гірей був зведений на престол

силою російської зброї, а наслідком цього стала відмова Туреччини визнати нового хана. В цих умовах Шагін-Гірей не міг навіть думати про ведення самостійної політики. Він був змушений обставинами повністю орієнтуватися на Росію.

Реформи Шагін-Гірея, пов'язані з формуванням регулярної армії за російським зразком, розширенням прав християнського населення, звеличенням податків і переслідування політичних супротивників не сподобались опозиції. 2 жовтня 1777 р. проти Шагін-Гірея спалахнуло повстання. Скориставшись цим, на початку грудня 1777 р. Туреччина призначила на ханський престол нового хана – Селім-Гірея. Він в грудні з військами висадився в Кафі з метою встановлення своєї влади. Супротивники Шагін-Гірея поспішили йому назустріч. У відповідь на це Росія швидко привела війська до бойової готовності і змогла запобігти висадці великої кількості турецького десанту¹⁹.

Серед татарського населення у цей період виникали угруповання, одні з яких висували вимоги невтручання у внутрішні справи ханства, інші – збереження колишніх зв'язків Криму і Туреччини. У Криму почалися руїна і безладдя, мали місце навіть озброєні конфлікти. Внутрішня боротьба особливо відбилася на становищі християн, які підтримували Росію і обіцяли допомогу російським військам. Це було пов'язане з релігійною антипатією до пануючої верхівки і політичним розрахунком: з перемогою Росії на півострові встановився б новий порядок, більш сприятливий для християнського населення²⁰.

Історії відомо немало прикладів, коли громадські рухи придушувались за допомогою військових сил. Одним з відвертих прикладів тиску на внутрішню політику ханства стало рішення Росії придушити повстання в Криму за допомогою військових сил. 17 лютого 1778 р. війська Селім-Гірея, згідно з наказом князя О.О. Прозоровського,

були оточені російськими військами. Селім вимушений був відректися від влади на користь Шагін-Гірея²¹.

Незважаючи на невдачу, Порта не визнала Шагін-Гірея ханом. Вона вважала його обрання незаконним. Тільки завдяки діям російського посла в Стамбулі О.С. Стахієва, котрий постійно загрожував Туреччині розривом будь-яких відносин із Росією, і втручання Франції, Порта Оттоманська вимушена була надати Шагін-Гіреєві грамоту про визнання його ханом²².

Становище, що склалося на півдні Росії наприкінці 1777 – початку 1778 рр., П.О. Рум'янцев-Задунайський назвав “кризою”, тобто кризою у відносинах Росії з Туреччиною. У будь-який час могла розпочатися війна. За таких обставин він прийшов до висновку, що зберегти незалежність Криму неможливо: якщо Кримське ханство вважатиметься незалежним, то війна буде нескінченною і даремною. Саме в цей час активізувалися дії Туреччини щодо повернення втрачених згідно з Кючук-Кайнарджійським миром позицій. Відносини між Росією та Портою знов загострилися. Виходячи з цього, П.О. Рум'янцев-Задунайський запропонував Катерині II план закріплення Криму за Росією²³.

Ці факти свідчать про далекоглядність П.О. Рум'янцева-Задунайського як політика, який вже наприкінці 70-х років XVIII ст. усвідомлював утопію незалежності Кримського ханства. В подальшому царський уряд почав готуватись до включення Криму до складу Росії. Цю подію можна було прискорити шляхом економічного ослаблення ханства.

Шагін-Гірей одержував плату від Росії, але царський уряд цілком не довіряв йому: при непостійності своєї вдачі, він міг легко зрадити інтересам протегуючої йому держави. 10 листопада 1777 р. Рум'янцев-Задунайський отримав рескрипт Катерини II, в якому вона писала: “Мы надеемся, что нынешний хан помнит и признает, что приобретенный

им титул самодержавного хана есть сам по себе сушая мечта без нашего пособия и покровительства, что так он единственно обязан России своим возвышением, то для сохранения своего и для целостности нового татарского владения надобно ему и впредь повиноваться во всем благонамеренному руководству двора нашего, следует соглашать поступки свои с его политическими интересами²⁴. Тому треба було позбавити хана його зовнішнього добробуту. А враховуючи те, що основними виробниками в ханстві були християни, вирішили їх з Криму вивести, промисловість ханства ослабити, прибутки хана обмежити²⁵.

Підготовча робота по переселенню християнського населення не розголошувалась, а частково приховувалась. Важливе місце у цій справі мав наказ П.О. Рум'янцева-Задунайського про заміну на посту головнокомандуючого російськими військами Криму і Кубані нерішуче діючого О.О. Прозоровського О.В. Суворовим. Перед останнім стояли основні завдання: по-перше, організувати оборону Криму і не допустити висадки турецького десанту на півострові, по-друге, встановити порядок у Кримському ханстві і закріпити російський вплив у Криму. Після призначення О.В. Суворова на нього були покладені і дипломатичні функції в переговорах з ханським урядом і турками з питань, котрі стосувалися Кримського ханства²⁶.

Підготовка до оборони була дуже своєчасною і передбачливою. Туреччина відкрито готувалася до війни, метою якої було захоплення території Криму²⁷. Наскільки напруженою була внутрішньополітична ситуація в ханстві, можна судити по визнанню самого ханського уряду. В урядовому листі, адресованому резидентові Росії у Криму А.Д. Костянтинову подавалася характеристика стану справ у ханстві і зокрема зазначалося: “Татарская область состоит из частей родов и племен, кои обывкли издавна быть в

непрестанных смятениях и волновании по превосходному количеству, склонных к мятежу и вероломству”²⁸.

Серед матеріалів листування виділяється окрема група джерел, що стосується листування представників російського уряду П. Рум’янцева-Задунайського, О. Суворова і кримського хана Шагін-Гірея. Найбільш важливими з них є листи Шагін-Гірея від 21 липня 1778 р. О.В. Суворову і А.Д. Костянтинову. Вони були пов’язані з повідомлення кримського уряду про підготовку переселення греків і вірмен до Росії. Християни продавали свої будинки і умовляли інших робити те саме та готуватися в дорогу, бо хан усіх підданих-християн уступив Росії. Серед населення були поширені чутки, що ті, хто відмовиться виконати цей наказ, будуть суворо покарані як з боку хана, так і з боку Росії. Дехто з християн, у тому числі і священники, остерігаючись погроз, таємно з’явилися до членів кримського уряду з повідомленням про наказ грецького митрополита Ігнатія готуватися до переселення. Християни прохали уряд скасувати це розпорядження. Росія, на думку членів кримського уряду, не мала потреби в такій малій кількості людей. До того ж імператриця Катерина II дарувала Криму свободу і незалежність. У зв’язку з цим, члени кримського уряду прохали хана з’ясувати причину цього непорозуміння²⁹. У відповідь на це хан 21 липня повідомляв О.В. Суворова про поширення чуток серед населення півострову щодо переселення християн³⁰. В другому листі Шагін-Гірей писав: “Большая половина не согласна отсель отлучаться, в котором прошу дать мне полномочие хорошим способом докончить сие дело. А как всему известно, что мы с начала ныне защитою и старанием при милости российского двора находились и теперь между оным народом со стыдом бесчестным прошу не оставить”³¹.

Кримському урядові Шагін-Гірей відповів, що вважає брехнею всі чутки такого роду відносно Росії, імператриці та її вельмож. Він запевняв, що Росія не може змінити ласкавого до Криму ставлення, засвідченого багатьма фактами³².

Цього ж дня Шагін-Гірей звернувся з листом до фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського з проханням скасувати переселення, а якщо цього зробити не можна, то “не оставить его высоким своим пособием”, тому що нарікання серед підвладного йому народу зростають. Він також прохав переселяти тільки християн, які добровільно погодилися на вихід³³.

В листі від 22 липня 1778 р. хан виказав О. Суворову незадоволення з того, що не отримав ніяких роз'яснень і прохав надіслати повідомлення щодо християн³⁴. У відповідь на це генерал-поручник того ж дня надіслав ханові листа, в якому вказував: “Императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан в Крыму живущих о избавлении их от грозимых бедствий и сущего истребления, которым огорченные во время бывшего мятежа татары мстить им при случае удобном явно обещались, по человеколюбию и долгу христианского закона всемилостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что вы, Светлейший хан, не токмо высочайшей воле покровительницы своей прекословить не будете, но и благопоспешествовать не оставите, поелику все, что до osoby вашей касается предохранено и награждено будет”³⁵.

Виходячи з цього, хан був вимушений підписати Наказ від 23 липня 1778 р., в якому оголосив вихід християн волею Катерини II і закликав мешканців Криму не чинити опір бажаним залишити територію півострова³⁶.

Про встановлення миру і порядку у Криму і про винагороду татарського населення за матеріальні збитки у зв'язку з політичними змінами у краї також прохали

Катерину II і графа П. Рум'янцева-Задунайського 13 кримських начальників. В листі від 28 липня 1778 р. вони заявляли, що не чинили ніякого опору наказу імператриці щодо християн³⁷.

Тим часом турецькі військові кораблі кружляли біля берегів Криму і з'являлися то в Кафінській затоці, то в Балаклавській пристані. У турків була певна мета викликати повстання кримських татар проти Росії. З цього боку виселення християн було небезпечне. Воно могло викликати вибух народного обурення. У цей критичний момент з боку росіян потрібна була особлива обережність і запобігливість у зносинах з ханом і кримським урядом³⁸.

Про наміри російського уряду свідчить лист П. Рум'янцева-Задунайського, якого дуже непокоїла поведінка хана і уряду, до О. Суворова від 5 серпня 1778 р. В ньому він радив поводитися з Шагін-Гіреєм з пошаною, приділяти йому увагу. Переселення християн було потрібне ще й тому, що турки перебували біля берегів Криму, що могло викликати повстання татар і усунення хана, від чого потерпіли б християни. П. Рум'янцев-Задунайський наказував: "Внушайте хану и правительству: что христиане переселяются отнюдь не по нашему побуждению, но страха ради, угрожающего им мщением от турков, просили в России убежища, в котором мы по единоверию отказать не можем"³⁹.

Слід відмітити, що дії російських військ у справі виходу християн не завжди носили характер умовлянь. Саме про це повідомляв П. Рум'янцеву-Задунайському Шагін-Гірей у листі від 7 вересня 1778 р. Він нагадував фельдмаршалу: "Ваше сиятельство меня уверили, что ея императорского величества воля гласят выводитъ одних только тех христиан, кои добровольно на то согласятся, но генерал Суворов и резидент Константинов на сие не взирая, многих к тому угрозами принуждали, отзываясь, что они знают что делают"⁴⁰.

Не обмежуючись скаргою П. Рум'янцеву-Задунайському, Шагін-Гірей вирядив до Петербурга депутацію. У листі до М.І. Паніна від 8 вересня 1778 р. граф писав, що переселення християн дуже засмутило. Тому П. Рум'янцев-Задунайський не затримував депутатів, а відправив їх в столицю для усунення сумнівів хана і уряду в тому, що переселення відбувається за особистим чийсь бажанням, і довести, що вони зі своїми претензіями завжди мають вільний доступ до російського двору. До того ж хан викликав підозру в щирості свого ставлення до Росії, а наслідки цього могли ще більш ускладнити відношення з татарами⁴¹.

Коли вивід християн завершувався, два депутати від татарської громади Салтан-Махмет Мурза та Махмет-Шах Мурза були відправлені до Петербурга із скаргою на дії російської влади. Вони увійшли у зносини із російським двором та подали Катерині II заяву кримських урядовців відносно виселення християн.

За дорученням імператриці граф М.І. Панін у листі до членів кримської громадськості від 20 листопада 1778 р. дав таке роз'яснення: всьому кримському населенню добре відомі милості і добродієства російського двору. Він запевняв урядовців, що він і далі буде дбати про збереження татарським народом дарованої волі, безпеки та майнових привілеїв⁴².

Кримські депутати під час свого перебування в Петербурзі користувались великою повагою з боку російського двору. Вони залишалися там майже півроку і тільки 16 березня 1779 р. повернулися до Криму. На подарунки самим депутатам та їх утримання з коштів Колегії іноземних справ було витрачено 8745 карб. 86 коп.⁴³.

Пізніше позиція Росії щодо прохання татар ще більше прояснилася. 8 березня 1779 р. М.І. Панін висловив своє

негативне ставлення до прохання кримського уряду мати при царському дворі свого резидента. В листі від 9 березня 1779 р. до ханського уряду він підкреслив, що вивід християн був пов'язаний із обставинами, що склалися⁴⁴.

Підрив економічної могутності ханства робив можливим здавна бажане приєднання Криму до Росії. Останній вдалося довести до кінця дипломатичну боротьбу з Туреччиною.

10 березня 1779 р. в Айналі-Кавак була підписана угода⁴⁵. Вона оголошувалася частиною Кючук-Кайнарджійського миру. Султан залишався духовним главою кримських мусульман і зберігав за собою право затверджувати хана. Однак у конвенції прямо зазначалося, що вибраного татарами хана султан повинен був затвердити в будь-якому випадку. У цьому документі зафіксована ще одна цікава деталь, що характеризувала дійсний статус Криму. Росія зобов'язалася передати Османській імперії землі між Дністром і Бугом, які належали Кримському ханству⁴⁶. Таким чином, Туреччина розширила можливості свого впливу на політичне життя Кримського ханства. У той же час вона визнавала Шагін-Гірея ханом. Однак, в цілому, ця угода була лише тимчасовим компромісом, пов'язаним із втручанням у питання Криму європейських держав на чолі з Англією та Францією⁴⁷.

Для дотримання зовнішнього декоруму в конвенції зазначалося, що Порта з ханом самі домовляться про передачу цих земель. Крім того, за умов конвенції 1779 р., Росія зобов'язалася вивести свої війська з Криму, що і було зроблено вже до кінця літа.

Після визнання султаном Шагін-Гірея як незалежного кримського хана і виведення російських військ з півострова Османська імперія вже не могла відкрито підтримувати протурецьке угруповання в ханстві. Це, звичайно, не означає, що Стамбул вирішив відмовитися від своїх планів

повернути Кримське ханство до сфери турецького впливу. Змінилися лише методи. Порта почала активно проводити підривно діяльність на Таманському півострові і Кубані, де сепаратизм був здавна дуже сильний. Разом з цим посилювалася робота щодо дискредитації Шагін-Гірея в очах народу через мусульманське духівництво і дервішів. Це було тим легше, що хан своєю політикою викликав загальне невдоволення. Посилення податкового тягара, свавілля відкупників, введення в обіг мідних грошей і рекрутський набір – все це не сприяло його популярності. Але, ймовірно, найбільше обурення кримських татар, особливо знаті і духівництва, викликало прагнення хана поступити на службу до російської імператриці. У той час в Європі вважалося звичайним явищем отримання чинів государями невеликих країн від могутніх держав, що їх опікали. Тому Шагін-Гірею, який мав європейську освіту, подібна його примха здавалася цілком природною. Але для народу і мусульманського духівництва це було незрозуміло і принизливо. Як володарний і “самостійний” хан, обраний “всім народом”, може поступити на службу, та ще до “невірних”?! В Петербурзі помилково вирішили, що, задовольнивши прохання хана, Росія ще більш посилить вплив у регіоні. Його бажання було виконано в жовтні 1781 р.: “И как многие из владетельных князей и их фамилий в службах коронованных глав находятся, то ея императорское величество в сем уважении и в удовлетворении желанию ханскому, всемилостивейше пожаловала сему владетелю чин капитана гвардии Преображенского полка...”⁴⁸. Випросивши у Катерини II чин капітана, Шагін-Гірей тим самим зробив собі “ведмедячу послугу”. І без того завжди незадоволена знать ще більш заремствувала: оскільки Шагін-Гірей отримав чин у російській армії, то він через вже тільки через це не може

далі залишатися кримським ханом і тому хай зовсім йде на російську службу. Перші повстання почалися на Кубані. Справа дійшла до того, що ногайські орди стали нападати на російські прикордонні пости. Командуючий російськими військами на Кубані Ф. Фабриціан в листі до російського посла в Криму П. Веселицького закликав останнього вплинути на Шагін-Гірея для утримання цих орд у межах ханства, обіцяючи інакше вжити військові заходи щодо втихомирення ногайців⁴⁹.

Османська імперія офіційно зайняла в ході цього бунту вичікувальну позицію, хоча по неофіційних каналах надавала фінансову і військову підтримку бунтівникам. З доповіді підполковника Лешкевича стає ясно, що до літа 1781 р. майже всі ногайські орди перестали визнавати свою залежність від Криму⁵⁰. У відповідь російські війська переправилися через р. Кубань і почали зброєю примушувати ногайців до покірності хану. Знекровлена область практично не чинила опору. Велика частина ногайців вважала за краще підкоритися, дехто пішов у гори. Разом з цим російська імператриця повідомляла Шагін-Гірея про своє за нього заступництво: “Ваше превосходительство имеет воспользоваться сим примечанием для успокоения его светлости [хана] в предьявляемой им опасности и ободрять его наипаче на сильное ее императорского величества покровительство, коему должен он как в начале самим своим возведением на ханство, так потом в продолжении времени и деятельном его в том утверждении и охранении от всяких происков не одной Порты, но и собственных его подданных”⁵¹.

Як бачимо, російська політика в Криму і влітку 1781 р. будувалася на принципах, сформованих ще в 1777-1778 рр. Кримське ханство, як офіційно незалежна держава, насправді в економічній, зовнішньополітичній і військовій галузях повинне підкорятися Російській імперії (протекторат).

Шагін-Гірей якомога краще підходив на роль правителя подібної держави: в народі – непопулярний, турецькому султану – небажаний. Він повністю пов'язав свою долю з Росією. Проте на початку 1782 р. трапилася подія, яка змінила долю і Шагін-Гірея, і Криму в цілому. Незадоволена правлінням хана кримська еліта вирішила впливати на Шагін-Гірея через муфтія. Останній просив хана більш дбайливо ставитися до традицій і законів ісламу⁵². Наступного дня ханом було скоєно страшний з погляду мусульман злочин – муфтії був повішений. Весною 1782 р. на Таманському півострові спалахнуло повстання. Його очолили брати хана – Батир-Гірей і Арслан-Гірей. Дуже скоро у Шагін-Гірея не залишилося захисників. З невеликим почтом хан збіг до російського кордону. Ставало ясно, що без російських військ придушити повстання не вдасться.

Вигнання Шагін-Гірея і дуже вигідна торгівельна угода, що готувалася того часу, розділили російських державних діячів на два табори. Одні вважали, що не варто поки вводити війська до Криму, оскільки це може привести до абсолютно непотрібного в той момент ускладнення відносин з Османською імперією. Інші вважали, що війська до Криму слід вводити негайно, поки ситуація на півострові не зайшла дуже далеко. Але подальші події в Криму поклати край всім суперечкам. Після того, як Батир-Гірей був проголошений ханом, російські війська у вересні 1782 р. вступили до Криму. Опору майже не було, бунтівних братів Шагін-Гірея швидко схопили, а Османська імперія вважала за краще не військову допомогу бунтівникам, а дипломатичні демарші. З цього часу можна говорити про початок діяльної підготовки приєднання ханства до Росії. Г.О. Потьомкін інструктував командуючого російським експедиційним корпусом де Бальмена таким чином: “Если б паче чайний жители отозвались, что оную лучше желают

войти в подданство ея императорскому величеству, отвечайте, что вы кроме споможения хану ничем другим помочь не уполномочены, однако ж мне о таком происшествии донесите”⁵³. Г. Потьомкін навіть відрядив до Криму спеціального урядовця – Я. Рудзевича (татарина на російській службі). Офіційно він був помічником П. Веселицького. Проте його таємна місія полягала в розвідці настроїв народу і веденні роботи по залученню симпатій кримських татар на бік Росії. Рудзевич провів велику роботу і в грудні 1782 р. доповідав: “Потом, завидуя благополучию магометан, подданных всепресветлейшей императрицы, признательно и дружески отзывались [мурзы], что они и все крымцы совершенно себя почли счастливыми, если б толико благотворящая человечеству все милостивейшая монархиня благоволила и их принять в высочайшее ее покровительство... Я, к успешному событию сего важного пункта, не нахожу другого средства, как удалить из Крыма Шагин-Гирей-хана... Без него, кажется, не так затруднительно будет свершить дело, богу угодное, российскому престолу наивящую славу приносящее, а для всех крымцев блаженство составляющее”⁵⁴. З моменту російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. населення Криму зменшилося на 2/3 і склало на момент приєднання не більше 50 – 60 тис. осіб чоловічої статі⁵⁵.

Маніфест від 8 квітня 1783 р. проголосив включення Кримського ханства до складу Росії і пояснював це порушеннями Портою угоди про Крим, який став осередком постійної небезпеки для Росії⁵⁶. Росія в цей час була в союзі з Австрією, яка підтримувала її намір приєднати Крим. Франція і Прусія хоча і несхвально поставились до анексії Криму, обмежились лише дипломатичними нотами. Османська імперія була піддана дипломатичному тиску з боку Росії і Австрії і незабаром визнала факт приєднання

Криму до Росії. Приєднана територія складала особливу адміністративну одиницю, яка отримала назву Таврійської області. Остання включала півострів Крим, степ на північ від Перекопу (між Дніпром, Кінськими Водами і Бердою) і півострів Тамань. Решта земель Кубані, економічно слабо пов'язаних з Кримом, вирішено було включити в склад Кавказької губернії.

Таким чином, документи ще раз підтверджують істину, що втручання сильних держав у справи більш слабкіших під егідою захисту якоїсь частини її населення є лише приводом для розширення своєї державної території чи сфери впливу. Входження Криму до складу Росії було обумовлене всім ходом розвитку Російської держави. Однак умови для територіально-політичного приєднання півострова склалися лише в останній третині XVIII ст.

---

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1995. – Кн.15. – Т. 29; Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. – К., 1886.; Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. – М., 1955; Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.

² Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке. – Одесса, 1889. – С. 385-405; Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 266, 283-286.

³ РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 186, 211.

⁴ РДАДА. – Ф.16. – Оп.1. – Спр. 588, ч. 5,6,7,8,9,10,13; – Спр. 693, ч. 6; Спр. 797, ч. 3; – Спр. 800.

⁵ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4 т. – СПб., 1885-1889.

⁶ Сакович П.М. Исторический обзор деятельности графа П. Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 год // Русская беседа. – 1858. – Ч.2, Кн.10, 2-е отд-ние. – С. 1-86; – Ч.3, Кн.11, 2-е отд-ние. – С. 62-151; – Ч.4, Кн. 20, 2-е отд-ние. –

С.173-260; Судиенко М.О. Архив военно-походной канцелярии графа П.Румянцева-Задунайского // Чтения общества истории и древностей России. – 1875. – Т. 4. – С. 94-108.

⁷ Румянцев П.А. Документы / Под ред. Л.Г. Бескровного.: В 3-х т. – М., 1959.

⁸ Письма великого Суворова князю Потемкину // Архив князя Воронцова. – М., 1880, – Кн. 24. – С. 290-298; Письма и бумаги Суворова / Под ред. В. Алексеева: В 2-х т. – СПб., 1916.

⁹ Суворов А.В. Документы / Под ред. Г.М. Мещерякова. – М., 1951. – Т.2. – 536 с.

¹⁰ Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1768-1791 гг. – М., 1997. – 989 с.

¹¹ Письма Екатерины II Г.А. Потемкину // Вопросы истории. – 1989. – №7. – С. 111-134; № 8. – С. 110-124; № 9. – С. 97-113.

¹² Кучук-Кайнарджийский мир 1774 г. // Хрестоматия по истории СССР XVIII в. – М., 1963. – С. 526-528.

¹³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 110-113.

¹⁴ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. – С. 272.

¹⁵ Дейников Р.Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. – 1999. – № 5. – С. 82.

¹⁶ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. – С. 320-324.

¹⁷ Коробков Н.М. Фельдмаршал П.Румянцев-Задунайский. – М., 1944. – С. 596.

¹⁸ Большая Советская энциклопедия. – Т. 21. – М., 1975. – С. 357.

¹⁹ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. – С.325-328; Крым: прошлое и настоящее. – М., 1988. – С. 28-32.

²⁰ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке. – Одесса, 1889. – С. 139.

²¹ Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. – К., 1886. – С. 27.

²² Там само. – С.28.

- ²³ РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 186. – Арк. 10-14.
- ²⁴ Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн.15. – Т. 29. – С. 244.
- ²⁵ Сакович П.М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова, Бринка с 1775 по 1780 гг. // Русская беседа. – 1858. – Т. 2. – Кн. 10. – С. 9.
- ²⁶ Крым: прошлое и настоящее. – М., 1988. – С. 79-80.
- ²⁷ Бухаров Д. Россия и Турция. – СПб., 1878. – С. 129-130.
- ²⁸ Надинский П. Суворов в Крыму. – М., 1959. – С. 51.
- ²⁹ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.2. – С. 581.
- ³⁰ Там само. – С. 82.
- ³¹ РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 211. – Арк. 31 зв.-32.
- ³² РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 211. – Арк. 30; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т. 2. – С. 581.
- ³³ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т. 2. – 1885. – С. 596-597.
- ³⁴ РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 211. – Арк. 30 зв.; РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 588, ч. 13. – Арк. 41; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.2. – С. 582-583.
- ³⁵ РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 208. – Арк. 168.
- ³⁶ Там само. – Спр. 211. – Арк. 32 зв.-33.
- ³⁷ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т. 2. – С. 600-604.
- ³⁸ Институт рукопису ЦНБ НАН України ім. Вернадського. – Спр. 11726. – Арк. 40.
- ³⁹ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – С. 618-619.
- ⁴⁰ РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 211. – Арк. 25-25 зв.
- ⁴¹ Судиенко М.О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских. – 1875. – Т.IV. – С. 94-95.
- ⁴² Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.2. – С. 895-897.
- ⁴³ Там само. – Т. 3., 1887. – С. 73-75.

- ⁴⁴ Там само. – С.63-66.
- ⁴⁵ Нерсесов Г.А. Политика России на Тешенском конгрессе (1778-1779). – М., 1988. – С. 24.
- ⁴⁶ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. – С. 332.
- ⁴⁷ Кудрявцева Е.П. Россия и Турция на рубеже XVIII–XIX вв.: от войн к союзным договорам // Новая и новейшая история. – 1996. – №6. – С. 50-54.
- ⁴⁸ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – 1889. – Т.4. – С.16.
- ⁴⁹ Там само. – С. 22-23.
- ⁵⁰ Там само. – С. 110.
- ⁵¹ Там само. – С. 160-161.
- ⁵² Дейников Р.Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. – 1999. – №5. – С.85.
- ⁵³ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.4. – С. 836-837.
- ⁵⁴ Там само. – С. 931-932.
- ⁵⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 105-106.
- ⁵⁶ Присоединение Крыма к России. 8 апреля 1783 г. // Хрестоматия по истории СССР XVIII в. – М., 1963. – С. 530-531.

Наталія Терентьєва, Наталія Бацак (Київ)

ГРЕКИ КРИМУ: ПРОБЛЕМА ДВОХ ПЕРЕСЕЛЕНЬ (з історії міграційних рухів XVIII – XX століть)

Греки – один з найдавніших народів Криму, його етногенез триває понад два з половиною тисячоліття¹. Важливими факторами його розвою були складні інтеграційні процеси, гетуезька і татарська експансії, турецьке, а згодом і російське панування, потужні асиміляційні впливи з боку інонаціонального оточення, стихійні міграційні рухи, й нарешті, протягом останніх двох століть, – нав'язані російськими урядовими колами масові переселення на чужі терени.

З античних часів Північне Причорномор'я було стародавньою колонією греків. Грецькі поліси Херсонес, Пантікапей, Тіра, Ольвія та ін. з середини I тис. до н.е. були відомі серед країн Середземномор'я та Європи як центри високорозвиненої античної, а згодом греко-візантійської культури. Етнічний склад античних міст Північного Причорномор'я становили переважно греки-переселенці з Малої Азії, Аттики і Гераклеї Понтійської². Їхні нащадки, зберігаючи добре розвинену національну самосвідомість, впродовж декількох століть існування в оточенні кочовиків запозичили з чужинницьких культур елементи одягу і побуту. Проте, будучи носіями надзвичайно високої культури, зуміли зберегти грецьку мову, добре знали літературну спадщину своєї прабатьківщини³. Великою активністю відзначався і зворотній напрямок взаємовпливів сусідніх культур – скіфський, фракійський, сарматський та інші елементи населення Причорномор'я зазнали значної еллінізації, що відбилося в їхній матеріальній культурі, а також засвідчене в творах давньогрецьких авторів⁴.

В другій половині IV ст. н.е. внаслідок занепаду більшості держав-полісів еллінський елемент поступово асимілювався, розчинившись серед більшості варварського населення півострова. В період середньовіччя продовжували своє існування – вже як візантійські володіння – лише Херсон (або Корсунь) і Пантікапей⁵. В III ст. строкате населення південно-західного Криму (греки, готи, алани та ін.) активно християнізувалося, зазнаючи культурних і мовних впливів Візантії. Відомо, що все християнське населення Таврики об'єднувалося в православні єпархії – Херсонську, Босфорську і Фульську. В кінці VIII – на початку IX ст. в Тавриці утворилися ще дві християнські області – Готська і Сугдейська⁶. В цей самий час (період іконоборства) грецьке населення Криму поповнилося численними емігрантами-іконошанувальниками з Візантії.

Етнокультурна інтеграція різноманітних груп кримського населення активно відбувалася за часів існування князівства Феодоро. Саме його населення утворило основу етносу, що згодом став відомий як *кримські греки*⁷.

У той час він являв собою найчисленнішу групу населення півострова; його мова виконувала функції офіційної, про що свідчить досліджуваний у наші часи значний епіграфічний матеріал⁸ і власне грецькі літературні пам'ятки.⁹

За доби територіальної та економічної експансії Золотої Орди та Венеціанської і Генуезької республік у Крим (протягом XIII ст.) економічний та культурний вплив Візантії в Північному Причорномор'ї значно зменшився. Однак, незважаючи на сторонні (насамперед італійські й татарські) культурно-релігійні впливи, грекам вдалося зберегти етнічну автентичність, підтримуючи постійні культурно-економічні контакти з центрами еллінського світу – Трапезундом і Нікеєю¹⁰.

Після анексії Криму Оттоманською Портою в останній третині XV ст. греки, як і решта християнського населення півострову, зокрема, грузини, караїми, вірмени, волохи та ін. зазнавали жорсткого адміністративного та економічного примусу. За турецькими законами, підкорені народи несли подвійний тягар податків: крім основних виплат на користь держави, вони мали сплачувати подушний податок харадж, розмір якого коливався від 1 до 4 дукатів (близько 3 – 12 тогочасних царських карбованців) на рік, а для купецького стану й вище¹¹; а також вносити десятину (поземельний податок) та варварську “данину синами”, яку брали для поповнення яничарських та сіпаських загонів, апарату службовців тощо¹². Усі ж загальнообов’язкові податки – митні, промислові, судові та ін. – християни сплачували у підвищеному, порівняно з турецьким і татарським населенням ханства, розмірі.

Проте грецьке населення Криму безперешкодно й успішно продовжувало займатися торгівлею, а в селах – ще й рільництвом, скотарством та садівництвом. Як і в усьому східносередземноморському світі, кримські греки, спільно з вірменами, зосереджували в своїх руках найбільш важливу частину промисловості і торгівлі півострову. Протягом XVII – XVIII ст. грецьке купецтво підтримувало активні торгово-економічні зв’язки з підприємницьким світом Константинополя, островів Архіпелагу, а також Смирни, Трапезунду, всього Анатолійського узбережжя Чорного моря.

Турецька влада дозволяла грекам мати певні соціальні та громадсько-політичні права: обирати чи призначати своє внутрішнє правління, здійснювати судочинство, правити релігійні служби та задовольняти інші духовні потреби за допомогою рідної мови – оскільки, будучи мусульманами, турки не бачили для себе можливості в інший спосіб

здійснювати державне управління “невірними” на основі Корану¹³.

Надана кримським грекам автономія управління в сфері адміністрації, суду, духовного життя, народної освіти і всього внутрішнього громадського устрою концентрувалася в руках константинопольського патріарха¹⁴. В Криму як окремі митрополії його представляли місцеві архієреї – митрополити. Митрополит мав надзвичайну владу над християнським населенням півострову: всі сторони духовного, політичного, економічного і суспільного життя греків знаходилися під його юрисдикцією.

Проте грецьке самоврядування було релятивним: повноваження митрополита повністю регламентувалися особливими султанськими бератами, які щоразу видавалися новому ієрархові при вступі його на посаду¹⁵, чим насправді й визначалося правове положення місцевого грецького населення. Так, берат дозволяв митрополитові мати адміністративних і судових помічників, що являли собою виборну громадську владу на місцях. У містах і селах із змішаним складом населення до старшини входили представники від грецької і татарської націй. Старшині надавалося право керувати громадою та спільним майном, розподіляти між її членами виплату державних податків та здійснювати їх збір, опікуватися шкільною справою і сиротами. Для прийняття найбільш важливих рішень цей постійно діючий орган народної влади час від часу мав скликати загальні збори членів громади.

Перебуваючи впродовж п’яти століть під чужорідним впливом ісламського культурного оточення, грецький етнос поступово зазнав асиміляції, насамперед у сфері побуту і духовного життя. Ісламізація як результат асиміляційних процесів мала ненасильницький характер. Серед населення кримських міст і поселень сумісного проживання греків і

татар були розповсюджені етнічно змішані шлюби, існували факти добровільного прийняття греками мусульманського віросповідання¹⁶. Навіть традиційна греко-візантійська християнська обрядовість зазнала впливів мусульманської культури і значно змінилася, набувши оригінальних рис, що відрізняли церковні відправи й обряди кримських греків (родильно-хрестильного, весільного, поховально-поминального та ін. циклів) від обрядовості, звичайно властивої східно-християнській культурній традиції¹⁷. Етнічна асиміляція кримських греків знайшла свій вираз також у перейманні ними татарського способу життя і господарювання, традицій будівництва житла, устрою побуту, специфіки харчування та одягу¹⁸.

За таких обставин збереження грецьких культурних традицій і етнічної самосвідомості великою мірою залежало від енергійності економічних та культурно-релігійних відносин Криму із закордонним грецьким світом. Активні комунікативні зв'язки між кримськими і закордонними еллінами підтримувалися за посередництвом релігійних осіб та діячів освіти, шкільних вчителів з Трапезунда, Константинополя, Параміфія, Янніни, Синая та Єрусалима, що часто відвідували міста і селища південного узбережжя Криму. Через них здійснювалося листування, обмін книгами, рукописами і реліквіями між бібліотеками приватних осіб, колекціями храмів та монастирів. Про міцні культурні зв'язки кримських християн з грецьким населенням столиці Порти свідчило також існування в Константинополі храму Кафської Божої Матері¹⁹.

Несподіваний поворот в етнічній історії кримських греків відбувся наприкінці XVIII ст. і був пов'язаний із здійсненням радикальної політики Російської імперії щодо Криму та його населення.

З другої половини XVIII ст. півострів потрапив у зону

безпосередніх політичних інтересів російського уряду, який три століття поспіль, згідно з політичною доктриною “третього Риму”, завзято виборював у Порти спадщину візантійських василевсів. Спочатку ці змагання мали вигляд поступового підкорення Москвою дружніх Туреччині Казанського (1552 р.) й Астраханського (1556 р.) ханств, військових походів проти Кримського ханства (1687 та 1689 рр.). З кінця XVI ст., коли Іспанія, Італія, Німеччина, Польща, Молдавія та Росія, об’єднані ідеєю “вигнання турків з Європи” створили союз проти Порти,²⁰ воєнна конфронтація значно посилилася. Белградський мир, яким завершилася кампанія 1735-1739 рр., відзначився виникненням так званого “східного питання”²¹ – питання про розподіл володінь Порти, яке не переставало бути пріоритетним у політиці найбільших європейських держав протягом понад ста років.

Під час переможної для Росії війни з Туреччиною 1768-1774 рр. у найближчому оточенні Катерини II почали обговорюватися проекти розподілу Оттоманської імперії. За умовами Кючук-Кайнарджійської мирної угоди (1774 р.), якою завершилася кампанія, Кримське ханство було проголошене незалежним від Порти і перестало служити їй плацдармом у війнах з Росією²². Держава-переможниця анексувала значні території в Північному Причорномор’ї, а також здобула важливі політичні й економічні привілеї в стосунках з Туреччиною, серед них – право “опікуватися” долею підкорених християнських народів. Претекст протекторату над греками відкривав перед Росією перспективи заволодіти “візантійською спадщиною”, взяти під контроль весь Схід, а згодом, утримуючи гегемонію в Середземномор’ї, увійти до числа великих морських держав світу.

Після укладення миру в Кючук-Кайнарджі на заваді

здійсненню політичних і економічних інтересів Російської імперії в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї стали Запорозька Січ та Кримське ханство.

Запорозькі володіння перетинали Росії шлях до Чорного моря, перешкоджаючи далекосяжним планам Росії. Уряд Катерини II активізував свої зусилля, спрямовані на ліквідацію української державності та національних культурних традицій у Запорозжжі, і в 1775 р. досяг кінцевого успіху: за наказом цариці Січ було зруйновано. Козакам запропонували зайнятися сільським господарством, запорозькі землі приєднали до складу Новоросійської та Азовської губерній²³.

Аналогічну політику, спрямовану на “мирне” анексування, Росія стала провадити і в Криму. Форсуючи здійснення своїх далекоглядних намірів щодо повновладного панування на Чорному морі, російський уряд прагнув якнайскоріше затвердитися в Північному Причорномор'ї і зосередив увагу на терміновому заселенні та економічному розвитку Новоросії. Сприяння зростанню кількості населення нової губернії стало важливим напрямом внутрішньої політики уряду на Півдні протягом другої половини XVIII ст.

З метою активізації іноземного колонізаційного руху, заохочення до створення нових сільськогосподарських колоній у Новоросії та залучення таким шляхом до економічного обігу держави багатих родючих земель, царський уряд вдавався до енергійних дипломатичних і політичних заходів, не шкодуючи коштів і зусиль. У багатьох європейських країнах (Німеччині, Оттоманській та Австрійській імперіях, італійських державах тощо) була розгорнута широка пропагандистська кампанія на користь еміграції до Російської імперії: була створена розгалужена мережа російських агентів, які здійснювали активну

агітацію і вербування місцевих жителів, організацію доставки переселенців до Росії²⁴.

Уже через десять років демографічна політика уряду Катерини II в Новоросії досягла помітних успіхів. Однак докорінним чином вплинути на демографічний розвиток колишніх запорізьких земель царській адміністрації не вдалося: кількість населення Новоросійської та Азовської губерній залишалася незначною. Суттєво змінити ситуацію вдалося лише протягом 1778 – 1779 рр. завдяки масовому переселенню до Приазов'я християнського населення Криму: в результаті цієї операції кількість населення північноприазовських територій зросла на 55,4%²⁵. Проте головним завданням здійснення цієї широкомасштабної акції російського уряду було, безсумнівно, не стільки вирішення демографічної проблеми, скільки пошук ефективного шляху до “мирного” завоювання Кримом.

Плануючи проведення цього політичного заходу, російський уряд та його дипломатія скористалися відповідними положеннями Кючук-Кайнарджійської мирної угоди, що надавали Росії право під приводом протекторату над християнами Кримського ханства втручатись у внутрішні справи Оттоманської імперії та Криму.

На той час викликана російсько-турецьким протистоянням громадська ворожнеча на півострові, жорстоке протистояння політичних таборів у боротьбі за ханський престол, присутність російських військ, що придушували татарські заколоти на підтримку Порти, – призвели Кримське ханство до стану політичної й економічної нестабільності, сприяли поширенню голоду, зубожінню населення і загальному розвалу країни. Серед безладу і руїни на півострові в найгіршому становищі опинилися кримські християни. Адже вони потерпали не лише від

наслідків військового суперництва двох держав, але й від надзвичайно ворожого ставлення з боку співвітчизників – татарського населення – через те, що під час війни стали на бік Росії. В цих складних умовах у середовищі кримських греків поширилися проросійські настрої та активізувався нелегальний еміграційний рух до одновірної держави, чим і скористалася російська дипломатія.

Врахувавши всі переваги моменту, що актуалізував дієві пружини у здійсненні самовпевнених імперських планів, російський уряд за посередництвом прихильного до нього тодішнього духовного голови кримських християн митрополита Готського та Кафського Ігнатія розпочав реалізацію акції масового переселення. В березні 1778 р. Катерина II підписала два рескрипти на ім'я генерал-губернатора П.О. Рум'янцева-Задунайського і Г.О. Потьомкіна, якими вона пропонувала вивести усе християнське населення Криму – греків, грузинів та вірменів – на вільні землі Новоросійської та Азовської губерній²⁶.

Найближча мета здійснення цього акту була подвійною: насамперед, політичне ослаблення Кримського ханства шляхом зруйнування його економіки та подальше його приєднання, і, водночас, прискорення колонізації степової України. Царський уряд намагався зробити все можливе, аби якомога більше кримських християн добровільно погодилися залишити батьківщину – він запевняв, що переселенці матимуть матеріальну підтримку, будуть забезпечені продуктами харчування під час подорожі, а після поселення в Росії отримають коштом державної скарбниці все необхідне для заведення господарств. Генералу-поручику О.О. Прозоровському було доручено “через надійних конфідентів вжити всіх засобів умовити християн переселитися”²⁷. Водночас митрополит Ігнатій

направив по всіх парафіях власних “емісарів”, які зібрали відомості про настрої греків щодо можливого виходу з Криму²⁸.

З’ясувалося, що можливість переселення на терени Російської імперії видавалася привабливою для багатьох кримських греків. Адже набуття статусу іноземних поселенців згідно з законами 1751, 1762 та 1763 рр. означало отримання багатьох пільг і привілеїв (забезпечення величезними земельними ділянками, звільнення на тривалий строк від податків та рекрутчини тощо), відкриваючи перед кримськими греками перспективи вільного економічного, господарського, національного і культурного розвитку серед одновірного населення в умовах адміністративної, судової та конфесійної автономії.

Однак довіра греків до обіцянок російського уряду не була абсолютно беззастережною. Цілком доречно прагнути оборонити свої інтереси, грецька громада вимагала гарантувати їй монаршою грамотою майбутні пільги, серед яких найголовніші – здійснення переселення за рахунок державної скарбниці, можливість мати на новому місці автономний виборний орган самоуправління, адміністративно і територіально відокремлений від колоній інших народів, а також звільнення назавжди від рекрутчини і, на десять років, від усіх податків і відбутків²⁹.

Втім, незважаючи на прямі вигоди, що чекали на переселенців після прийняття російського підданства, далеко не всі християни охоче погоджувалися розлучитися з давньою батьківщиною, поколіннями прашурів обжитими місцями, залишити могили предків, рідні домівки, господарства, поставити під загрозу роками надбаний добробут³⁰. Для агітації на користь виходу тих, хто вагався, в міста і села Криму були спеціально направлені від митрополита Ігнатія та російського уряду “емісари”.

Пильнуючи інтереси Російської держави, вони використовували всі можливі засоби, щоб схилити максимальну кількість греків до “добровільного” переселення. Не хетували вони й свідомо поширюваною дезінформацією, часто вдавалися до прямих погроз. Так, серед християн Криму розповсюджувалися облудливі чутки, нібито хан “віддав” їх Росії, і вони мусять вийти з Криму: “хто ж цьому буде опиратися, той, як від хана, так і від Росії неодмінно жорстоко покараний буде”³¹. Траплялися також випадки грубого тиску на тих, хто не бажав пристати до переселенського руху³², спонукання їх якнайскоріше продавати майно і зернові запаси. Хан і кримський уряд намагалися протестувати проти примушення своїх підданих до виходу, але, прийнявши щедрі “подарунки” від організаторів переселення³³, змирилися.

Незважаючи на посилений тиск з боку російських військовиків на чолі з О.В. Суворовим та власного православного духівництва, мешканці деяких грецьких сіл настояли на своєму праві залишитися в Криму³⁴, інші таємно приймали мусульманство³⁵.

Щоб уникнути ускладнень у взаємовідносинах з татарським урядом та Портою, ініціатори переселення прагнули завершити операцію в стислі строки. Акція розпочалася 28 липня 1778 р.³⁶, а наприкінці вересня, коли до Азовської губернії вирушили підводи з останніми партіями переселенців, О.В. Суворов повідомив свій уряд, що кримське ханство залишили 31 386 християн³⁷, з яких 18 395 були греки, решта ж – вірмени, грузини й волохи.

Як і очікував царський уряд, масова еміграція християнського населення з Криму посприяла прискоренню його анексування до складу Російської імперії.³⁸ Ініціаторам переселення вдалося завдати нищівного удару й без того підірваній війною економіці ханства. Позбавлений

основної частини свого виробника, Крим потрапив у пряму залежність від Росії. Вже наприкінці 1778 р. на півострові поширився голод, проти хана вибухнуло татарське повстання. Під враженням від цих подій Туреччина пішла на компроміс із Росією, і 8 квітня 1783 р. Катерина II оголосила, що з метою досягнення миру і безпеки “вирішила взяти під державу нашу півострів Кримський, острів Тамань і всю Кубанську сторону”³⁹.

Найтяжчу ціну за успіхи імперської дипломатії та власну довірливість до держави-“покровительки” заплатили греки та інші християнські народи, життя тисяч з яких обірвалося у Подніпровських степах взимку 1778 – 1779 рр. у марному очікуванні обіцяного царського наказу щодо умов свого поселення. Забуті й покинуті російським урядом напризволяще, переселенці частково розташувалися в різних населених пунктах Катеринославського, Царичанського та ін. повітів Азовської губернії – по дві-три сім’ї в одній хаті, а більшість – просто неба в степу, де їм “дозволили” власними обмеженими силами і засобами будувати землянки. Кримчани потерпали від зимових холодів і голоду, нестатків, розбійних нападів та пограбувань, страждали від епідемічних хвороб.

Сорок років потому греки в листі до міністра внутрішніх справ згадували тяжкі випробування під час свого переселення: “від хвороб, ...від зміни клімату, води, від тісноти квартир, а більше від їх відсутності... цілі сімейства постраждали життям, а більшість втратили половину сім’ї, і жодну родину не обійшла втрата батька, матері, брата, сестри і дітей... з дев’яти тисяч душ чоловічої статі, що вийшли з Криму, не залишилося і третини, і через 15 років ледве могло набратися разом із новонародженими при складанні п’ятої ревізії до семи тисяч душ...”⁴⁰.

Крім хвороб і голоду, на скорочення чисельності кримських

емігрантів вплинули й інші фактори. Значна кількість греків, невдоволена умовами життя на подніпровських землях, втекла назад у Крим.

Лише в червні 1779 р. митрополиту Ігнатію була вручена в Петербурзі “Височайша грамота про улаштування християн, виведених з Криму”, якою імператриця відповіла на Постанову кримських християн від 16 липня 1778 р. Грамота надавала грекам повні права російських підданих і “на вічні часи” підтверджувала привілеї, що вимагалися в Постанові.

Так, за цим документом, кримським грекам відводилися для поселення вільні землі на північному узбережжі Азовського моря з розрахунку по 30 десятин на душу; всіх переселенців було звільнено від державних податків на 10 років; кожна незаможна сім'я мала право збудувати собі помешкання та придбати худобу, посівне зерно і все необхідне для заведення власного господарства державним коштом з поверненням боргу в скарбницю через 10 років; купцям і ремісникам дозволялося будувати лавки, будинки, комори тощо за свій рахунок; всі греки назавжди звільнялися від військової служби. Стосовно самоврядування, грецька громада отримала право “на підставі генеральних законів держави” обирати для управління автономним етнічним округом “за вільними голосами” власний Суд і всю внутрішню поліцію⁴¹.

Одержавши довгоочікуваний документ, депутати від грецької громадськості на чолі з митрополитом Ігнатієм зробили ще один, вже остаточний, вибір території для свого поселення – у землях Надазов'я, що простягаються з заходу на схід між річками Берда і Кальміус, на північ – до верхів'я річки Вовчої й на південь – до Азовського моря⁴². Однак через наближення зими поселення на цих територіях було відкладене до наступного року. Отже, лише

після другої важкої зимівлі в Катеринославському повіті навесні 1780 р.⁴³ кримських емігрантів було переведено державним коштом на призначені землі, і греки нарешті отримали можливість заселяти й освоювати Північне Приазов'я.

Прибувши на визначене місце в гирлі річки Кальміус на Азовському узбережжі, греки застали там рештки колишньої запорозької фортеці⁴⁴: Свято-Миколаївську церкву під очеретяним дахом й близько семи козацьких куренів “один від одного на чималій відстані влаштованих”⁴⁵. У надзвичайно складних умовах відсутності житла в суворому степу, поширювання хвороб і голоду⁴⁶ грецькій громаді в порівняно короткий термін довелося вирішувати багато проблем, пов'язаних з розбудовою міста Маріуполя і сільської округи навколо нього.

Тут, переживши перші важкі й трагічні часи⁴⁷ розбудови міської, портової та сільської інфраструктури, організації виробництва і торгівлі, греки зазнали нових розчарувань. Всупереч Височайшій грамоті 1779 р., їх поступово позбавили спочатку права автономії – конфесійної відразу після смерті митрополита Ігнатія у 1787 р., адміністративної і судової – 1859 р.⁴⁸, а відтак і всіх пільг і громадянських привілеїв (протягом 1859-1875 рр.)⁴⁹.

Впродовж 1779-1820 рр. частина переселенців (за оцінками деяких сучасних дослідників, близько 2 тис.)⁵⁰ з різних причин нелегально повернулася до Криму. Втім, уряд хоча і не вітав реемігрантський рух, до примусового повернення втікачів не вдавався. В Криму вони намагалися повернути своє колишнє майно і, злившись із тією незначною решткою кримських греків (кількасот осіб), що уникнули переселення 1778 р., разом з новими поселенцями-військовими з колишнього грецького балаклавського батальйону утворили стрижень відновленої грецької

спільноти півострова.

Нащадкам цих кримських старожилів, а також новоприбулих протягом ХІХ ст. з колишніх оттоманських володінь греків випало пережити в роки другої світової війни ще одне страшне випробування, пов'язане з проявами імперської політики російського уряду радянських часів щодо Криму.

Цього разу репресивно-терористична політика сталінського керівництва та реалізація ним державного курсу на “злиття націй”, а насправді – поступове нищення культур національних меншостей та їх самих у сталінську добу – стали фатальними чинниками, вплив яких поставив під загрозу подальшу долю греків Криму як самобутньої етнічної спільноти. В даному випадку уряд так само удався до перевіреної практики переселення, тобто викорінення греків з їхньої одвічної землі, – але методи і засоби її здійснення були відвертіше антилюдяними, хоча в цілому за результатами сталінська депортація цілком співвідносна з переселенням 1778 р.

Рядом постанов Державного Комітету оборони, які були підписані Й. Сталіним в травні-червні 1944 р. передбачалося виселення з Криму, разом з кримськими татарами, греків, болгар та вірмен. Як формальний привід для цього в доповідній записці від 29 травня 1944 р. Л. Берії Сталіну були використані факти торгової та дрібнопромислової діяльності, яку провадила певна частина грецького населення Криму під час його нацистської окупації. В цьому ж документі була наведена і кількість греків, що на той час проживали на півострові – 14 300 осіб. Усіх їх, разом із членами сімей, та ще понад 12 тис. болгар і близько 10 тис. вірмен було оголошено німецькими прислужниками. В ході виконання сталінських постанов наприкінці червня 1944 р. у фантастично стислий

термін було проведено ряд заходів щодо депортації “народів-ворогів” з території Криму: призначивши виселенцям кілька годин на те, щоб зібрати мінімум необхідних речей, їх під загрозою зброї доставили на залізницю й, загнавши у товарні ешелони, вивезли у невідомому для них напрямку. Через декілька днів, на початку липня 1944 р., коли операція НКВС була закінчена, Крим примусово залишило, разом з іншими виселенцями, 15 040 греків. Беріївський апарат не обминув і тих, що служили в той час у лавах Червоної Армії. Так, згідно з офіційними даними, на початок весни 1949 р. серед “спецпоселенців”-греків нараховувалося 559 колишніх бійців Червоної (Радянської) Армії: у тому числі 8 офіцерів, 86 сержантів і 465 рядових.

Враховуючи професійну структуру та порівняно високий культурно-світній рівень депортованого грецького населення: за статистикою, зробленою НКВС у березні 1949 р., серед дорослих грецьких виселенців було 7 012 осіб з початковою освітою, 592 із середньою, 71 особа з вищою освітою і лише 1 424 неписьменних, – організатори репресивної акції був прагнули “знешкодити” ворога і нейтралізувати його можливий антирадянський вплив у місцях спецпоселення. З цією метою органи подбали про розпорошення етнічної спільноти малими групами (від кількох десятків до кількох осіб) на величезній території Казахської, Киргизької та Узбецької РСР, Башкирської, Каракалпацької, Марійської, Татарської, Якутської АРСР, а також Свердловської, Пермської, Кемеровської, Тульської, Костромської, Куйбишевської, Кіровської, Іркутської, Тюменської, Томської областей та у Красноярському і Хабаровському краях РРФСР. Мешканці цих дисперсних поселень цілком свідомо були приречені владою на “розчинення” в іноетнічному середовищі, втрату національної культури та ідентичності. І хоча нелюдській програмі сталінського уряду

не судилося здійснитися повною мірою, на довгі десятиліття грецька спільнота була вилучена з контексту історії Криму та України.

Тривалим і повільним був шлях її повернення на батьківщину. Жорстокі розправи над утікачами, які ризикували самовільно виїздити з місць спецпоселень (їх притягували до кримінальної відповідальності і засуджували до каторжних робіт на 20-річний термін), на початку 50-х років, після смерті Сталіна, нарешті поступилися місцем спробам держави узаконити та організувати повернення репресованих народів до Криму.

У вересні 1953 р. МВС СРСР були складені і передані в ЦК КПРС та Раду міністрів СРСР пропозиції щодо звільнення деяких категорій спецпоселенців, у тому числі всіх кримських греків, болгар, вірмен та інших. Ці документи були схвалені у квітні наступного року, але їх виконання здійснювалося поетапно: спочатку (з липня 1954 р.) діти, що здобували освіту в навчальних закладах, були зняті з обліку спецпоселенців, дорослі ж отримували право вільного пересування в межах республіки, краю, області. З травня 1955 р. до березня 1956 р. зі спецпоселень звільнялися комуністи і члени їхніх сімей, учасники Великої вітчизняної війни, особи, нагороджені орденами і медалями СРСР, інваліди та інші категорії депортованих. Нарешті, 27 березня 1956 р. за Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень в правовому становищі з греків, болгар, вірмен і членів їхніх сімей, що знаходяться на спецпоселенні” греки отримали право безперешкодно повертатися в Крим (тоді – “Кримську область”). Проте, у цій постанові зазначалося, що майно, конфісковане у жертв депортації, повертатися не буде. Колишні мешканці Криму – піддані Греції, Туреччини та Ірану звільнялися за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 вересня 1956 р. “Про

зняття с обліку спецпоселення деяких категорій іншопідданих, осіб, що не мають громадянства, та колишніх іншопідданих, прийнятих в радянське громадянство”⁵¹.

Однак лише з початком розбудови демократичної української державності стала можливою розробка необхідних конкретних механізмів та вжиття практичних заходів зі створення відповідних соціальних, правових і економічних умов для організованого повернення незаконно депортованого населення, в тому числі греків, на батьківщину. Громадські об’єднання кримських греків провідним своїм завданням на сучасному етапі вважають сприяння вирішенню системи суспільно-політичних проблем, пов’язаних з репатріацією та облаштуванням в Криму.

---

¹ Етногенез кримських греків, на жаль, поки що залишається в історичній науці недостатньо з’ясованим. – Див.: Наулко В. Греки України: етнічна історія і сучасні етнопонаціональні процеси // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – 1997. – С. 63-64; Араджиони М.А. К вопросу о некоторых концепциях этногенеза тюркоязычного позднесредневекового христианского населения (греков) Юго-Западного Крыма // История и археология Юго-Западного Крыма. – Симферополь: Таврия, 1993. – С. 143-160.

² Давня історія України: В 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 196.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Крым многонациональный: вопросы и ответы. – Вип. 1. – Симферополь, 1988. – С. 11.

⁶ Кулаковский Ю.А. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке

// Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – Февраль.

– С. 173-174.

⁷ Айбабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н. Основные

проблемы этнической истории Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. 3. – Симферополь, 1993. – С. 216-217.

⁸ Соколов И.И. Мариупольские греки // Труды Института славяноведения АН СССР. – Т.1. – Л., 1932. – С. 297.

⁹ Соколов И.И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Труды Научно-исследовательского института речевой культуры ЛГУ. Язык и литература. – Т.6. – Л., 1930. – С. 50-51.

¹⁰ Крым многонациональный: вопросы и ответы. – Симферополь, 1988. – Вып.1. – С. 22.

¹¹ Лебедев А.П. Взаимные отношения Оттоманской Порты и подвластных ей христиан греко-восточной церкви после падения Византийской империи // Богословский вестник. – 1894. – Август. – С. 465.

¹² Там само. – С. 467. “Данину синами” було відмінено при султані Мурадї IV (1623-1640 pp.) і постановами 1685 р. // Там само. – С. 470.

¹³ Raanan U. Ethnic conflict: Toward a new typology // Ethnic resurgence in modern democratic states. – New York, 1980. – P. 14. – Цит. за: Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. – К., 1993.

¹⁴ Фирман султана Мухаммеда IV митрополиту Крымскому Давиду, последовавший 1652 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1889. – Вып. 7. – С. 81-83.

¹⁵ Лебедев А.П. Взаимные отношения Оттоманской Порты и подвластных ей христиан греко-восточной церкви после падения Византийской империи // Богословский вестник. – 1894. – Май. – С. 223-230; Август. – С. 449.

¹⁶ Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – Симферополь, 1910. – С. 26-27.

¹⁷ Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – Одесса, 1874. – С. 51.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Соколов И.И. Мариупольские греки // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т. 1. – С. 313.

²⁰ Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – Спб., 1895. – Т.2. – С. 98.

²¹ Сам термін було вперше вжито в 1822 р. на Веронському конгресі у зв'язку із грецьким повстанням 1821-1829 рр. проти турецького панування (СИЭ. – Т. 3. – С. 743). Однак, на думку багатьох дослідників, він ретроспективно характеризував комплекс явищ, що склалися на останню третину XVIII ст. – Див.: Наумов Е.П., Арш Г.Л., Достян И.С., Виноградов В.Н. Балканы в международной жизни Европы (XV– XIX вв.) // Балканские исследования. – М., 1982. – Вып. 7. – С. 48).

²² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 49.

²³ Там само. – С. 53.

²⁴ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 8-10.

²⁵ Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав. – М., 1990. – С. 193

²⁶ Рескрипт императрицы графу Румянцеву от 9 марта 1778 г., Указ императрицы князю Г.А. Потемкину от 9 марта 1778 г. / Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т. 2 (1778). – СПб., 1885. – С.317-319.

²⁷ Письмо князя Потемкина князю А.А. Прозоровскому от 10 марта 1778 г. // Там само. – С. 321.

²⁸ Письмо князя А. Прозоровского князю Потемкину от 18 апреля 1778 г. // Там само. – С. 405.

²⁹ Письмо митрополита Игнатия А.В. Суворову // Там само. – С.555-556.

³⁰ Донесение крымскому хану от козловского начальника капиджи-баши Ахмет-аги от 18 июля 1778 г. // Там само. – С.579-580.

³¹ Прошение крымских старшин Шагин-Гирей-хану от 17 июля 1778 г. // Там само. – С. 561; Донесение крымского правительства хану // Там само. – С.581.

- ³² [Письмо] П.И.Турчанинову от 5 августа 1778 г. // Суворов А.В. Письма. – М., 1986. – С.46.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Рапорт генерал-поручика Суворова графу Румянцеву-Задунайскому от 7 августа 1778 г. // Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т.2 (1778). – Спб., 1885. – С. 638.
- ³⁵ Серафимов С.А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Екатеринослав, 1901. – С. 21.
- ³⁶ Рапорт А.В. Суворова П.А. Румянцеву от 30 июля // Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т. 2 (1778). – Спб., 1885. – С.608-610.
- ³⁷ До цього числа Суворов включив також і тих, хто на той час ще залившався тимчасово в Криму для завершення своїх справ – разом 288 осіб, з них 60 греків. – Див.: Ведомость от 18 сентября 1778 г., учиненная с показанием, сколько разного рода из крымской земли, каких городов и деревень отправлено в Россию христиан обоего пола мужского и женского, из оных коликое число оставшихся для торговли, зимующих тож за своими расправами по домам значится ниже сего // Там само. – С. 711-714. Ця цифра уточнюється іншими документами: згідно з відомостями коменданта Олександрівської фортеці капітана Ланова, який реєстрував всіх прибулих з Криму переселенців, на 27 грудня 1778 р. таких нараховувалося 30690 чол., а за переписом населення 1779 р. в Азовській губернії мешкало 30233 християнина-вихідця з Криму (15712 греків, 13695 вірменів, 664 грузина, 162 волоха) – наведено за: Материалы по истории и культуре греков Украины / Сост. и ред. С.А. Калосров и Г.Н. Чердакли. – Донецк, 1998. – С.27.
- ³⁸ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. – М., 1955. – С.328.
- ³⁹ ПСЗ РИ. Собрание 1-е: В 45 т. / Под рук. П.М.Сперанского. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 5708.
- ⁴⁰ ДАОО. – Ф.1. – Оп.221. – Спр.4 (1817-1825 pp.). – Арк.100.

⁴¹ Высочайшая грамота об устройстве христиан, выведенных из Крыма (21 мая 1779 г.) // Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т.3 (1779-1780). – СПб., 1887. – С.194-197.

⁴² Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – Т.4. – 1858. – С.359-361.

⁴³ ЦДІА України в м. Київ. – Ф.2164. – Оп.1. – Спр.266. – Л.1.

⁴⁴ Кальміуська паланка – виникла в XVI ст. і перестала існувати зі скасуванням Запорозького війська в 1775 р. – Див.: Черногор А.М. До історії заснування м. Жданова // УІЖ. – 1971. – № 4. – С.91-96.

⁴⁵ Серафимов С.А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Екатеринослав, 1901. – С.17.

⁴⁶ ЦДІА України в м. Київ. – Ф.1576. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7-9 зв.

⁴⁷ ЦДІА України в м. Київ. – Ф.1576. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7-9 зв.

⁴⁸ ПСЗ РИ. Собрание 2-е. – СПб., 1861. – Т. XXXIV. – Отд.1. – №4308. – С. 246-247.

⁴⁹ ПСЗ РИ. Собрание 2-е. – СПб., 1868. – Т. XLI. – Отд. I. – №43183; Отд. 2. – №46386; – Т. L. – СПб., 1877. – Отд. I. – № 4506.

⁵⁰ Араджиони М.А., Вьюницкая, Ефимов А.В. Формирование новой общины греков Крыма в конце 18 – начале 19 века // Греки в истории Крыма. – Симферополь, 1998. – С. 42.

⁵¹ Зарубин В.Г. Депортация крымских греков (1944-1956 гг.) // Греки в истории Крыма. – Симферополь, 1998. – С. 74–77.

Оксана Ганжа (Київ)

КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ УРЯДІВ УКРАЇНИ (І половина ХХ століття)

Розпад Радянського Союзу і події, що відбувалися в російсько-українських стосунках потому, багато в чому нагадують події весни – літа 1917 р. Саме тоді Українська Центральна Рада вперше поставила питання здобуття державності України в тому числі і визначення її кордонів. На жаль, висловлювання російських політиків початку ХХ ст. з цього питання, з деяким абстрагуванням, цілком можна вкласти в уста деяких російських політиків кінця ХХ ст. Яскравим прикладом цьому може слугувати питання державної приналежності Криму.

Згідно III Універсалу Крим не входив до земель, які на думку Центральної Ради, повинні були належати Україні. В умовах, коли УНР розраховувала на можливу федерацію з демократичною Росією, кримське питання не було надто пекучим. Але після проголошення незалежності України та початку конфронтації з радянською Росією воно набуло особливої актуальності.

Після повалення Тимчасового уряду у листопаді 1917 р. владу на півострові перебрала створена з представників міських дум, земств, громадських та інших політичних організацій Рада народних представників. На курултаї, який відбувся в Бахчисараї, була проголошена Кримська республіка, яку визнала Центральна Рада. Радою народних представників та татарською націоналістичною партією “Мілли-фірки” був сформований уряд – Директорія. Однак в умовах, коли переважну більшість населення складали представники українського і російського населення, яке до того ж швидко зростало за рахунок утікачів з материкових частин, Директорія не могла розраховувати на широку

соціальну опору. І в другій половині грудня 1917 р. – січні 1918 р. влада в Криму перейшла до більшовиків.

У березні 1918 р. вони створили Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди. Головою її Раднаркому було призначено присланого з Петрограда члена ЦК РСДРП(б) Н. Слуцького. Дотримуючись проросійської та пробільшовицької орієнтації її представники виступали проти існуючої на той час в Україні влади Центральної Ради. Однак республіка Тавриди проіснувала трохи більше місяця. Витісняючи більшовицькі загони з території України, українські і німецькі війська перейшли Перекоп і заглибились в Крим. Наприкінці квітня 1918 р. вони повністю оволоділи півостровом¹. Але німецьке командування, переслідуючи власні цілі, наказало українським підрозділам покинути Крим. Для управління півостровом було створено крайовий уряд на чолі з вихідцем з литовських татар генералом Сулькевичем. До його складу увійшли колишні урядовці царської Росії сенатор А. Ахматович, Н. Чариков, граф Татищев, Л. Фріман та ін.² У випущеній в червні 1918 р. декларації зазначалось, що уряд ставить собі за мету розбудову самостійного Криму. Відновлювалась дія усіх законів колишньої Російської імперії. Однак насправді на півострові відновлювалися закони та порядки Російської імперії. Це суперечило бажанню більшості населення. В умовах середини 1918 р. єдиною реальною альтернативою для Криму була злука з Україною. Однак російські політики, що перебрали владу на півострові, зовсім намагались ігнорувати Українську Державу. Розпочалося переслідування української громади та українофільських газет. Заборонялось навіть приймати урядові телеграми з Києва українською мовою.

З огляду на низку причин стратегічного, політичного, економічного і етнографічного характеру Українську Державу не могла не хвилювати доля Криму. Він був природним продовженням території України, і без Криму вона була б

відтята від Чорного моря. На це звернув увагу німецького уряду у своїй ноті від 10 травня 1918 р., направленій послу фон Мумму, гетьман П. Скоропадський. “Таким чином, – писав він, – Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б не сильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов’язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом”²³. Проте в плани німців не входило створення на сході Європи молодій, економічно міцній держави. Тому, використовуючи, як формальний привід, положення III Універсалу, де Крим не був включений до України, вони продовжували курс на підтримку маріонеткового уряду Сулькевича. Це змусило міністерство закордонних справ Української Держави ще раз роз’яснити німецькій стороні ставлення свого уряду до кримської проблеми, і положень III Універсалу зокрема. В ноті, направленій 30 травня 1918 р. підкреслювалось, що “перш усього Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості приєднуються пізніше. ...Такий спосіб установки кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Народна Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав би бути також федеративною одиницею Росії й таким чином ... зв’язку з Кримом, економічним форпостом України, українська держава не губить. Нині ж коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв’язок з Кримом, як федеративною одиницею може увірватися цілком”²⁴. Щоб запобігти цьому, український уряд пропонував приєднання

Криму на автономних засадах. Але підтримуваний німцями уряд Сулькевича не бажав ніякої залежності від України.

За умов розкручування маховика антиукраїнської кампанії в Криму український уряд оголосив у середині серпня економічну блокаду півострова. Було припинено залізничний і морський рух та торгівлю. Миттєво економічне становище на півострові значно погіршилось. Це змусило кримський уряд реально поглянути на стан речей. З іншого боку, на межі зриву опинились і поставки з Криму в Німеччину продуктів харчування. Це змусило і німецьку сторону переглянути своє відношення до україно-кримських стосунків і взяти на себе посередницькі функції у врегулюванні цієї проблеми.

6 вересня 1918 р. начальник Генерального штабу Оберкомандо* генерал-лейтенант Гренер звернувся до голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба з телеграмою, в якій зазначив, що “внаслідок ходу розвитку справ стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму”⁵. Гренер запропонував провести з цього приводу переговори в Києві за участю всіх зацікавлених сторін.

У відповіді Ф. Лизогуб сповіщав, що “Український уряд згоден вести переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до Українського уряду безпосередньо, або через Оберкомандо”⁶. Вже через декілька днів до Києва прибула кримська урядова делегація. Але, як свідчить хід переговорів, вона мала на меті лише добиватися поновлення економічних зв’язків з Україною, не вирішуючи питання про територіальну приналежність Криму. У зв’язку

---

* Оберкомандо – німецьке військове угруповання, яке діяло на території України.

з цим українська сторона відмовилась від подальших переговорів і зажадала прислати іншу – з представників головних національних груп. Під час переговорів з нею вдалося виробити прелімінарні умови входження півострова до складу України. В першому пункті цього документу наголошувалось, що “Крим з’єднується з Україною на правах автономного краю...”⁷⁷. В компетенцію українського уряду передавалась зовнішня та митна політика, керівництво армією і флотом. Спільною була фінансова система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу.

Кримський край одержував свій краєвий уряд, народні збори, які розробляли місцеве законодавство, а також територіальне військо, адміністрацію, і статс-секретаря в справах Криму при Раді Міністрів Української Держави. Передбачалось, що півострів матиме і свій власний бюджет.

Ці умови мали бути розглянуті і затверджені курултаєм та з’їздами національних і громадських організацій Криму. Однак повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського, що розпочалось у половині листопада 1918 р., поклато край намірам приєднання Криму до України. Директорія, що прийшла до влади, змушена була вести жорстку боротьбу з радянською Росією, та всередині України із збройними повстанськими загонами, і не мала можливості приділяти достатньо уваги питанню приєднання Криму.

У квітні 1919 р. в Криму, за винятком Керченського півострова, відновлюється радянська влада. 22 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) приймає рішення про створення Кримської Радянської Республіки у складі РСФРР. Права, що їх одержав уряд Кримської СРР, лише формально нагадували крайову автономію. В постанові ЦК РКП(б) про статус Кримського уряду і обкому РКП(б), яка була опрацьована за участю В.І. Леніна, відверто зазначалось, що він діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК РСФРР та

відповідним наркоматам. Обласний партійний комітет прирівнювався до губкому і безпосередньо підлягав ЦК РКП(б).

Саме на прикладі ставлення центрального проводу російських більшовиків до кримської партійної організації яскраво видно, як вони відносилися до стосунків України і Криму. У 1919 – 1920 рр. за рішенням ЦК РКП(б) кримські більшовики шість разів перепорядковувалися ЦК КП(б)У і повертались назад під руку ЦК РКП(б). Як тільки в ході війни насувались скрутні часи, так кримські більшовики підпорядковувались українському ЦК. Ситуація поліпшувалась – і все відбувалось навпаки.

Після закінчення громадянської війни уряд РСФРР остаточно вирішив залишити Крим за собою. Адже попри всю підпорядкованість уряду УСРР Москві, Кримський півострів мав надзвичайно важливе стратегічне значення. Тут знаходилися провідні бази Чорноморського флоту. Крім того, перефразовуючи відомий вислів У. Черчілля, Крим був “м’яким підчерев’ям” України. Маючи його в своїх руках, Росія замикала південні рубежі України.

Але як бути з тим, що більшість населення Криму були не росіяни? За переписом 1897 р. у Таврійській губернії, до якої входив і Крим, мешкало 42,2% українців, 13% кримських татар, 3,8% євреїв, 2,8% болгар, 5,4% німців та представників інших народів⁸. Отже, створювати автономію за національно-територіальною ознакою для переважаючої національної групи українців на кордоні з Україною не мало ніякого сенсу. Ось чому вдалися до демографічної фальсифікації. Українців, росіян і білорусів об’єднали в одну національну групу під назвою – “росіяни”. В одні національні групи були об’єднані також татари і турки та євреї і караїми. Складається враження, що на словах відкидаючи поділ за релігійною ознакою більшовики саме його поклали в основу виділення певних національних груп.

Перепис дав такі результати: всього в Криму було зареєстровано 729 тис. мешканців. З них 51,5% складали росіяни і українці, 25,9% – кримські татари, 6,8% – євреї, 5,9% – німці та інші – вірмени, болгари, поляки, греки⁹. Таким чином шлях до створення територіальної автономії був відкритий. 18 жовтня 1921 р. Голова Раднаркому РСФРР В. Ленін та голова ВЦВК М. Калінін підписали постанову про утворення Кримської АСРР. Перед урядом новоствореної автономії постало завдання відбудови господарства півострова, зруйнованого війною. В цих умовах повною мірою і дало себе знати від'єднання від України, порушення з нею економічних зв'язків і переорієнтація господарського життя на Росію.

В Центральному державному архіві вищих органів влади України зберігається цікавий документ – “Доповідна записка” Комісії по адміністративно-економічному районуванню Криму, яку вона в березні 1923 р. направила до ЦВК Кримської АСРР і відповідно якої автономний уряд півострова прийняв рішення звернутися до України з пропозицією віддати республіці 10 волостей Дніпровського і Генічеського повітів. Які ж аргументи наводять кримські економісти? По-перше, те, що ці повіти раніше входили до складу Таврійської губернії, і тому доцільно було б їх повернути Криму. В чому полягає така доцільність автори розкривають далі. Необхідне було тверде джерело місцевого бюджету: “Комунальне господарство Криму, що підтримується досить незначними асигнуваннями центру, – писали вони, – яких ледве вистачає для підтримання в належному стані уцілілого від зруйнування господарства, не говорячи вже про відбудову зруйнованого, не може розраховувати на підтримку ні з боку промисловості, стан якої критичний, ні з боку нечисленного населення, платоспроможність якого надзвичайно слаба, і тому не може

слугувати навіть безпосереднім базисом для місцевого бюджету, який міг би підтримувати лікувальні центри і пам'ятники мистецтва, збереження яких є державною необхідністю”¹⁰.

Завдяки прилученню 10 українських повітів уряд Криму мав також на меті збільшити й людські ресурси. Адже, попереджали автори доповідної “навіть при єдиній формі військового управління радянських республік нечисельність населення Криму викликає деякі опасіння у відношенні призову до армії по місцевому призначенню...”¹¹. Відмова ж віддати ці повіти, на думку членів комісії, могла привести до гальмування нормального економічного і культурного розвитку Кримської АСРР.

Разом з тим, щоб якимось чином зацікавити український уряд в реалізації цього проекту, автори доповідної стверджували (не наводячи при цьому жодних фактичних даних), що продовження лінії кордону між Кримом і Україною буде сприяти посиленню економічних зв'язків і остання зможе завдяки цьому одержувати більше імпортних товарів з півострова¹².

З боку українського уряду і місцевих органів влади ці пропозиції уряду Кримської автономної республіки одержали різко негативну оцінку. Така позиція Києва сприяла тому, що ЦВК Союзу РСР не наважився поставити на розгляд цей проект і кордони між Україною і Кримською АСРР залишилися без змін.

Слід зазначити, що з часу свого заснування Кримська АСРР за своїм статусом мало чим відрізнялась від місцевих адміністративних одиниць у складі Російської Федерації. А після того, як 10 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв рішення про виселення кримських татар у східні райони, відпала будь-яка необхідність гратися у кримську державність¹³. 30 червня 1945 р. указом Президії Верховної Ради Кримська АСРР була перетворена на Кримську область¹⁴.

Війна стала тяжким випробуванням для населення півострова. Внаслідок смертності та депортацій кількість

мешканців скоротилась до 780 тис. чоловік, відповідаючи рівню 1926-27 років. У Криму діяло лише 342 дрібних та середніх підприємств¹⁵. Для відбудови економіки Кримська область не мала в своєму розпорядженні ні матеріальних, ні людських ресурсів. Щоб полегшити демографічну ситуацію, до Криму спішно направлялися переселенці з України та РСФРР. Переселення в Крим відбувалося в декілька етапів, починаючи з вересня 1944 р. і аж до 1978 р. В 1953 р. з Курської, Воронежської, Рязанської, Сумської та Чернігівської областей переселяли навіть цілі колгоспи. Дані свідчать, що на початок 1945 р. на півострів було переселено понад 17 тис. сімей, а з 1950 по 1954 роки ще 57 тис. чоловік¹⁶. Проте незвичні умови життя і праці, посуха 1946 р. і неврожай 1947 р. призвели до того, що переселенці стали масово залишати Крим. На їх місце присилали нових, але це не могло змінити на краще демографічну ситуацію. Людських і матеріальних ресурсів катастрофічно не вистачало. За цих умов лише подальша інтеграція економіки Криму в економіку України давала можливість подолати існуючі труднощі. І такий процес активно відбувався.

Оскільки Крим є аграрним регіоном зі специфічними природними умовами, то в розвитку сільського господарства величезну роль відігравало зрошувальне землеробство. В перші ж повоєнні роки “Укрводбуд” розпочинає будівництво Сімферопольського і Старо-Кримського водосховищ. У цей же час проектується і розпочинається будівництво головної водної артерії Криму – Північно-Кримського каналу, який живиться водами Дніпра. Добувна промисловість півострова тісно пов’язується з Україною. Комишбурунський залізорудний комбінат став головним постачальником сировини для “Азовсталі”. Балаклавське рудоуправління забезпечувало потреби у збагачених флюсах заводів “Криворіжсталь” і

“Запоріжсталь”. З України Крим одержував продукти харчування, і в першу чергу хліб.

Отже, в перші повоєнні роки економіка півострова стала ще більше залежати від України. В той же час РСФРР не могла приділити достатньої уваги відбудові своєї Кримської області. Як свідчать дані, в 1950 р. промисловість Криму досягла лише 81% довоєнного рівня¹⁷. Все ще на повну силу не могли працювати підприємства чорної металургії, залізорудної і хімічної промисловості, не вдалося повністю відбудувати заводи і фабрики легкої і харчової промисловості. В основних галузях промисловості становище виглядало так:¹⁸

Галузь виробництва	Випуск валової продукції (в %)		
	1940р.	1945р.	1950р.
Залізорудна	100	—	78
Чорна металургія	100	0,5	3,7
Легка промисловість			
в тому числі:			
трикотажна	100	9,7	63
швейна	100	45	63
взуттєва	100	17	49
Харчова промисловість			
в тому числі:			
рибна	100	31	83
борошномельна-круп'яна	100	30	37
плодоовочева	100	18	66
випічка хліба	100	30	41

Не досягло в цілому довоєнного рівня і сільське господарство. В 1950 р. посівні площі складали лише 881 900 гектарів, в той час як до війни – 987400¹⁹. Врожайність зернових і технічних культур цілком залежала від погодно-

кліматичних умов, можливостей зрошення і внесення хімічних добрив. У 1950 р. в середньому вдалося зібрати лише по 3,9 ц зерна з гектара. Не були відновлені площі під технічними культурами. Тваринництво також не досягло довоєнного рівня. І становище продовжувало погіршуватися. Розуміючи, що уряд РСФРР не в змозі надати необхідної допомоги для виведення області з кризового стану, населення і місцеві органи влади дедалі частіше стали висловлювати бажання про приєднання до України, вбачаючи в цьому можливість поліпшити становище на півострові. Таким чином, чи не вперше в історії радянського законодавства питання про передачу Криму було порушено не в вищому політичному органі партії, а так би мовити на місцевому рівні.

Після докладного вивчення Рада Міністрів РСФРР дійшла висновку про доцільність передачі Кримської області до складу України. З цією пропозицією вона звернулась до Президії Верховної Ради РСФРР. У свою чергу остання увійшла в зносини з Президією Верховної Ради Української РСР і одержала принципову згоду. Після цього питання про передачу Кримської області Україні було розглянуто на спільному засіданні Президії Верховної Ради РСФРР за участю представників Кримської обласної та Севастопольської міської Рад депутатів трудящих. У прийнятій постанові зазначалось: “Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв’язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки”²⁰. Ця постанова була направлена до Верховної ради СРСР.

13 лютого 1954 р. питання “Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР” було розглянуто на засіданні Президії Верховної Ради УРСР. В прийнятій постанові підкреслювалось, що “Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну подяку Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки за цей великодушний благородний акт братнього російського народу. Український народ з почуттям глибокого задоволення і палкої вдячності зустріне рішення про передачу Криму до складу Української РСР, як нове яскраве виявлення безмежного довір’я і щирої любові російського народу, нове свідчення нерушимої братньої дружби між російським і українським народами”. Президія Верховної Ради України також постановила: “Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки”²¹. Ця постанова також була направлена до Президії Верховної Ради СРСР. Президії Верховних Рад обох республік діяли у чіткій відповідності до статей 15-б Конституції УРСР та 16-а Конституції РРФСР.

19 лютого 1954 р. в Москві було скликано засідання Президії Верховної ради СРСР за участю представників усіх зацікавлених сторін: Голів Президій Верховних Рад РРФСР М. Тарасова та УРСР – Д. Коротченка, секретарів Президій Верховних Рад І. Зиміна і В. Іваненка, заступників Голів Рад Міністрів відповідно В. Маслова та М. Гречухи, Від Кримської області були присутні перший заступник голови виконкому Кримської облради П. Лялін, голова виконкому Сімферопольської міської Ради Н. Катков, голова виконкому

Севастопольської міськради С. Сосницький. Слід зазначити, що на цьому засіданні М. Хрущова не було*.

Першим виступив Голова Президії Верховної ради РРФСР М. Тарасов. Обґрунтовуючи прийняте Президією рішення про передачу півострова, він перш за все підкреслив, що Крим є “немовби природним продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно пов’язана з економікою Української республіки. З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави”²². Визнаючи існуючі реалії, М. Тарасов зазначив, що за останні роки господарські і культурні зв’язки між Україною і Кримом ще більше зміцніли. Зачитавши постанову Президії Верховної Ради РРФСР, її Голова просив Президію Верховної Ради СРСР затвердити передачу півострова Україні.

Голова Президії Верховної ради УРСР Д. Коротченко у своїй промові-відповіді запевнив, “що з боку українського народу буде приділена належна увага дальшому розвитку народного господарства Криму і підвищенню матеріального добробуту трудящих Кримської області”²³. Він також познайомив присутніх з постановою Президії Верховної Ради Української РСР від 13 лютого 1954 р. У своїх виступах під час обговорення питання заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР Ш. Рашидов та члени Президії О. Куусінен, О. Шверник та інші також підтримали передачу Кримської області Україні. На підтримку цього рішення висловився і Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов.

У цей же день Президія Верховної Ради СРСР одностайно

---

* Це ще раз доводить, що М. Хрущов, який на той час був першим секретарем ЦК ВКП(б), якщо і мав до цього якесь відношення, то лише опосередковане.

затвердила Указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР”. В ньому наголошувалось: “Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв’язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: “Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки”²⁴.

26 квітня 1954 р. Верховною Радою СРСР після детального обговорення цього питання був прийнятий закон “Про передачу Кримської області із складу РРФСР в склад Української РСР”. Він мав усього два пункти: 1. Затвердити Указ Президії Верховної ради СРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області із складу РРФСР в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки. 2. Внести відповідні зміни в статті 22 і 23 Конституції СРСР”. Отже, ми бачимо, що в даному випадку були суворо дотримані всі необхідні вимоги. Передача відбулася не тільки за обопільною згодою, але й за ініціативою самої Російської Федерації. Крім того в жодних з наведених документів немає й згадки про дарунок з нагоди 300-річчя возз’єднання України з Росією. Не збігаються ці рішення із святкуванням і хронологічно. То чому ж усе-таки Росія пішла на такий крок? Посилання лише на бажання переважної частини населення півострова не дають повного уявлення про справжні внутрішні причини. Щоб заповнити цю прогалину слід, на наш погляд, звернутися до питання про те, що ж являла собою економіка Криму в першій половині 50-х років.

Вище ми вже зазначали, що на кінець 40-х років економіка півострова так і не вийшла на довоєнні рубежі. На початок

50-х років становище погіршилось. У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігається довідка про стан соціально-економічного розвитку Криму, що була підготовлена в січні 1954 р. для тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України О. Кириченка. В сільському господарстві посівні площі порівняно з 1940 р. зменшилися на 70 тис. гектарів. Удвічі, порівняно з тим же періодом, зменшилися посіви технічних культур. Із 304 колгоспів лише 3 освоїли польові та кормові сівозміни. Не вдалося досягнути довоєнного рівня врожайності баштанних культур, сіяних трав, тютюну, овочів, картоплі. В 1953 р. зібрали лише по 47 центнерів цукрового буряка з гектара. Якщо в 1940 р. сади в середньому давали 55 центнерів плодів з гектара і виноградники – 19,6, то в 1953 р. відповідно 20 і 12 центнерів. Зменшилися порівняно з 1940 р. і показники у тваринництві. В багатьох колгоспах худоба утримувалася просто неба. План будівництва приміщень для ферм був виконаний лише на 36,5%, а пташників – на 43%. З 3516 тракторів більшість була не відремонтована. Не вистачало майже 1100 тракторів. Низьким був освітній рівень керівників господарств. З 304 голів колгоспів 143 не мали навіть середньої освіти. В 1953 р. був зірваний і план сіви зернових. За станом на грудень лише 27% засіяних площ не вимагали пересіву. Проте зерна колгоспи не мали. Лише на третину вони були забезпечені і насінням картоплі. Внаслідок такого занепаду сільського господарства нижче довоєнного була оплата трудодня. Розрахунок овочами, картоплею, кормами на трудодні припинився зовсім. Розорення в головній галузі господарства, аграрній призвело до того, що бюджет області на 1 січня 1954 р. мав податковий дефіцит на суму 6 млн. 60 тис. карбованців.

Не виконала планів і промисловість. Відставали легка та харчова галузь, будівельна не могла освоїти виділені кошти.

В занедбаному стані знаходилась і охорона здоров'я. За чотири роки до входження Криму у склад України тут було введено в дію лише одну міську лікарню та дві міські санепідемстанції. В лікарнях гостро не вистачало обладнання та меблів. У той же час з 120 млн. 598 тис. крб., що були виділені на будівництво, ремонт, благоустрій та придбання устаткування для медичних закладів, вони одержали лише 2,5 млн. крб. Все інше було витрачене на благоустрій кабінетів обласних керівників.

На кінець 1953 р. в області діяло лише 34 хлібо-булочних магазини, 18 м'ясних, 8 молочних, 2 тканини, 2 взуття, 5 швейних виробів, 5 будматеріалів, 10 культтоварів, 28 книжкових, 15 господарських, 6 меблевих. Майже половина сіл взагалі на мала магазинів. Головними торговими центрами були базари, що діяли в районних центрах²⁵. Наведені дані переконливо свідчать, що РРФСР так і не змогла надати народному господарству півострова необхідної фінансової і матеріальної підтримки, щоб подолати повоєнну розруху. На фоні цього зрозумілою стає ініціатива Ради Міністрів РРФСР про передачу Україні півострова, який висів пудовою гирею на хворій економіці самої Росії.

Одержавши такий спустошений край, Україна з самого початку вклала значні кошти у відбудову і піднесення його економічного потенціалу. Вже в другій половині 50-х рр. капітальні вкладення в економіку Кримської області склали 2 317,5 млн. крб. Були введені в експлуатацію 183 підприємства гірничорудної, хімічної, енергетичної, легкої і харчової промисловості. За цей же час було побудовано 745,4 тис. кв. метрів житла. Значними були капітальні вкладення в економіку півострова і в наступні періоди: 1976 – 1980 рр. – 5.346 млн.крб.

1981 – 1985 рр. – 6.314 млн.крб.

1986 – 1990 рр. – 7.001 млн.крб.

Для порівняння, в Чернівецькій області за той же час вони

складали відповідно 1065 млн. крб., 1.271 млн. крб. і 1.844 млн. крб.²⁶ У цілому ж з часу входження Криму у склад України і до 1990 р. в його економіку було вкладено 30.765 млн. карбованців²⁷. Це сприяло швидкому зростанню промислового і сільськогосподарського виробництва, підвищенню добробуту населення півострова. В експлуатацію була введена житлова площа загальним обсягом 4.572 тис.м².²⁸ Кількість лікарняних закладів збільшилась з 104 в 1940 р. до 313 в 1990 р.²⁹

За цей же період економіка півострова ще тісніше інтегрувалася в українську і стала ще більше залежати від постачання сировиною, промисловою продукцією та продуктами харчування з України. Перш за все це стосувалося зрощення засушливих, малопридатних для сільського господарства земель. Зараз на півострові зрошується 390 тис. гектарів. Це дорівнює приблизно 20% загальної площі сільгоспугідь. Але на них вирощується понад 50% валової сільськогосподарської продукції³⁰. І це за рахунок води Дніпра, що поступає на півострів по Північно-Кримському каналу. В 1988 р. півострів одержав по ньому 2.675 млн. м³. Зараз на зрошуваних дніпровною водою землях щороку вирощується 765 тис. т зерна, 372 тис. т овочів, 562 тис. т ягід і фруктів, 218 тис. т винограду тощо³¹. В перерахунку на світові ціни одержувана по каналу вода коштує близько 3 млрд. доларів щорічно.

Залежною від України є і паливно-енергетична база півострова. За рахунок власного виробництва Кримська автономна республіка задовольняє лише 14% потреб. З 8 млрд. кіловат електроенергії 7 млрд. квт. вона одержує з України. Звідси є надходження і промислової продукції. Україна повністю задовольняє потреби Криму в сталевій арматурі, стиролі, етиловому спирті, тролейбусах, автоматичних телефонних станціях, компакт-касетах, цукру та багато в чому іншому. Про це свідчить співвідношення

витратної і прибуткової частини кримського бюджету. В 1992 році вона перевищувала прибуткову на 7,2 млрд. крб.³²

Сподівання певної частини політичних сил, що активно діють зараз на півострові, і зокрема “Республіканського руху Криму”, що його вихід зі складу України не позначиться суттєво на його економічному становищі – примарні. Головний їх аргумент, що Крим зможе протриматись за рахунок лікувальних і оздоровчих якостей, не витримує критики. Складна екологічна ситуація, слабка інфраструктура індустрії відпочинку, високі ціни роблять Крим непривабливим для іноземних туристів. У плані зацікавленості іноземних інвесторів Крим займає одне з останніх місць серед інших регіонів України.

Отже, якщо Крим і зміг би переорієнтуватися на Росію, або інші країни СНД, одержуючи звідти енергоносії і необхідну промислову продукцію, то дніпровська вода та електроенергія і надалі будуть міцно з'єднувати півострів з материковою Україною.

Затвердження державних кордонів, це акт, який рідко коли влаштовує обидві сторони. І тому спроба перегляду кордону в усі часи була першим кроком до війни. Європа не знала великих воєн останні півстоліття багато саме тому, що притримувалася Заключного Акту Хельсинської Угоди, який проголосив непорушність післявоєнних кордонів. Навіть розвал соціалістичної системи пройшов в рамках цього Акту. Єдиний виняток – Косово. Але навряд чи навіть самі найвоєвничіші радикали жадають повторення подібного конфлікту на теренах СНД. Особливо якщо згадати формальний привід, який дозволив НАТО втрутитися в косівські події – етнічні чистки.

Саме тому питання державної належності Криму повинно носити виключно науково-теоретичний характер. А якщо пригадати, що це питання підняли саме політики

та політиканствуючі особи, то завдання науковців – взагалі
якнайшвидше зняти його з порядку денного.

---

¹ Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы.
– Симферополь, 1957. – Т. 1. – С. 233.

² Дорошенко Д. Історія України. – Т.2. – С. 209.

³ Там же. – С. 211.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.60.

⁵ Там же.

⁶ Там же. – Ф.1064. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.36.

⁷ Там же. – Спр.17. – Арк.90.

⁸ Літературна Україна. – 1991. – 5 грудня.

⁹ Очерки истории Крымской областной партийной организации.
– Симферополь, 1982. – С. 98.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1063. – Арк.11 зв.

¹¹ Там же. – Арк.12.

¹² Там же. – Арк.13.

¹³ Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. – К.,
1991. – С. 34.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К., 1974.
– С.70.

¹⁵ Літературна Україна. – 1991. – 12 грудня.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Народное хозяйство Крымской области. Стат. сборник. –
Симферополь, 1957. – С. 6.

¹⁸ Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1967. – Ч.IV. –
С.126.

¹⁹ Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1967. – Ч.IV. –
С.134.

²⁰ Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.

²¹ Сборник законов Украинской ССР. 1938-1979. – К., 1980. – Т. 1.
– С. 41; Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.

²² Там же.

²³ Сборник законов Украинской ССР. 1938-1979. – К., 1980. – Т.1.
– С.41.

- ²⁴ Сборник законов й указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1975. – М., 1975. – Т. I. – С.104-105.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп.30. – Спр.3590. – Арк 82-132.
- ²⁶ Народне господарство Української РСР в 1990 році. Стат. щорічник. – К., 1991. – С.409.
- ²⁷ Підраховано за: Народне господарство Української РСР. Ювілейний стат. щорічник. – К., 1977. – С.257; Народне господарство Української РСР у 1990 році. Стат. щорічник. – К., 1991. – С.409.
- ²⁸ За тими ж джерелами: С. 306, 134.
- ²⁹ За тими ж джерелами: С. 426, 206.
- ³⁰ Голос України. – 1992. – 21 травня.
- ³¹ Там же. – 30 травня.
- ³² Радянська Україна. – 1992. – 30 травня.

Григорій Савченко (Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У ГАРНІЗОНАХ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА У 1917 РОЦІ

У революційних подіях 1917 року важливу роль відігравали солдати та офіцери гарнізонів російської армії. Українці-військові були активними учасниками українського національно-визвольного руху, який охопив армійські частини фронту і тилу, флоти. Значного поширення український рух набув і у гарнізонах російської армії Кримського півострова.

На Кримському півострові дислокувалися піхотні запасні полки, артилерійські, інженерно-технічні частини, а також дружини державного ополчення. Запасні полки, в яких формувалися маршові роти, були основним резервом поповнення діючої армії. Дружини державного ополчення комплектувалися ратниками (запасними солдатами) старшого віку. Зазвичай вони використовувалися для охорони заводів, складів, портових споруд.

Сухопутні війська були розкидані по всьому Криму. Одним із найчисельніших був сімферопольський гарнізон. У місті квартирували 32, 33 та 34 піхотні запасні полки, знаходився штаб 38-ї піхотної запасної бригади та інші частини. У Феодосії основу гарнізону складав 35 піхотний запасний полк. Досить строкатим був гарнізон Севастополя, у який входили частини Севастопольської фортеці, підрозділи забезпечення Чорноморського флоту. У місті дислокувалися 8 дружин державного ополчення. У склад гарнізону входила Севастопольська авіаційна школа. У місті та передмістях розміщувалися царгородський, нахімовський, корніловський, істомінський полки

Чорноморської морської дивізії, яка готувалася до висадки десанту та захоплення Константинополя¹. Серед особового складу частин, дислокованих у Криму, був значний відсоток українців. Українці-військові в революційних умовах 1917 року стали активними учасниками українського національно-визвольного руху.

В українській радянській історіографії інформація про український рух в гарнізонах російської армії, Кримського півострова зокрема, замовчувалася. Поодинокі згадки про нього подавалися лише як прояв контрреволюційної діяльності українських організацій на Чорноморському флоті. У дослідженнях української еміграції, серед яких особливо виділялися роботи С. Шрамченка, основна увага приділялась флотським подіям. В умовах незалежної України про український рух у сухопутних частинах Кримського півострову знаходимо фрагментарні свідчення у працях В. Сергійчука, В. Солдатенка, Л. Хало, В. Голубка, В. Корольова². У дослідженнях сучасних істориків в основному домінують сюжети, пов'язані з розвитком українського руху на Чорноморському флоті.

Революційні події в Петрограді лютого 1917 року, створення Центральної Ради у Києві дали поштовх розвитку українського руху в російській армії. Не залишилися осторонь революційних подій і солдати та офіцери українці кримських гарнізонів. Революційна стихія, яка була притаманна зародженню українського руху, знайшла свій прояв у гуртуванні українців шляхом проведення масових заходів – мітингів, зборів, віч, демонстрацій.

На початку березня 1917 року в Сімферополі відбулося перше зібрання українців, у якому взяло участь близько 200 осіб. Більшість із них склали військові місцевого гарнізону. Набагато велелюднішим було наступне українське гарнізонне віче. На нього прийшли більше 7 тисяч офіцерів

і солдатів-українців. Проте, як можна судити із спогадів, учасники віча аж ніяк не нагадували однорідну національну спільноту. Лише близько 300 чоловік із учасників цієї багатотисячної маніфестації вважали себе українцями, а решта без вагань відгукувалися на звернення “хахли” та “малороси”³.

Вагомо заявили про себе українці Севастополя. Учасник березневих подій згадував: “Відбулось кілька надзвичайно численних українських маніфестацій і походів в Севастополі, які показали міць українського руху і були гарно улаштовані, великою кількістю жовто-блакитних прапорів з учасниками, одягненими в національні українські одяги. А в одній маніфестації, то брав участь чумацький віз з круторогими волами і цілий відділ матросів з лінійного корабля “Св. Євстафій” перебраний за запорожців і на конях”⁴. У одній із маніфестацій взяла участь “в мальовничому полтавському старовинно-козацькому жіночому строю” Оксана Колчак, дружина командуючого флотом адмірала Колчака⁵. Перед українцями, які взяли участь у маніфестації 7 квітня 1917 року, з промовою виступив адмірал Колчак. Командуючий Чорноморським флотом зазначив: “Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування: Чорноморська Фльота, керувати якою я маю собі за честь, на 90 відсотків складається з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі...”⁶.

Революційний порив українців-військових потрібно було спрямувати у русло організованості, надати йому ознак планомірної роботи. До військових необхідно було донести розуміння завдань українського національно-визвольного руху, убезпечити їх від можливого поглинення революційним хаосом, який охопив російську армію і флот.

Українські організації, які створювалися у гарнізонах, мали стати на чолі українських військових, бути як пропагандистами, так і організаторами боротьби за демократичну Україну.

На початку березня 1917 року була заснована сімферопольська Українська громада. Раду громади очолив учитель гімназії Клименко. Своє завдання Рада вбачала в організації просвітницької роботи серед українців-вояків сімферопольського гарнізону. Наступним кроком в організаційному становленні вояків-українців сімферопольського гарнізону було створення комітету Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. Він власне і перебрав на себе керівництво діяльністю українців у військових частинах міста⁷.

У Севастополі і на Чорноморському флоті український військовий рух очолили люди, які ще у дореволюційні часи були учасниками українського конспіративного гуртка “Кобзар”. За згадками сучасників їх було 8-10 чоловік. Серед них виділялись підполковник по Адміралтейству Володимир Савченко-Більський, полковник Військово-Морського Судового Відомства Вадим Богомолець, підполковник, корабельний інженер Микола Неклієвич, лейтенант Військово-Морського Судового Відомства Борис Лазаревський, син історика О. Лазаревського, та інші. Вони й ініціювали створення перших українських організацій у революційному Севастополі⁸.

У березні 1917 року на зборах шести тисяч українців була створена Севастопольська Українська Чорноморська Громада та обрана її Рада, яку очолив В. Лашенко⁹. Голова військової секції Чорноморської громади М. Неклієвич писав: “... перші часи існування Української Чорноморської Громади у Севастополі. Це був велечезний мент національного руху! У тую пору серед нас не могло навіть

бути нікого , хтоб не вірив , що Україна, наша богата, величезна, козацька Україна – не буде...”. Почесним членом Севастопольської Української Чорноморської Громади обрали дружину командуючого флотом Оксану Колчак¹⁰. При Раді української Чорномоської громади зорганізувався військово-морський клуб імені Івана Сірка. Він був “організацією національно-демократичною, але військовою, головне дисциплінованою, з метою міцної підтримки української справи озброєною рукою”¹¹.

У ротах запасного полку, який дислокувався у Феодосії, у першій половині березня 1917 року були організовані ротні українські ради. З часом вони об’єдналися і утворили українську полкову раду. Українські громади були створені також у Євпаторії, Ялті та інших містах Кримського півострова.

У гарнізонах діяли українські партії. Найбільшу активність проявляли українські соціалісти-революціонери. У березні місяця вони організувалися у Севастополі, а у квітні була створена есерівська організація у Феодосії. Літом 1917 року у Севастополі була закладена і організація УСДРП¹². Зважаючи на те, що у гарнізонах цих міст служила значна кількість українців, саме ці українські політичні партії і мали найбільший вплив у їх середовищі.

Отже, весною 1917 року в залагах Кримського півострова утворилися українські організації, були створені їх керівні органи, які й очолили національний рух серед військовослужбовців.

Шляхом агітаційно-пропагандистської роботи посланці українських організацій прищеплювали солдатам усвідомлення приналежності їх до української нації і України. Основна увага зверталася на формування національної свідомості воїнів-українців. “По своїй ідеї лекції мали підкреслити нашу національну окремішність”, –

вказав Ю. Тютюнник. Популярність української пропаганди зростала. У сімферопольському гарнізоні пропагандистською роботою активно займалися члени Ради української громади. Керували нею прапорщики Мацько та Тютюнник. Вони входили в гарнізонну Раду солдатських депутатів і відстоювали там право ведення культурно-просвітньої роботи серед військових їх рідною мовою. Українці запропонували поділити солдатів гарнізону на національні секції і проводити роботу в кожній секції окремо¹³.

Агітатори-українці відчували брак літератури, скупим був і арсенал агітаційних матеріалів. У зв'язку з цим вони сподівалися на підтримку українських організацій, які успішно діяли в інших містах чорноморського узбережжя. Член Чорноморської Української Громади міста Севастополя В. Богомолець звернувся за допомогою в Одесу. Він прохав відомого українського діяча С. Шелухіна приїхати в Севастополь читати лекції, надіслати “Історію України” М. Аркаса та малюнки Запорожських прапорів¹⁴.

Під впливом агітації та пропаганди у Севастополі на кораблях, в артилерійських частинах, авіаційній школі активізують свою роботу українські гуртки. Українські організації діяли і в сухопутних частинах Севастопольської морської фортеці. На перших порах після лютневої революції тон українському руху у Севастопольському гарнізоні задавав особовий склад севастопольського флотського півекіпажу, яким командував В. Савченко-Більський. Його зусиллями весною 1917 року частина стала на шлях українізації. За свідченням очевидців, моряки півекіпажу були першими у російській армії і на флоті хто мав власний український прапор із оригінальним малюнком та портретом Т. Шевченка. Оркестр цієї частини першим почав виконувати гімн “Ще не вмерла Україна”¹⁵.

Звичайно, що це зовнішні ознаки, якими можна характеризувати український рух у Севастопольському гарнізоні. Проте, після багаторічних заборон українства поява українського прапора та звучання закличної української музики у чорноморській флотській столиці було подією надзвичайної ваги.

Українці Чорноморського флоту, сухопутних частин Кримського півострову з ентузіазмом і надією зустріли повідомлення про скликання в Києві на початку травня 1917 року 1-го Всеукраїнського військового з'їзду. На з'їзді моряків та гарнізон Севастополя представляли матрос Лінник, та військовик авіаційної школи М. Михайлик, а сімферопольський – прапорщик Мацько¹⁶.

Українці кримських гарнізонів з надією спостерігали за розвитком подій у Києві. Вони сподівалися на вказівки від Центральної Ради щодо розвитку національного військового руху. Проте, події в Києві не завжди давали відповіді на нагальні питання. Нерідко вони ще більше додавали невизначеності тим військовим, які були далеко від центру. У подібній ситуації опинилися і українці-військові у Криму. “Якимсь загадковим хаосом повіяло із Києва, — згадував Ю. Тютюнник, — і ніхто з нас не знав, чи той хаос є наслідком дійсного хаосу в головах керманічів політичних груп, партій, що об'єднувалися в Центральній Раді, чи, може, якась геніальна рука навмисне утворює той хаос, маючи на меті з хаосу витворити нові форми життя нації. Перше ми тільки умовно припускали, а в друге вірили”¹⁷.

Не зважаючи на подібні міркування, ухвали з'їзду щодо українізації армійських частин, Чорноморського флоту були сприйняті в Криму як керівництво до дії. Сімферопольський військовий клуб імені гетьмана Дорошенка, вітаючи 23 травня 1917 року Українську

Центральну Раду, прохав її проводити в життя постанови і резолюції першого Всеукраїнського військового з'їзду. Українці хотіли якомога швидше знати номери трьох корпусів, які вищою російською військовою владою були “названі українськими”, щоб направляти туди поповнення українськими маршовими ротами . “Ми даємо слово умерти всі за здобуту свободу російську, коли Тимчасовий Уряд Російський задовольнить перебування Української Центральної Ради і Генерального Комітету Українського як головного правління українського народу”, – запевняли члени клубу¹⁸.

Українці гарнізонів Криму, особливо Севастополя, підтримували тісні контакти із українськими організаціями інших гарнізонів російської армії. Так, у середині травня 1917 року Севастополь відвідали делегати Гельсінгфорської української Ради¹⁹. Вони привезли наказ українців з Балтики, у якому говорилося, що матроси Балтійського флоту, піднявши гасло автономії, не мають наміру відокремлюватись від Росії і завжди будуть боронити непорушність меж російської республіки. Балтійці висловлювалися за доцільність визнання урядом автономії України, створення запасних українських полків та комплектування Чорноморського флоту виключно українцями. Вони закликали своїх співвітчизників-чорноморців не підтримувати ідею сепаратного миру, яка ставала популярною, зокрема, і у військових колах²⁰.

Зазначимо, що весною 1917 року українці Севастополя досить лояльно ставилися до політики Тимчасового уряду. Не було у них і яскраво виражених антивоєнних настроїв. Так, на засіданні севастопольської ради військових і робітничих депутатів українці-військові заявляли про необхідність “битися до останньої каплі крові проти зухвалих замірів ворога. Делегати гаряче закликали усіх

позбутися чвар і об'єднатися під одним могутнім гаслом війни для порятунку Росії”²¹.

У той же час українці активно виступали проти дій військового командування, які, на їх думку, могли зашкодити розвитку українського національно-визвольного руху. Одною з таких проблем було перебування польських військових формувань на території України. Весною 1917 року в Україні (Київщина, Полтава, Чугуїв) продовжувалося формування польських національних частин. Українські військові насторожено ставилися до дислокації польських військових частин в Україні. Настороженість з часом переросла у вимогу припинити їх формування, а вже існуючі вивести з України. Так Український військовий клуб сімферопольського гарнізону прохав Центральну Раду “зажити всіх рішучих заходів перед Тимчасовим урядом щоб вивести всі польські легіони з території України і не дозволяти формування нової польської дивізії у м. Києві”²².

Українці-військові кримських гарнізонів активно виступали за створення своїх національних військових частин. Найбільшого поширення цей рух, у силу чисельності гарнізонів та прошарку в них українців, набрав в запасних полках сімферопольського та феодосійського гарнізонів, севастопольській авіаційній школі, береговій артилерії Керчі²³. Безперечно, що стимулювали рух за українізацію запасних частин повідомлення з Києва про створення українського полку імені Богдана Хмельницького та українського запасного полку.

Військове міністерство, Ставка Верховного Головнокомандування насторожено ставилися до створення національних військових частин та націоналізації існуючих. Генерал А.Денікін, який весною 1917 року обіймав посаду начальника штабу Верховного Головнокомандуючого, класифікував цей процес як прояв

“...відцентрового прагнення окраїн і, поряд з цим, прагнення до націоналізації, тобто, розчленування армії”. Він підкреслював: “Заговорили раптом всі мови: литовці, естонці, грузини, білоруси, малороси, мусульмани – вимагаючи проголошення “самовизначення” – від культурно-національної автономії до повної незалежності включно, а головне – негайного формування окремих військ”²⁴.

Сімферопольський гарнізон опинився в епіцентрі руху по українізації запасних частин. Усупереч волі російського командування українізовані частини стали виникати самочинно. Начальник 38-ї піхотної запасної бригади полковник Кондратьєв 21 травня 1917 року повідомляв штаб Одеського військового округу, що “Сімферопольська українська організація проявляє посилену діяльність, яка має кінцеву мету формування запасного українського полку”.

Українці виробили свою тактику досягнення кінцевої мети. У трьох запасних полках, дислокованих у Сімферополі, вони простим переводом солдатів із підрозділу в підрозділ формували українські роти, вибирали ротних командирів із офіцерів українців. У кожному полку роти зводилися в український батальйон. До визначеної мети українці йшли самочинно, не чекаючи дозволу командування. Не зважали вони і на “увещання” гарнізонного комітету, який негативно ставився до дій українців²⁵.

Російське командування особливо непокоїло вплив українізації на стан резервів. Українці заявляли про необхідність відправки у фронтів частини, які підлягають українізації, цілісних українських маршових рот. Готові маршові роти передбачалось переформувати, створивши одні виключно із українців, а інші – із представників інших

національностей. За задумом українських організацій Сімферополя українські маршові роти мали бути направлені в 13-у та 62-у піхотні дивізії, у яких, на думку українців сімферопольського гарнізону, був найбільш високим відсоток українців²⁶.

Командир 38-ї піхотної запасної бригади зазначав, що самі українці вважають рух за створення національного полку стихійним, але його неможливо стримати “оскільки можна нарватися на ексцеси”. “Рух цей у теперішній час вносить чвари в частинах і дезорганізацію в ротах”, – підкреслював комбриг. Українці ж, у свою чергу, заявляли військовому командуванню про те, що “при організації українських рот і батальйонів вони гарантують порядок і залізну дисципліну”. Полковник Кондратьєв, зважаючи на серйозність намірів українців, вважав за доцільне дозволити їм формувати українські маршові роти для відправки в запропоновані українцями частини²⁷.

Із цими міркуваннями командира запасної бригади, дислокованої в Криму, був ознайомлений командуючий Одеським військовим округом генерал Ебель. У відповіді комбригу він зазначав, що питання, поставлені українцями, знаходяться у стані вирішення вищим військовим командуванням та Тимчасовим урядом. Генерал закликав “солдатів і офіцерів українців в ім’я прямого їх обов’язку перед батьківщиною і в ім’я моральної і службової відповідальності тилу перед товаришами, які знаходяться в копах і чекають з нетерпінням швидкого поповнення їх рядів, не затримувати відправки на фронт маршових рот і не розчленяти військової організації”²⁸.

Відповідь командуючого округом не задовольнила українців. 29 травня відбулося засідання сімферопольської української Ради, на якому організаційна комісія із виборних від усіх рот 32, 33 і 34 піхотних запасних полків вирішила із

усіх солдатів-українців сімферопольського гарнізону “об’явити окремий Український запасний полк.” Для роботи по українізації 35 пішого запасного полку, який стояв у Феодосії, комісія збиралася направити своїх представників²⁹. 30 травня відбулося спільне засідання ради і організаційної комісії сімферопольського Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. На засідання прибули майже 60 представників українців, серед яких було більше 30 офіцерів. Учасники зборів обмінялися думками щодо формування полку. У обговоренні питання взяли участь і висловили свої міркування представники гарнізонного комітету та ради солдатських депутатів. Зібрання ухвалило “терміново і рішуче” сформувати Український запасний полк із солдатів-українців сімферопольського гарнізону. Для проведення повсякденної роботи була вибрана особлива комісія, яка мала стати штабом запасного полку. Згідно постанови зборів командир полку, батальйонні, ротні командири, як і весь командний склад, мали обиратися в ротах із офіцерів-українців. Однозначно прозвучала вимога про негайне формування українських маршових рот і спрямування їх на поповнення у корпуси, які підлягали українізації. Депутація із 10 чоловік ознайомила із постановами зборів начальника сімферопольського гарнізону³⁰.

Щоб перешкодити організації полку, начальник сімферопольського гарнізону за згодою місцевої Ради солдатських депутатів наказав відібрати від українських солдатів однострої (певний час солдати мали лише нижню білизну) і зброю. Однак це не запобігло виникненню частини³¹. На початку червня 1917 року українці гарнізонів Херсону, Одеси, Катеринослава були стурбовані тим, що вище російське командування, давши обіцянку сприяти виділенню їх в окремі підрозділи, ставить цьому всілякі

перешкоди і, таким чином, гальмує справу організації українського національного війська. Командування навмисно направляло українські маршові роти не в корпуси, які підлягали українізації, а розкидало по корпусах з низьким відсотком українців в особовому складі. Дії командування призводили до розпорошення уже сконсолідованих українських сил. Непокоїло українців-військових і те, що запасні частини в Україні замінялися полками Донських козаків, які знімалися з фронту. За цих обставин українські організації, які діяли в гарнізонах вирішили припинити відправку українців (за їх визначенням до українців належали усі ті, хто народився і живе в Україні) на фронт. Вони закликали усіх українців-воjakів, призначених в маршові роти, виконати наказ Українського Генерального Військового Комітету не виступати на фронт доти, поки не буде на це його розпорядження. Українці запасних частин сімферопольського гарнізону підтримали дії своїх співвітчизників. На середину червня 1917 року відправка українських маршових рот із Сімферополя була припинена³².

Загальновійськові організації, які діяли в частинах російської армії, дислокованих у Криму, вбачали у розвитку українського військового руху загрозу цілісності Росії та боєздатності армії. Орган сімферопольської ради солдатських депутатів газета “Единение” публікувала статті відверто погромницького характеру. Вони були сповнені ворожнечі до українців з погрозами на кшталт “близко час расплаты и мы имеем на это право”³³. Противником створення окремих українських частин був сімферопольський гарнізонний комітет. Він підтримував ідеї однієї із рот гарнізону, яка закликала солдатів-українців скоріше відправлятися на фронт, а розв’язання питання автономії України відкласти на майбутнє³⁴.

Не зважаючи на різноманітні звинувачення українців, вони загалом продовжували підтримувати політику Тимчасового уряду, дії військового командування. Так, серед воїнів севастопольського гарнізону та громадянства міста знайшов підтримку червневий наступ російської армії. Чорноморська громада провела з цього приводу загальне зібрання представників флоту, гарнізону та жителів міста. Учасники широко вітали “українське озброєне військо на фронті, котре міцно боронить землю і волю неньки України”³⁵.

Проте, лояльність українців-військових не додавала розуміння військовому командуванню їх домагань. Особливо це стосувалося формування поповнень і їх спрямування у діючу армію. Так, дві сотні 1-го Українського батальйону із 32 запасного полку сімферопольського гарнізону у складі 520 чоловік 5 липня 1917 року були відправлені на фронт. Вони прибули на залізничну станцію Знам’янка в 10 запасний полк, щоб слідувати у корпус, який підлягав українізації. Командир 10 запасного полку направив сотні не в український, а у 5 Сибірський стрілецький корпус. Українці самочинно вирушили в 6-й армійський корпус, про українізацію якого їм було відомо. На шляху їх перехопив командир 5 Сибірського стрілецького корпусу. Погрожуючи зброєю, обіцяючи застосувати кулемети, він силою спрямував поповнення у свій корпус. Українські сотні були розділені по полках 7 піхотної дивізії корпусу. Перша сотня потрапила у 26-й Могилевський, а 2 сотня – у 28-й Полоцький полки.

Не зважаючи на те, що сотні були в полках найміцніші, полкове командування стало на перешкоді проведення роботи по українізації частин. У разі її проведення командир 26 Могилевського полку полковник Музиковський загрожував українцям тим, що їх чекає доля козаків полку

імені Богдана Хмельницького, які були підступно розстріляні наприкінці липня 1917 року при відправленні на фронт. Командир 5 Сибірського стрілецького корпусу заборонив українцям телеграфний зв'язок з УВГК, мотивуючи це приватним характером зносин своїх підлеглих з найвищим українським військовим органом³⁶.

Домагання українців влитися в український полк імені Богдана Хмельницького категорично відсікалися загальновійськовими комітетами та командиром корпусу. Комкор генерал-майор Г. Мілеант заявив про УВГК, що “він ніякої дезертирської української організації не визнає, а також не визнає Генерального комітету”³⁷.

Події навколо українського поповнення почали набирати загрозливого характеру. Відбулися збори українців. Прапорщик 1 козацької Української сотні з м. Сімферополя Тищенко надіслав рапорт в УВГК, у якому повідомляв про збори українців та їх категоричні вимоги переведення в український корпус³⁸. Проте, низкою організаційно-силових заходів та розпорошенням солдатів-українців по окремих частинах російському командуванню вдалося нівелювати вимоги українців.

Активна діяльність українців у Сімферополі, Севастополі та інших гарнізонах Криму каталізувала рух кримських татар за створення своїх національних військових формувань. Під час перебування в Криму 17 травня 1917 року військового міністра О. Керенського до нього з проханням створити кримський полк звернулася мусульманська делегація. Міністр запропонував формувати полк із тилкових частин, не торкаючись фронткових частин³⁹. При підтримці українців у травні у Криму сформувався татарський батальйон. Командування полку ім. гетьмана П. Дорошенка встановило дружні взаємини із сімферопольським

мусульманським солдатським комітетом, який очолював муфтії Ч. Челебієв⁴⁰.

На початку червня 1917 року вкрай загострилася ситуація у гарнізоні Севастополя. Під тиском матросів, яких підтримував виконком Севастопольської ради військових і робітничих депутатів, адмірал Колчак (щоби попередити крововпролиття) дав згоду на роззброєння офіцерів. 6 червня 1917 року О. Колчак залишив посаду командуючого флотом⁴¹.

У зв'язку з таким перебігом подій 8 червня 1917 року до Севастополя виїхали члени Українського Військового Генерального Комітету Ф. Селецький та Письменний. Вони мали в'яснити стан справ на Чорноморському флоті та встановити тісний зв'язок з Чорноморською українською громадою. У газетах було оповіщено про приїзд делегатів. На момент приїзду посланців із Києва ескадра знаходилася в морі, а тому вони спочатку зустрілися з українцями частин севастопольського гарнізону. У доповідях і промовах представників Центральної Ради мова йшла про український рух, його завдання, про значення автономії та федерації як для України, так і для Росії⁴².

Одночасно з подіями в Криму на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді обговорювалося питання щодо українізації Чорноморського флоту. Член Українського Генерального Військового Комітету полковник Пилькевич свій виступ акцентував на тому, що справи про націоналізацію війська розглядає урядова комісія, яка не хоче змиритися з українськими вимогами. “Стурбувало їх наше домагання, – говорив Пилькевич, – щоб Чорноморський флот був українським. Як же буде тоді з Кримським півостровом, адже ж він населений татарами. То може Чорноморський флот краще татаризувати, ніж українізувати? Вражіння з усіх цих балачок ми винесли таке: погляди у нас зовсім ріжні. Ми

кажемо, що все це потрібне і необхідне, вони – що це все шкодливо. Наші домагання цілком життєві докажем чого є те, що само фронтове начальство йде нам назустріч”⁴³.

Зі створенням на 2-му Всеукраїнському військовому з’їзді Всеукраїнської ради військових депутатів (ВРВД) українці, які перебували на військовій службі в Криму, пов’язували перспективи розвитку українського національно-визвольного руху. Після створення ВРВД Чорноморський український військовий комітет звернувся до її членів з вітанням. Чорноморці закликали членів Ради: “Міцно тримайте товариші наш прапор. Хай він буде символом воскресення великої нероздільної республіки України”⁴⁴. У різний час українців Севастополя у Всеукраїнській раді військових депутатів представляли моряки та солдати Усенко, Чепець, Чинцов, Набока та інші⁴⁵.

Поглиблення розвитку українського військового руху вимагало координації зусиль українців-вояків гарнізонів кримського півострову. Із цією метою 3 серпня був проведений з’їзд українців гарнізонів Таврії. На спільному засіданні сотенного комітету і усіх офіцерів українських батальйонів сімферопольського гарнізону, делегатів від севастопольського клубу імені Івана Сірка і представників українського військового комітету Феодосії було розглянуто питання розвитку українського руху в гарнізонах. Учасники з’їзду, проаналізувавши політичне становище, заявляли про свою вірність ідеям Універсалів Центральної Ради, акцентували увагу на доцільності активізації боротьби за автономію України, широкомасштабної роботи по українізації війська. Своє майбутнє українці-військові пов’язували з Установчими Зборами, а тому вважали за необхідне всюди готуватися до участі у їх виборах⁴⁶.

Розвиток українського військового руху в Севастополі вимагав удосконалення його керівних органів, які б мали

постійний зв'язок з українськими керівними організаціями в Києві. На початку серпня 1917 року у Севастополі був створений Український військовий комітет. Він був затверджений Українським Генеральним Військовим Комітетом⁴⁷. Діяльність українських військових організацій в Криму координував Чорноморський військовий комітет. У його статуті проголошувалося: “Перше завдання комітету вжити всіх заходів, щоб мати зв'язок із Центральною Радою, з Українським Військовим Генеральним Комітетом, а також з усіма українськими військовими організаціями Чорного моря і його побережжя”. Комітет мав проводити в життя усі розпорядження УГВК, найскоріше організовувати просвітні гуртки в кожній частині армії і флоту, де були українці. Чорноморський військовий комітет підпорядковувався УГВК, який і затвердив його статут⁴⁸.

Українці-військові впливали на розвиток українського національно-визвольного руху у всьому Таврійському регіоні. 12-13 серпня у Сімферополі відбувся перший з'їзд представників українських організацій Таврії. У його роботі активну участь брали і представники від українських військових гарнізонів Криму. Військові були причетні до прийняття низки ухвал національно-демократичного характеру. Так, за допомоги українського офіцера з'їзд прийняв постанову про скликання Українською Центральною Радою Всеукраїнських Установчих Зборів, які мали розв'язати питання державного майбутнього України⁴⁹.

У газеті “Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов” 18 і 19 серпня була опублікована стаття Ф.Сліпченка “Кто такие украинцы и каковы их требования”. Автор зробив екскурс в історію українсько-російських відносин, акцентував увагу на українському національному відродженні у ХІХ столітті. Він зазначав,

що “українці хочуть широкої національно- культурної автономії і не вимагають більше того як вступали в союз з московським царем. У росіян же це викликає боязнь – українці, на їх думку, хочуть відділитися. І як результат численні провокації проти українців”. Зміст статті був досить толерантний з характерною ознакою просвітництва⁵⁰. Проте, поява публікації на сторінках такої газети для Севастополя була вже подією. Широкий загал військових та населення півострова був ознайомлений з українським питанням через орган організації, яка сповідувала принципи “єдиного революційного фронту”.

На сплеск активності українців вплинула “Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні”, яка була прийнята російським урядом 4 серпня 1917 року. У ній вказувалося, що “повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виключенням повітів Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути поширені і на інші губернії або частини їх у випадку, якщо створені в цих губерніях на підставі постанови Тимчасового уряду земські заклади висловляться за бажаність такого поширення”⁵¹. Найбільш свідоме українське громадянство, вояки-українці в тому числі, розцінювали подібний акт Тимчасового уряду як замах на цілісність українських земель.

До протестів проти “Інструкції” Тимчасового уряду приєднали свій голос українці-військові, які служили в гарнізонах Кримського півострову. 23 серпня загальні збори українців Чорноморського флоту і гарнізону Севастополя рішуче протестували проти форми і змісту інструкції. Вони вимагали затвердження Тимчасовим урядом Генерального Секретаріату у повному складі, визнання Українського

Військового Генерального Комітету “правомічним військовим органом”, запровадження при штабі Командуючого Чорноморським флотом посади Генерального Комісара по українських військових справах, визнання Чорноморського Українського Військового Комітету військовим адміністративним органом у справах, що стосуються вояків-українців Чорноморського флоту і гарнізону міста Севастополя. Учасники зборів вважали “вилучення з складу автономної України губерній: Катеринославської (гнізда запорожців), Харківської, Херсонської і материкової частини Таврійської, підряд населених українцями, безпідставним і вмисним відокремленням однієї частини України від другої” і вимагали “прилучення перелічених губерній до складу автономної України”. Українці-вояки Чорноморського флоту і гарнізону, а також робітники і громадяни міста Севастополя заявляли, що “на випадок якого-небудь насильства над Українською Центральною Радою вони всі, як один чоловік, з зброєю в руках виступлять на оборону її, не спиняючись ні перед якими жертвами за для оборони вільної України”⁵².

До севастопольців приєдналися українців-вояки Феодосії. 28 серпня 744 українці місцевого 35 пішого запасного полку, майже усі вихідці із Херсонщини, Катеринославщини, Таврії й Харківщини, висловили своє обурення тим, що “Тимчасовий уряд знов рве Україну на шматки і наших губерній чому то не визнає як українських”. Вони вимагали “прилучення до автономної України Херсонщини, Катеринославщини і українських повітів Таврії і Харківщини”⁵³.

Серйозним випробовуванням для українців-військових фронту і тилу став заколот генерала Корнілова. С. Петлюра звернувся до українських організацій, представників у

військах з директивою, у якій вимагав: “Накази генерала Корнілова не виконувать. Українці повинні всяко підтримувати Тимчасовий уряд хоч і прийшлося би стати до зброї”⁵⁴. Чорноморський український військовий Комітет 30 серпня доповідав в УВГК, що ексцесів на головній базі Чорноморського флоту немає, а “воїни Чорноморського флоту і гарнізону, громадяни Севастополя підпорядковуються Тимчасовому уряду, Центральній Раді і раді робітничих і солдатських депутатів, зберігають спокій”⁵⁵. Українці сімферопольського гарнізону відповіли лаконічно: “Спокійно. Ждемо дальших директив”⁵⁶. Отже, українцівояки гарнізонів Кримського півострова залишилися вірними демократичному шляху розвитку країни.

Сповідуючи принципи демократії, українці-військові Севастополя та гарнізонів півострова готувалися до виборів в Установчі Збори. Їм допомагали у цьому члени Центральної Ради К. Величко та Свідерський, Биковський і Герасимів, які прибули із Києва у Севастополь 6 жовтня 1917 року. Вони побували на кораблях, у гарматній морській школі та піших дружинах севастопольського гарнізону. Прапорщик К. Величко був знаний серед моряків і солдатів як учасник Демократичної наради. За словами членів українських організацій Севастополя промова К. Величка на нараді зробила його авторитетним як серед українців-військових, так і серед воїнів інших національностей, які служили в Севастополі. Українці висунули кандидатуру К. Величка на вибори в Установчі збори⁵⁷.

Український Військовий Генеральний Комітет намагався повністю опанувати українським рухом на Чорноморському флоті та у гарнізонах Кримського півострова. На думку українських керівників, цьому сприяла б робота українського комісара при штабі Чорноморського флоту. УВГК звернувся до комісара по українських справах

у Петрограді з проханням “вжити заходів для негайного затвердження чина комісара при штабі Чорноморського флоту”. Комітетом на цю посаду було призначено капітана другого рангу Акімова, який перебував у Севастополі⁵⁸. 18 жовтня 1917 року С. Петлюра передав російському військовому міністру прохання української військової Ради Севастополя про те, щоб повноваження комісара із українських морських справ капітана другого рангу Акімова були поширені і на сухопутні частини Криму. Голова УГВК просив затвердити повноваження відповідним наказом по міністерству. Представнику Центральної Ради при Головному управлінні Генерального Штабу Жуковському була дана вказівка домагатися з цього приводу прийняття російським військовим відомством відповідної ухвали⁵⁹. Революційні організації Севастополя дали згоду на діяльність українського комісара. На початку листопада 1917 року Центральний Комітет Чорноморського флоту визнав повноваження Акімова⁶⁰.

Більшовицький переворот у Петрограді та проголошення III Універсалом Центральної ради Української народної Республіки суттєво вплинули на розвиток подій у гарнізонах Криму. 12 листопада 1917 року заходами Українського Військового Комітету у Севастополі святкували проголошення Української Народної Республіки. На кораблях Чорноморського флоту поруч із андріївськими та червоними прапорами були підняті синьо-жовті прапори. На крейсері “Пам’ять Меркурія” українці підняли свій національний прапор. У знак протесту з корабля списалося більше 200 чоловік росіян. На площі, біля пам’ятника адміралу Нахімову, відбувся військовий парад команд з кораблів та частин Севастопольської воєнно-морської фортеці. Українці військові серед загального революційного розкладу, який поглинав російську армію і

флот, продемонстрували дисципліну і вірність армійським і флотським порядкам⁶¹.

У зв'язку з виступами українців активізували свою контрпропагандистську та організаційну роботу матроси та офіцери росіяни, їм сприяли своєю діяльністю більшовики. Вони за будь-якої ціни намагалися в черговий раз не дати українцям скористатися слушним моментом і поглибити розвиток національного руху в Севастополі. Антиукраїнський блок домігся певних успіхів. 14 листопада чорноморський флотський екіпаж прийняв резолюцію, у якій закликав команди кораблів спустити як українські, так і андріївські прапори, а підняти червоні⁶². Збори представників росіян, які служили на флоті і в частинах севастопольської фортеці, заявили про недопустимість українізації як флоту, так і частин гарнізону⁶³.

Офіційний український Київ намагався оперативно реагувати на події у Севастополі. 18 листопада для вияснення ситуації у місті і на флоті була відправлена делегація української Морської Генеральної Ради на чолі з Лотоцьким та Д. Антоновичем⁶⁴.

У той же час окремі частини гарнізонів продовжували заявляти про свою українізацію. У середині листопада севастопольський військовий фортечний телеграф оголосив себе українським⁶⁵. На шлях українізації стали частини морської піхоти.

Після оголошення більшовицького ультиматуму Ради Народних Комісарів Центральній Раді по українських частинах фронту і тилу прокотилася хвиля протестів. Із засудженням більшовицької агресії виступили збори Севастопольської Ради корабельних, полкових та інших комітетів. За передання влади Всеросійським Установчим Зборам, а також протест проти насильства над Українською Народною Республікою і підтримку Центральної Ради

голосувало 259 осіб, проти 8 та 9 тих, що утрималися. Більшовицьку ж резолюцію підтримав лише 61 учасник зборів при 223 проти і 9, що утрималися⁶⁶.

У грудні 1917 року в гарнізонах Кримського півострову посилювалося революційне бродіння. На їх стан впливала демобілізація. Солдати ставали то під українські національні знамена, то підтримували більшовиків. З часом вони взагалі стали малочисельними. Більшовицькі гасла миру і землі зробили свою справу. 3 січня 1918 року представник Румчероду доповідав із Севастополя: “У Севастополі велике полівіння мас... Навколо Ради групується лише частина матросів з “Волі”... Піхотних частин мало: маси розповзлись, арсенали нікому охороняти”⁶⁷. Подібним був стан і в інших гарнізонах. Українці не змогли пройти до кінця випробування революційним часом.

Таким чином, український рух у частинах російських гарнізонів Криму зародився і розвивався як складова частина українського військового руху в російській армії. Особливістю діяльності українських військових в армійських частинах Криму було те, що на них суттєвий вплив мали матроси і офіцери українці Чорноморського флоту. Моряки і солдати проводили свої акції спільними зусиллями, що надавало їм масовості і більшої організованості. Українці-військові Криму внесли свій вагомий внесок в розвиток українського національно-визвольного руху, у боротьбу за українську державність.

---

¹ Звегинцов В. Русская армия 1914-1917 гг. – Париж, 1959. – С. 21, 30, 43, 44, 50; Історія українського війська. – Львів, 1992. – С.441; Центральний державний архів Військово-Морського флоту Росії (далі – ЦДА ВМФ). – Ф. Р-183. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6.

² Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-120-х роках. – К., 1999; Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918 рр. – К., 2002; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державність. – Львів, 1997; Королев В.И. Крым и Северная Таврия в 1907-1917 гг. Страницы политической истории. – Симферополь, 1995.

³ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С.32-35.

⁴ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.

⁵ Христич Я. Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника // Дороговаказ. – 1969. – Квітень-червень. – Ч. 24. – С. 9-10.

⁶ Цит. за: Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк. – С. 147-148. На наш погляд, ці патетичні слова адмірала Колчака дещо ідеалізують його ставлення до українців. Не виключено, що вони суттєво різняться із можливим першоджерелом. Водночас значимо, що учасники революційних подій у Севастополі 1917 року високо оцінювали діяльність командуючого флотом. Цікава характеристика адмірала учасниками українського військового руху у Севастополі: “...сам командуючий Чорноморською фльотою енергійний, розумний – державник віце-адмірал О.В. Колчак відразу поставився прихильно до Українського Чорномор. Руху. Причому ця прихильність ще побільшилась, коли у партійній боротьбі почався розкол фльоти, а українці показали найбільш здисциплінованими”. – Див.: Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.

⁷ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С. 34.

⁸ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.

⁹ Інгулець В. За українське море! – Прага, 1941. – С. 37; Шрамченко С. На синьому Чорному морі в рр. 1917-19. Уривок зі споминів // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.3. – С. 15.

¹⁰ Нова Рада. – 1917. – 18 мая.

¹¹ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 3- 4.

¹² Королев В.И. Крым и Северная Таврия в 1907-1917 гг. Страницы политической истории. – Симферополь, 1995. – С. 68.

¹³ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С. 34.

¹⁴ Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920-х роках. – С.189.

¹⁵ Шрамченко С. Рідкий Ювілей // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 9. – С. 7.

¹⁶ Інгулець В. За українське море! – Прага, 1941. – С. 39.

¹⁷ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С. 38.

¹⁸ Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 333-334.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7.

²⁰ Нова Рада. – 1917. – 24 мая.

²¹ Киевская мысль. – 1917. – 4 мая.

²² Нова Рада – 1917. – 13 мая.

²³ У зв'язку з тим, що українці у російській армії за національною приналежністю не виокремлювалися визначити їх чисельність

у кримських гарнізонах важко. Проте, існують дані про приблизне число українців, які служили у військових частинах, дислокованих на півострові. Так, у сімферопольському гарнізоні весною 1917 року службу проходили більше одинадцяти тисяч вихідців із України. – Див.: Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С.35.

²⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Крушения власти и армии (февраль – сентябрь 1917 г). – М., 1991. – С. 383.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 21.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк 21 зв.

²⁸ Там само. – Арк 22.

²⁹ Див.: Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 65, 66.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 25.

³¹ Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 10.

³² ЦДАВО України. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 28.

– Арк. 34. Аналогічну позицію зайняло і керівництво кримських татар. Муфтії Ч.Челебієв закликав солдатів татарської національності Сімферопольського гарнізону не підпорядковуватися військовому міністру і не йти на фронт, а формувати власні частини. За повідомленням таврійського губернатора, комісара М.Богданова, наприкінці червня 1917 року близько 1000 солдатів-татар відмовилося виїхати на фронт. Значна частина їх просто розійшлася по домівках. – Див.: Голубко В. Вказ. праця. – С.70, 79.

³³ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 5-6. – С. 3.

³⁴ Голубко В. Вказ. праця. – С. 71.

³⁵ Нова Рада. – 1917. – 18 липня.

³⁶ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 366. – Оп. 2. – Спр. 267. – Арк. 15.

³⁷ Там само. – Арк. 15 зв.

³⁸ Там само. – Арк. 4.

³⁹ Киевская мысль. Веч. выпуск. – 1917. – 23 мая.

⁴⁰ Голубко В. Назв. праця. – С. 55. Стан татарських фомувань був невтішним. Під час відвідин Сімферополя начальник штабу Одеського військового округу генерал Маркс заявив, що татарський батальйон має вигляд не військової частини, а “справжньої безладної орди”. – Див.: Голос татар. – 1917. – 23 септєбря.

У середині липня 1917 року Генеральний Секретаріат відвідав делегат мусульманського комітету із Сімферополя. Він повідомив членів українського уряду про автономістичні вимоги російських мусульман і, зокрема, кримських татар. Виявилося, що ці домагання навіть ширші тих, які висувала Українська Центральна Рада, зокрема, у справі націоналізації війська. Кримські татари, окрім тих пунктів, які виставляли українці, домагалися, щоб всі татари-вояки були повернені в Крим для створення національного війська. За повідомленням “Робітничої газети” представник Криму наголосив, що “Крим бажає ввійти в склад автономної України, але з тою умовою, щоб і самому мати автономію”. У свою чергу “Генеральний Секретаріат на одному з своїх засідань обміркував цю справу і, незалежно від принципіального погляду на домагання мусульман, в питанні про приєднання Криму до автономної України ухвалив не робити поки що ніяких конкретних заходів”. – Див.: Робітнича газета. – 1917. – 21 липня.

⁴¹ Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – Симферополь, 1960. – С. 36-37.

⁴² Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 5-6. – С. 3.

⁴³ Робітнича газета. – 1917. – 11 червня.

⁴⁴ ЦДАВО. – Ф.4100. – Оп.1. – Спр. 28. – Арк. 394.

⁴⁵ ЦДАВО. – Ф.4100. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 20, 21, 23, 26, 56, 64.

⁴⁶ Робітнича газета. – 1917. – 29 септєня.

⁴⁷ Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов. – 1917. – 24 августа.

⁴⁸ ЦДА ВМФ. – Ф. Р-183. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 134.

- ⁴⁹ Нова Рада. – 1917. – 25 серпня.
- ⁵⁰ Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов. – 1917. – 18, 19 августа.
- ⁵¹ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С. 214.
- ⁵² Нова Рада. – 1917. – 23 серпня.
- ⁵³ Нова Рада. – 1917. – 31 серпня.
- ⁵⁴ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 13-14. – С. 4-5.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 129.
- ⁵⁶ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 13-14. – С. 5.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. - Ф. 4100. - Оп. 1. - Спр. 28. - Арк. 631. На наш погляд, саме і з цього часу діяльність К.Величка конкретно пов'язана із Севастополем. В історіографії помилково з іменем К.Величка пов'язують керівництво українськими організаціями у місті і на флоті літом і навіть весною 1917 року.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2241. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20.
- ⁵⁹ РДВІА. – Ф. 366. – Оп.1. – Спр.625. – Арк. 52
- ⁶⁰ Киевская мысль. – 1917. – 8 ноября.
- ⁶¹ Киевская мысль. – 1917. – 14 ноября; Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.
- ⁶² Голубко В. Вказ. праця. – С.124.
- ⁶³ Киевская мысль. – 1917. – 17 ноября.
- ⁶⁴ Киевская мысль. – 1917. – 19 ноября.
- ⁶⁵ Селянська спілка (Катеринослав). – 1917. – 24 листопада.
- ⁶⁶ Голубко В. Вказ. праця. – С.134.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20.

Наталія Котляр (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ УСТАНОВ КРИМУ В 1918-1941 рр.

Крим, як унікальна історична і природна пам'ятка, завжди притягував до себе увагу учених різних спеціальностей. Античні та середньовічні руїни є свідками не лише численних історичних подій, пов'язаних з життям на терені півострова численних етнічних груп і народностей у давні часи, але й трагічних подій нового і новітнього часу. Крим – безцінний регіон для дослідників-археологів, істориків, етнографів, релігієзнавців тощо. В цьому сенсі вивчення діяльності вчених та наукових установ регіону становлять значний інтерес та актуальність для історії вітчизняної науки.

Унікальні природні пам'ятки півострова сприяють проведенню тут дослідження учених-натуралістів, а багата історична минушина – істориків, археологів, етнографів та краєзнавців. До найбільш значних наукових установ, створених у Криму в ХІХ – початку ХХ століть слід віднести наступні: Керченський історико-археологічний музей і музей краєзнавства, заснований у 1826 р.; Севастопольську біологічну станцію, створену в 1872 р.; Сімферопольську ветеринарну дослідну станцію, відкриту в 1890 р.; Херсонський археологічний музей, заснованої на місці розкопок у 1892 р.; Симеїзька філія Пулковської обсерваторії, відкрита на Південному березі в 1908 р.; Кримська зональна дослідна станція плодово-ягідного господарства – 1913 р.; науково-дослідний інститут ім. Сеченова, створений у Севастополі у 1914 р.¹ У 1914 р. також було створено Карадагську біологічну станцію. Одним з найвизначніших кримських науковців був вчений-ботанік Х.Х.Стевен, який

у 1912 році у селі Никита заснував сад, що став всесвітньо-відомим центром по акліматизації, розведенню і селекції рослин. Послідовникам Х.Х. Стевена удалося не тільки реалізувати, але й розвинути ідеї засновника саду. Ці й інші наукові організації діяли на півострові під час першої світової та громадянської воєн, на момент остаточного встановлення радянської влади у 1920 р. Завданням даного дослідження є простежити ситуацію у науковій сфері півострова після встановлення радянської влади та ті значні зміни, які відбулися в організаційній структурі науково-дослідних робіт у 1920-1930-ті рр.

Ця проблематика підіймалася у загальних працях та спеціальних дослідженнях, присвячених розвитку науки та культури Криму, Кримської АРСР², проте більш конкретного аналізу саме цього періоду у науковій літературі поки немає.

Перші роки радянської влади стали періодом випробувань, що випали на долю учених півострова. Крах економіки, голод 1921-1923 років, червоний терор, ідеологізація життя суспільства, ці й інші події та процеси стали причиною застою й ускладнень у роботі наукових установ, що діяли в цей час.

У роки громадянської війни на території Криму опинилися сотні талановитих учених, професорів і академіків, що раніше працювали в різних наукових і навчальних закладах Росії й України. У часи 1918-1920 рр. вони здійснили серйозний позитивний вплив не лише на становлення системи освіти Криму, але й на розвиток наукових досліджень. На усіх факультетах Таврійського університету у Сімферополі діяли наукові гуртки. В ці роки вченими-істориками Криму були врятовані від загибелі найцінніші документи, що зберігалися в різних відомствах півострова. Зміни режимів, що часто відбувалися,

призводили до ліквідації документації попередніх владних установ, знищення безцінних документів, що зберігалися у відомчих архівах цих організацій. В ситуації політично-військової нестабільності було дуже важко забезпечити збереження культурно-історичних цінностей. Так загинули архіви 7-го армійського корпусу, Севастопольського градоначальника³. В одному із сімферопольських магазинів у документи Карасубазарського міського поліцейського управління за 1823-1907 р. загорталася ковбаса й оселедці⁴. На ринку продавався по 2 карбованці за фунт Сімферопольський поліцейський архів. Німецькі інтервенти, що залишили Крим у листопаді 1918 р., вивезли матеріали архіву Чорноморського флоту, що відносяться до подій Першої світової війни⁵.

З ініціативи професорів Таврійського університету 22 травня 1919 року наркомат освіти Кримської Радянської Соціалістичної Республіки затвердив представлений професором університету Б.Д.Грековим проект організації в Сімферополі Таврійського центрального архіву. У перший склад службовців архіву увійшли: завідувач Б.Д.Греков, старший архіваріус і управитель справ доцент А.І.Маркевич, архіваріуси – професор Г.В.Вернадський і приват-доцент М.Л.Ернст, помічники архіваріуса – колишній світовий суддя Сімферополя В.М.Марков і колишній комісар з селянських справ м. Радома В.Г.Честилін, друкарка А.М.Факторовська. Офіційне відкриття архіву відбулося 13 червня 1919 року⁶.

Економічні, політичні й ідеологічні причини змусили залишити Крим на початку 1920-х років багатьох видатних учених на чолі з В.І.Вернадським. Безперечно, що цим кримській науці було завдано серйозного удару. Наукові установи, відкриті на півострові у ХІХ столітті перебували в критичному стані через відсутність фінансування.

Показовим є той факт, що в 20-і роки в Криму було відкрито лише кілька нових наукових установ. Так після епідемії тифу, що спалахнула у Криму в 1920 р., від якого загинули тисячі людей, у тому числі і перший ректор Таврійського університету Р.І.Гельвіг, у Сімферополі було створено Кримський науково-дослідний інститут епідеміології й мікробіології, у якому до середини 30-х років працювало 55 співробітників, у тому числі 15 наукових співробітників і 40 чоловік молодшого наукового і допоміжного персоналу⁷.

У 1923 р., після ліквідації жіночого Косьмодаманівського монастиря на його території був утворений Кримський державний заповідник, у якому працювало 4 науковці і 19 допоміжних працівників. У 1924 р. в Тельманівському районі було відкрито селекційну дослідну станцію. У 1926 р. в м. Саки була створена Кримська науково-дослідна соляна станція, що підпорядковувалася соляній лабораторії Академії Наук. У 1927 р. була відкрита Кримська філія Всесоюзного інституту тютюнової і махоркової промисловості і деякі інші.

Інтенсифікувався цей процес у 1930-ті роки, коли на півострові було відкрито близько 20 нових наукових і науково-дослідних установ. Це було пов'язано як з активізацією фінансування наукових досліджень з боку держави, так і з необхідністю впровадження нових технологій у промисловості й інших сферах виробництва. Значно активізували свою роботу наукові центри створені в Криму раніше.

На 1933 р. в Криму нараховувалося 48 наукових установ, у тому числі 19 науково-дослідних інститутів і філій і 15 наукових станцій⁸.

Особливе місце серед них продовжував займати Никитський ботанічний сад, що розробляв питання аклі-

матизації і селекції рослин, прикладної ботаніки і техніки переробки рослинних продуктів. З 1928 по 1938 роки в саду було випробувано понад тисячу видів і сортів нових рослин. В ці роки господарствам Криму було передано 233 нових видів культур⁹.

Плодова колекція саду була доведена до 1900 сортів. Господарствам півострова було продано 113 тисяч черешків плодових культур. Фонд різних гібридів, що зберігалися в саду наприкінці 30-х років склав близько 10 тисяч одиниць¹⁰.

Співробітники саду разом із представниками інших наукових організацій Криму займалися розробкою методів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, зокрема з яблуневою плодожеркою, вишневою мухою і плодовими кліщами.

Поряд з Никитським ботанічним садом у Криму діяли близько 15 науково-дослідних установ, дослідно-селекційних станцій і досвідчених господарств, що вивчали питання зернового, плодово-ягідного господарства, тютюництва, чних культур, тваринництва, вівчарства, агролісомеліорації і т.д.¹¹

У сфері охорони здоров'я Криму було відкрито кілька науково-дослідних інститутів, зокрема: Інститут охорони материнства і дитинства, Клініко-онкологічний інститут, Інститут мікробіології і санітарії, Державний інститут медичної кліматології і кліматотерапії туберкульозу, Біокліматична станція і т.ін. Однак провідним медичним науковим центром у ці роки був Севастопольський інститут фізичних методів лікування в сфері фізіотерапії.

У Севастопольському інституті ім. Сеченова щорічно лікувалося більше 3-х тисяч чоловік. При інституті було організовано два нічних санаторії. Результати методів

лікування севастопольських учених виявилися досить ефективними і були поширені на інші санаторії країни. Лікарям цього санаторію вдалося розробити методи хірургічного лікування туберкульозу легенів, грязелікування і т.д. У Симеїзі, на базі санаторію «Червоний маяк», були розроблені методи лікування бронхіальної астми. У Криму в 30-і роки розгорнулося активне будівництво санаторіїв, у яких використовувалися різні наукові методи лікування різних захворювань. Поступово Крим ставав не лише місцем відпочинку, але і місцем лікування, за ним закріпилася назва Всесоюзної здравниці. До 1940 р. тут розташовувалося 165 санаторіїв і будинків відпочинку Наркомату охорони здоров'я СРСР і ВЦРПС, що мали 28 258 ліжок (проти 1,5 тисяч у 1913 році і 7,4 тисяч у 1928 р.). Щорічно в Криму покращувало здоров'я близько 210 тисяч чоловік¹².

Одним із кращих санаторіїв з лікувальної роботи був кліматологічний санаторій «Долосси», у якому за 12 років, з 1928 по 1940 рр. лікувалося 25 тисяч чоловік, хворих туберкульозом.

До 1938 р. Ялтинський інститут кліматології і кліматотерапії став спеціалізуватися на лікуванні туберкульозу. Напередодні війни хірургічна клініка, очолювана заслуженим лікарем РРФСР Д.П.Мухін, щорічно робила до 600 операцій. Співробітниками інституту було видано 5 томів колективних монографій і близько 500 наукових праць¹³.

Центром грязелікування стало м. Саки. У 1940 р. на курорті було 1300 ліжок. В передвоєнні роки курорт працював цілорічно і щороку обслуговував до 8,5 тисяч хворих на рік¹⁴.

Серйозні результати в наукових дослідженнях в області біології й океанографії Азовського і Чорного морів були

досягнуті співробітниками Севастопольської біологічної станції ім. А.О.Ковалевського. Вивчаючи флору і фауну Чорного моря, кримські учені В.М.Нікітін, М.В.Морозова-Водяницька, В.А.Водяницький і інші довели, що рибні запаси Чорного моря не менш багаті, аніж у Середземному і Каспійському морях. Вченими інституту були сконструйовані нові глибоководні засоби лову риби. За допомогою цих пристроїв у 1940 р. був розпочатий вилов коштовної морської породи риб – піламіди¹⁵. У 1930 р. в Севастополі при інституті був відкритий перший у країні акваріум і музей морської флори і фауни, що і сьогодні є однією з визначних пам'яток Севастополя.

Неподалік від Симеїзу, у Качивелі, продовжувала свою роботу Чорноморська гідрофізична станція Академії Наук СРСР. Ця станція виконувала військові замовлення і, поряд із Севастопольською морською обсерваторією, вела систематичне вивчення фізичного стану Чорного моря.

У 30-і роки численні відкриття були зроблені вченими Симеїзького відділення Пулковської обсерваторії. Симеїзька обсерваторія була обладнана найбільшим в СРСР 100 сантиметровим рефлектором, за допомогою якого було відкрито багато малих планет і визначено спектри багатьох зірок.

Найбільш визначними вченими Криму 1920-1930-х років були: у галузі медицини – професори А.Е.Щербаков і П.В.Ізергін, що розробляли методи фізичного лікування, кліматотерапії туберкульозу і бактеріології; у сфері флори і фауни Криму – професори І.І.Пузанова та В.М. Нікітіна; у сфері садівництва і виноградарства – професор В.А. Колесникова. Значні успіхи були досягнуті в астрономії під керівництвом академіка Г.А.Шейніна.

У 1927 р. був складений довідник «Краєзнавчі установи СРСР», за даними якого у Криму діяло 36 краєзнавчих

організацій. Другим у цьому списку було зазначено «Таврійське товариство історії, археології й етнографії», що було спадкоємицею знаної Таврійської ученої архівної комісії (ТУАК), що внесла у кінці XIX та першій половині XX ст. неocenний внесок у вивчення історії Криму.

ТУАК була створена в 1887 р. групою кримських дослідників як громадська організація, покликана вивчати і пропагувати історичне минуле Криму. Матеріали засідань ТУАК були видані і сьогодні для нас вони є цінними документами, що не втратили своєї актуальності. З 1887 по 1917 рр. відбулося 222 засідання ТУАК. На засіданнях було заслухано й обговорено сотні доповідей, більшість з яких було опубліковано в 57 томах «Известиях Таврической ученой архивной комиссии».

Учені Криму, що працювали у ТУАК, не тільки вивчали історичне минуле, але і брали безпосередню участь у його порятунку. У 1919 р. з ініціативи членів ТУАК було врятовано архіви установ Криму і створений архів, про що ми вже згадували. Роки революційних потрясінь, громадянської війни й іноземної інтервенції наклали свій відбиток на стан архівної справи в Криму. Багато колишніх архівів державних, станових, суспільних установ виявилися закритими, а штат службовців розпущеним, що не могло не позначитися на стані збереження документів, які їм належали. Справи ліквідованого Таврійського губернського жандармського управління, перевезені спочатку до будинку губернського правління, були розкидані в різних кімнатах, і навіть у швейцарській¹⁶. Багато паперів і карток валялося біля собору Олександра Невського і губернської земської управи і підбиралися перехожими.

22 квітня 1917 р. ТУАК через газети «Єднання», «Таврические губернские ведомости», «Южные ведомости» і листівки поширила відозву до місцевого

населення з проханням «...берегти історичні і художні пам'ятки, як ось: древні будинки, руїни храмів, фортець і міст..., так само як книги, рукописи, архіви, як казенні, суспільні, волосні, так і приватні...»¹⁷

У роки громадянської війни голова ТУАК А.І.Маркевич неодноразово піднімав питання створення архіву. Однак тільки лише в 1919 р., за підтримки уряду КРСР це питання було вирішено. Про це мова вже йшла вище. Завідувачем Центрархіву був призначений Б.Д.Греков, який був заступником голови ТУАК.

У 1923 р. Таврійська учена архівна комісія була перейменована в ТТІАЕ – Таврійське товариство історії, археології й етнографії. До 1930 р. ТУАК – ТТІАЕ очолював А.І.Маркевич, якого у 1930 р. обрали членом-кореспондентом АН СРСР. 3 квітня 1930 р. ТТІАЕ очолив археолог М.Л.Ернст. У 1927 р. членами ТТІАЕ були понад 150 чоловік. У 1918 – 1931 рр. членами ТУАК – ТТІАЕ були Д.В.Айналов, О.А.Акчокракли, А.Л.Бертъє–Делагард, Г.А.Бонч-Осмоловский, У.А.Боданинский, В.І.Вернадский, Г.В.Вернадский, Б.Д.Греков, І.Ю.Крачковский, Ф.І.Шміт та інші¹⁸.

У жовтні 1922 р. з ініціативи групи відомих учених і суспільних діячів було створено Російське товариство з вивчення Криму (РТЗВК), статут якого був затверджений у травні 1923 р. Першим головою РТЗВК був обраний М.І.Тезяков. До складу правління організації увійшли академік А.П.Павлов, професори А.С. Башкиров, В.А.Городцов, Б.Ф.Добринін, В.А.Обручев та інші. Активну участь у створенні РТЗВК брав міністр охорони здоров'я М.А.Семашко, обраний почесним членом товариства. Відділення РТЗВК були створені в 12 містах Криму, у Москві та Ленінграді.

У 1926 р. товариство було перейменовано на Товариство з вивчення Криму (ТЗВК). Навесні 1927 р. в Сімферополі відбувся з'їзд організації. У 1925-1929 рр. товариство стало видавати часопис «Крим». Усього було видано 10 номерів журналу, у яких виходили статті з історії, археології, географії та інших галузей кримознавства.

У 1929–1931 рр. у СРСР почалися гоніння щодо краєзнавчих організацій. Багато краєзнавців було репресовано. Ліквідовано було й Товариство з вивчення Криму і Таврійське товариство історії, археології й етнографії¹⁹.

Значну роль у науковій роботі Криму відіграли вищі навчальні заклади, яких у Криму до середини 30-х років нараховувалося п'ять: Кримський сільськогосподарський інститут, в якому навчалось 402 студенти; Сімферопольська вища комуністична сільськогосподарська школа – 643 студента; Кримський педагогічний інститут – 585 студентів; педінститут – 148 чоловік; Кримський вчительський інститут – 87 чоловік і Кримський медичний інститут, у якому навчалось 933 чоловіка. Усього у вузах Криму навчалось 2798 чоловік²⁰.

На цей час у переліку вузів Криму був відсутній згаданий нами вище Таврійський університет, заснований у 1918 р. видатними вченими, які опинилися на півострові внаслідок початку громадянської війни. Унікальною і навіть трагічною є доля цього найстаршого вузу Криму. Зникнення його з культурного поля Криму і поява замість нього декількох самостійних вузів пов'язані з інтригами партійних і радянських працівників у відношенні цього навчального закладу.

Уперше питання про створення в Криму вищого навчального закладу було підняте у 1916 р. групою земських діячів на чолі із С.С. Кримом, визначним громадським

діячем краю. Надалі ініціативу зі створення в Криму вищого навчального закладу перехопила Ялтинська міська дума. З подачі її членів у 1917 р. в колишньому царському палаці в Лівадії було створено філію Київського університету. У травні 1918 р. на постійну роботу до Криму з Київського університету були відряджені професори Р.І.Гельвіг, С.М.Богданов і Л.С.Кордиш та ін. 28 червня 1918 року відбулося перше засідання вченої ради Таврійського університету²¹.

Однак робота університету в Ялті зривалася німецькими окупаційними військами, що зайняли приміщення, виділені ялтинською владою. Це стало основною причиною переїзду університету до Сімферополя.

30 серпня 1918 р. Кримський крайовий уряд на чолі з генералом М.Сулькевичем прийняв рішення про створення в Сімферополі Таврійського університету в складі 5 факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного, медичного й агрономічного. Ректором університету був обраний професор Р.І.Гельвіг, котрий провів величезну роботу із формування професорсько-викладацького складу. Урочисте відкриття Таврійського університету відбулося 14 жовтня 1918 р. У 1918-1919 рр. в штаті університету нараховувалося більше 40 професорів і доцентів. На фізико-математичному факультеті, крім Р.І.Гельвіга лекції читали академіки М.І.Андрусов, В.І.Палладин, В.А.Обручев. На історико-філологічному факультеті працювали А.М.Деревицький, Б.Д.Греков, Г.В.Вернадський²².

У 1919–1920 рр. в університеті навчалася більше 3000 чоловік. У добу громадянської війни найбільш активну допомогу університету робили крайові уряди М.Сулькевича, С.С.Крима і генерала П.Врангеля. Найбільш стабільно в роки громадянської війни університет працював

у добу другого крайового уряду, що очолювався С.С.Кримом. Багато витрат університету в ці роки погашалися за рахунок скарбниці уряду. У 1918–1919 рр. до Криму з центральних регіонів Росії й України прибуло багато відомих учених, що склали цвіт науки університету. Незважаючи на матеріальні труднощі, в університеті працювали математичне, медичне, історико-філологічне й інші наукові товариства. Таврійський університет одержував численні закордонні журнали, що допомагали в науковій праці. 10-14 січня 1919 р. у Севастополі професорами університету був проведений науковий з'їзд, у якому взяли участь академіки В.А. Обручев і Н.І. Андрусов. Уряди М.Сулъкевича і С.Крима не втручалися в навчальну і наукову діяльність вузу, надавши йому автономію в цих питаннях. Відсутність цензури дозволили цьому навчальному закладу вже в перший рік свого існування здобути важливі успіхи у своєму становленні як наукової та освітньої інституції.

Встановлення в квітні 1919 р. радянської влади внесло корективи в діяльність вузу. На півострові вибухнула інфляція, у діяльності університету виникли фінансові проблеми. Відбувся розкол і в самому колективі викладачів і студентів, частина з яких стала активно співробітничати з радянською владою. Так, приват-доцент університету Я.І. Френкель став заступником завідувача відділом народного утворення П.І.Новицького. У травні 1919 р. на засіданні історико-філологічного факультету було прийняте рішення про створення Східного відділення університету, на якому було вирішено організувати групи по трьох спеціальностях: тюрко-татарської, вірмено-грузинської й арабско-сірійської філології. Для викладання на Східному відділенні планувалося створити 5 нових кафедр: арабської, сірійської і тюрко-татарської філології, мусульманського

законознавства й етнографії Близького Сходу. У зв'язку з ліквідацією владою юридичного факультету в Севастополі професурою університету був створений «Соціально-юридичний інститут».

У зв'язку з нестачею приміщень у Сімферополі органи радянської влади запропонували ректору розосередити факультети університету в різних містах Криму, або перенести його до Севастополя. 10 червня 1919 р. було прийняте рішення про перейменування університету в Кримський університет і переведення його в Севастополь. Однак ці плани не реалізувалися тому, що 18 червня 1919 р. Крим був зайнятий військами генерала А.Денікіна. Були арештовані лідери народної освіти радянської республіки П.І.Новицький і Я.І.Френкель. Однак на прохання професорського складу університету вони були відпущені на волю. У 1919 р. в університет поступило близько тисячі людей, половину з яких складала жінки²³.

У 1919 р. з ініціативи професора історії Київського університету М.В. Довнар-Запольського за підтримкою професури Таврійського університету в Керчі був створений приватний «Боспорський університет»²⁴.

Наприкінці 1919 — початку 1920 рр. на роботу до Таврійського університету приїхала велика група відомих учених, у тому числі й академік В.І.Вернадський, який прибув до Криму в березні 1920 р. Восени 1920 р. на навчання до університету було прийнято нових студентів, серед яких був і І.В.Курчатов.

19 вересня 1920 р. від тифу помер перший ректор університет Р.І.Гельвіг. 28 вересня 1920 р. новим ректором був обраний академік В.І.Вернадський. У перші дні після повернення в Крим Червоної армії діяльність університету значно погіршилася. У квартирах багатьох співробітників університету були проведені обшуки і вилучені домашні речі.

Так, була пограбована квартира декана фізико-математичного факультету М.І.Кузнєцова. Військові частини зайняли багато навчальних приміщень, розташованих в колишньому шпиталі, духовній семінарії й інших місцях міста. 24 листопада була пограбована біологічна станція університету, розташована у 5 кілометрах від Сімферополя. Ректор університету неодноразово звертався до Кримревкому із проханням відгородити університет, студентів і квартири викладачів від насильства.

У листопаді 1920 р. відбулася I Всеросійська нарада партробітників з питань народної освіти, на якому була поставлене завдання «політичного завоювання» вищої школи: «вищу школу політично завоювати, тобто, по-перше, забезпечити революційний напрямок її діяльності, а, по-друге, політично виховати всіх минаючих через школу студентів, по-третє, використовувати вищу школу для створення можливо більшої кількості фахівців, що вийшли з пролетаріату»²⁵.

У грудні 1920 року РКП(б) узяв курс на корінне ламання вищої освіти. У 1921 р. і в РСФСР і Україні були ліквідовані майже всі університети. Протягом 1923-1925 рр. Таврійський університет разом із науковими товариствами та іншими структурними підрозділами, пройшовши низку адміністративних колізій, розділився на декілька вузів: педагогічний інститут, медичний, сільськогосподарський... Це спричинило від'їзд провідних учених, які перед тим, серед негараздів громадянської війни, згуртувалися довкола цього навчального закладу.

Таким чином, проаналізувавши стан наукової діяльності у Криму в 1920-1930-ті роки можна зробити висновки про те, що у перші роки радянської влади система наукових установ півострова через виразні економічні труднощі, а також надмірну ідеологізацію наукової й освітньої сфери,

брутальну реорганізацію системи вищої освіти втратила значну частину вчених, що перебували на півострові з часу громадянської війни. Помітна активізація наукових досліджень на півострові відбулася на початку 30-х років, коли більш активно розгорнули свою діяльність не лише існуючі установи, але й були створені нові організації. Наукові установи Криму надавали серйозну допомогу промисловості, сільському господарству й охороні здоров'я півострова в рішенні багатьох поставлених перед ними питань. Проте плідність результатів наукової роботи напряму залежала від спрямованості досліджень в сенсі близькості чи віддаленості від гуманітарних (тобто ідеологічних) проблем. Якщо природничі та медичні досліді могли розвиватися більш-менш вільно, то історія та краєзнавство підпали під дію репресивних заходів, які зруйнували ті академічні та громадські структури, що опіювалися дослідженням минулого регіону ще з XIX ст.

---

¹ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 291-303.

² Десять лет Советского Крыма (1920–1930 гг.). – Крымгосиздат, 1930. Советскому Крыму 20 лет. – Симферополь: Крымиздат, 1940; Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – Ч. 3. – Симферополь: «Крым», 1964; Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.Н.Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990; Дементьев Н.Е., Господаренко Н.М. Крымский университет в 1921-1925 годах // Культура народов Причерноморья. – № 4. – С 65-79; Загородских Ф.С., Зайцев В.Л., Секиринский С.А. История Крымского педагогического института им. М.В.Фрунзе. – Симферополь, 1960.

³ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. Р. 999. – Спр. 1. – Арк. 125. «Постановления

Совета министров и Крымского Краевого правительства». – Арк. 11.

⁴ ДААРК. – Ф. Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 55. «Прошения о выдаче иностранно-падданными свидетельств на право приобретения недвижимости в Таврической губернии» – Арк. 12.

⁵ Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 15 ноября 1918 г. // Приложение к № 57 ИТУАК. – Симферополь, 1920. – С. 30.

⁶ ДААРК. – Ф. Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 25. «Постановления правительства КССР». – Арк. 12 зв.

⁷ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 299.

⁸ ДААРК. – Ф. Р. 652. – Оп. 15. – Спр. 567. «Материалы заседаний СНК Крыма» – Арк. 91-93, 95.

⁹ Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – Ч. 3. – Симферополь: «Крым», 1964. – С. 196.

¹⁰ Красный Крым. – 1938. – 11 октября.

¹¹ Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – Ч. 3. – Симферополь: из-во «Крым», 1964. – С. 197.

¹² ДААРК. – Ф. Р. 652. – Оп. 15. – Спр. 530. «Протоколы заседаний СНК». – Арк. 98.

¹³ Советскому Крыму 20 лет. – Симферополь: Крымиздат, 1940. – С. 227.

¹⁴ Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – Ч. 3. – Симферополь: «Крым», 1964. – С. 198.

¹⁵ ДААРК. – Ф. Р. 1168. – Оп. 1. – Спр. 4. «Материалы деятельности исполнительных органов КССР». – Арк. 56 зв.

¹⁶ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 126.

¹⁷ ДААРК. – Ф. Р. 1168. – Оп. 1. – Спр. 4. «Материалы деятельности исполнительных органов КССР». – Арк. 56 зв.

¹⁸ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 126.

- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 306 - 307.
- ²¹ ДААРК. – Ф. Р.21. «Опись книг и дел Таврического университета». – Арк.1.
- ²² Очерки истории Симферопольского государственного университета. – Симферополь: Таврида, 1993. – С. 35-36.
- ²³ Известия Таврического университета. – Кн. 1. – С. 72-73.
- ²⁴ Очерки истории Симферопольского государственного университета. – Симферополь: Таврида, 1993. – С. 35-36.
- ²⁵ Дементьев Н.Е., Господаренко Н.М. Крымский университет в 1921-1925 годах. // Культура народов Причерноморья. – № 4. – С. 65-79.

Сергій Білокінь (Київ)

ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР У КРИМУ 1920 - 1921 рр.

У монографії, присвяченій масовому терору в СРСР, червоний терор у Криму розглянуто в контексті винищення професійних військових¹. На початках існування большевицької влади серед найактуальніших практичних завдань було виявлення колишніх військових, у першу чергу офіцерів царської та добровольчої армій. Коли їх щастило заарештувати, їх ліквідували. Для большевиків-ленінців офіцер був ворог і тільки ворог. Першого ж дня, як совєцька влада встановилась, 25 жовтня / 7 листопада 1917 року Петроградський військово-революційний комітет віддав наказ: “Офицеры, которые прямо и открыто не присоединились к совершившейся революции, должны быть немедленно арестованы, как враги”². Ленін писав: “Когда мне недавно тов.Троцкий сообщил, что у нас в военном ведомстве число офицеров составляет несколько десятков тысяч, тогда я получил конкретное представление, в чем заключается секрет использования нашего врага: как заставить строить коммунизм тех, кто являлся его противниками, строить коммунизм из кирпичей, которые подобраны капиталистами против нас!”³. Сповідуючи суто людодіську, людиноненависницьку філософію, Ленін говорив не про конкретного офіцера, що звершив, припустімо, той чи інший злочин. За ворога він вважав, як бачимо, будь-якого офіцера. Навіть офіцер, що став на службу большевиків, лишався, виходить, ворогом, тільки його “використовували”. Інакше кажучи, навіть таких офіцерів не гріх було знищити, коли б потреба в цих людях відпала, підросли свої фахівці.

Масового, причому організованого характеру набули убивства військових, що залишилися на батьківщині після виходу врангелівського війська на еміграцію, в Криму у 1920–21 роках. Характерно, що умови здачі, які запропонувала Врангелєві реввійськрада Південного фронту, здалась Ленінові “непомерной уступчивостью”⁴. В результаті було розстріляно кілька десятків тисяч осіб, – різні автори називають від 50 до 120 тисяч⁵. Останнім часом зупиняються на числі 96 тисяч⁶.

Штурм Перекопа почався 7 листопада 1920 року. 8-го червоні перейшли через Сиваш на Литовський півострів, 9-го узяли Турецький вал, 11-го захопили Чонгар, а за ним і укріплення біля Юшуні. 14 листопада останній російський пароплав з евакуйованими військами генерал-лейтенанта П.Н. Врангеля вийшов із Феодосійської затоки⁷. 14–16-го листопада, переслідуючи врангелівців, большевики узяли Симферополь, Севастополь та Феодосію. 16 листопада вступили в Керч⁸. Відразу після цього на півострові почалися погроми.

За спогадами ад’ютанта 78 полку 9-ї стрілецької дивізії Івана Шевченка, у Феодосії большевики захопили в полон 12000 душ⁹. 16 листопада було зформовано військово-революційний комітет Феодосійського повіту, що розташувався в готелі “Асторія”. За наказом Бели Куна, головою його було призначено якогось Жеребіна. На другий день по місту було розклеєно наказ № 4 Кримревкому: “[...] всем офицерам, чиновникам военного времени, солдатам, работникам в учреждениях Добровольческой армии [...] явиться для регистрации в трехдневный срок [...]. Не явившиеся будут рассматриваться как шпионы, подлежащие высшей мере наказания по законам военного времени”. Під наказом стояли підписи голови Кримревкому Бели Куна і керуючого справами Яковлева. Реєстрацію провадили у готелі “Асторія”, в окремому відділі 9-ої дивізії

РККА і в міській комендатурі, що розташувалась на дачі Месаксуді. Людей сортували на дві категорії: біло-червоних, себто таких, хто бодай трохи служив у РККА, і “чисто-білих”. Партії останніх (від 100-150 до 300 душ) щоночі виганяли на мис Святого Іллі і за міське кладовище, де їх розстрілювали із кулеметів. Часом людей зв’язували колючим чи звичайним дротом і топили в Чорному морі за Чумною горою. На мисі Святого Іллі розстріляних звалювали у три паралельні балки¹⁰. Збереглися розстрільні справи на 100, 200 й більше офіцерів, що складаються лише з анкет і вироку¹¹. Вирок був відомий большевикам уже наперед. Приклад – розстрільна справа на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 року¹². Ухвала формулювалась так: “Принимаю во внимание доказанность (sic) обвинения всех вышепоименованных в количестве двухсот восьмидесяти семи человек как явных (sic) врагов трудового народа и контрреволюционеров – расстрелять, имущество их конфисковать” (арк. 3). Ця справа, яку навіть важко назвати слідчою, склалась із заповнених анкет чотирьох типів:

“Анкета для регистрации бывших офицеров и участников белых армий” (40 питань, див. арк. 4).

“Опросный лист Особой Фронтовой комиссии” (33 питання, див. арк. 8).

“Анкета для регистрации бывших участников белых армий” (15 питань, див. арк. 15).

“Анкета-протокол для бывших офицеров” (20 питань, див. арк. 55).

Так загинуло 287 осіб, ліквідованих незалежно від їхніх відповідей на питання чотирьох анкет.

Мені відома справа, за якою розстріляно ще 122 особи – “Дело № 5 на 122 человека по постанов. [лению] тройки [...] 8/ХІІ – 20 г.”¹³. Тут знаходимо виразний документ –

“Постановление. Чрезвычайная тройка Особого Отдела при Реввоенсовете 6-й армии в составе предс-[едате]ля тов. Быстрых и членов т.т. Брянцева и Степ[п]е, постановила: нижепоименованных офицеров и чиновников Врангелевской армии расстрелять” (дата: 8 декабря 1920 года, Херсон)¹⁴. У постанові перераховано імена всіх в’язнів, для жодного з яких не було зроблено винятку. До постанови додано 122 анкети, на кожній із яких – знову ж один і той самий стереотипний напис: “В интересах обороны и укрепления РСФСР [...] расстрелять”. Самі анкети (“Опросные листы Особой фронтальной комиссии”) складаються з 33 питань, де питання звичайної “об’єктивки” чергуються з такими, що виявляють ідеологічні переконання в’язнів (ставлення до Врангеля, втручання західних держав тощо). Ув’язнені (полонені) ставились до цих питань, певно, з усією відповідальністю в добрій вірі, що їхня позиція, зміст їхніх відповідей мають якесь значення й відіграють якусь роль, коли вирішуватиметься їхня доля (розглядатиметься справа, хоч, властиво, “справ” – то й не було). Сподіваючись на можливе звільнення, дехто з людей старався, подавав (а їх – вшито) різні документи, як-от свідоцтво, видане А.І. Куссабі-Валеничу з “Особой врачебной комиссии” (арк. 81), свідоцтва, що С.М. Молчанов “одержим хроническим катарром дыхательных путей” (арк. 16), а А.П. Соев “состояль на служб(е) въ Евпаторійскомъ хирургическомъ лазарет(е) Краснаго Креста” (арк. 23). Тим “певніше” 49-річний барон Г. Фітінгоф-Шель покладав надії на свідоцтво, виписане йому на бланку Штабу латиської стрілкової дивізії 17 листопада 1920 року: “Дано сие *штаб-ротм.[истру]* Фитинкову (sic) в том, что он от регистрации и заключения в концентрационный лагерь распоряжением Начальника Штаба как *отставной* до особого распоряжения освобожден. Заведывающий Разведкой <підпис>”¹⁵. Такі нюанси давали надію на звільнення, паралізували волю.

Вояки, що пройшли світову війну, не збунтувалися, не повстали. Мабуть, до самого розстрілу вони ще на щось сподівалися і не розуміли, про що йдеться. Розстріляно їх усіх.

Мешканець Севастополя археолог Є. Веймарн (1905 – 1990) згадував, що червона армія захопила це місто в середині листопада 1920 року. Для реєстрації і трудовлаштування офіцерам запропонували прийти на міський стадіон. Скоро вони зібралися, їх підступно оточили, групами вивезли за межі міста й розстріляли¹⁶.

За настійними вимогами Бели Куна й Землячки було створено *КрымЧК* на чолі з Реденсом і начальником оперативного відділу Я.П. Бізгалом. Комендантом *КрымЧК* було призначено І.Д. Папаніна, який закінчив свою службу перебуванням у психіатричній лікарні. У нагородному списку начальника Окремого відділу Південного фронту Є.Г. Євдокимова, представленого до ордену бойового червоного прапора, відзначалось: “Во время разгрома армии ген.Врангеля в Крыму тов. Евдокимов с экспедицией очистил Крымский полуостров от оставшихся там для подполья белых офицеров и контрразведчиков, изъяв до 30 губернаторов, 50 генералов, более 300 полковников, столько же контрразведчиков и в общем до 12 000 белого элемента, чем предупредил возможность появления в Крыму белых банд”¹⁷. Лев Каменев називав це “революционным освобождением человечества от всей гнили, мерзости и хлама, которые оно в себе накопило”¹⁸.

Як оповів С.П. Мельгунов, кримський погром викликав навіть спеціальну ревізію ВЦИК’у, під час якої було допитано комендантів окремих міст. На своє виправдання вони пред’являли телеграму Бели Куна¹⁹ і секретарки кримської організації РКП Розалії Землячки (Залкінд), з наказом негайно розстріляти усіх зареєстрованих офіцерів та військових чиновників²⁰. Мельгунов використав як

джерело публікації еміграційної преси. Зокрема, 26 липня 1921 року власний кореспондент паризьких “Последних новостей” із Константинополя повідомляв: “Прибывшая в Севастополь “Чрезвычайная следственная комиссия” для расследования дела о массовых расстрелах офицеров в ноябре прошлого года установила, что единственным (!) виновником расстрелов является бывший крымский диктатор Бела Кун. Он разослал во все города Крыма циркулярную телеграмму, предписывающую местным властям “расстрелять всех офицеров, служивших у Деникина и Врангеля и во время германской кампании”. Ответственность за точное выполнение приказа Бела Кун возложил на комендантов городов, которые по мере сил и оправдали доверие диктатора”²¹.

Не зайве нагадати тут резолюцію першої Всеукраїнської конференції реввійськтрибуналів за доповіддю голови Реввійськтрибуналу ВСУ (22 – 25 лютого 1921): “Отменой расстрела в январе 1920 года Советская власть показала всему миру, что смертная казнь не связана с существом диктатуры пролетариата и что этой чрезвычайной мерой репрессии трудящиеся вынуждены пользоваться как средством борьбы, поскольку (sic) к этому вынуждает сама буржуазия”²². (Ідеться про постанову Раднаркому РСФСР від 19 січня 1920 року²³). Але річ у тім, що Всеукрревком (підписи Петровського, Затонського, Гринька та ін.) 2 лютого 1920 року прийняв рішення, на відміну від РСФСР, все-таки не зупинитися “ни перед какими мерами, вплоть до применения системы красного террора”²⁴. Дуже швидко відмінили попереднє рішення і в Росії. Лаціс писав: “Но мы снова заявляем, что как только нам удастся окончательно сократить вражеские шайки, мы снова откажемся от применения расстрела, если только контр-

революционеры нас снова к этому не вынудят (sic)²⁵. Не діяла постанова і в зоні бойових дій.

Якщо зареєстрованого і не вбивали тоді відразу, сама реєстрація означала “заведення справи”, що здійснювалось у формі окремого обліку. Протягом кількох років відбувався “затяжний відбір кадрів”, в результаті чого, як констатував офіційний документ, в армії та на флоті було підібрано “наиболее ценный и испытанный командный состав”. 11 лютого 1925 року з’явилася постанова ЦВК й РНК СРСР “О снятии с особого учета некоторых категорий бывших белых офицеров и военных чиновников”. Індульгенцію одержали, як розуміємо, далеко не всі. Категорій, що знімалися з обліку, було всього дві. Постанова стосувалася колишніх білих офіцерів і військових чиновників:

“– находящихся к моменту издания настоящего постановления в рядах Рабоче-Крестьянской Красной Армии и Рабоче-Крестьянского Красного Флота, награжденных орденами Красного или Трудового Знамени – как служащих в Красной Армии и Красном Флоте, так и находящихся в запасе”²⁶.

Ясна річ, і ця постанова діяла лише “до особого распоряжения” і довічною охоронною грамотою не була. Але маємо реальні приклади її застосування. Так, після 1920 року органи Окремого відділу взяли в Одесі на окремий облік Олександра Олександровича Гаєвського як офіцера царської армії. З цього обліку його знято, – очевидно, лише внаслідок згаданої постанови, – 30 грудня 1925 року. Справу на нього – № 24252 – було припинено²⁷.

Незважаючи на те, що розстріли Бели Куна й Землячки викликали навіть якусь ревізію, реєстрація та перевірка населення в Криму після цього не звузилася, а навпаки, розширилася. Коли минула перша гарячка, почали вилловлювати за анкетами. Через вузьке ситечко

пропустили чекісти усе свіже кримське населення. У справі Марії Василівни Бразоль збереглася заповнена 21 грудня 1920 року “Анкета для регистрации лиц, прибывших в Крым после 1917 года”²⁸. Інакше кажучи, після перевірки військових та ревізії, що відбулась після цього, були перевірені також усі цивільні особи.

Зареєструвавши осіб, що прибули до Криму після 1917 року, влада одержала, таким чином, ту інформаційну основу, на якій можна було влаштувати нову чистку. На екстреному засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 30 червня 1921 року розглядалось питання про Севастополь. У протоколі занотовано: “О Севастополе. Обратиться к Крымскому Областкому с предложением произвести чистку в Севастополе от контрреволюционных элементов. Настоящее постановление поручается провести т.Фрунзе в ЦК РКП”²⁹. Розстріли в Криму, вважається, припинились у жовтні 1921 року, – з кінця літа там шалів голод³⁰.

Ніби конкретно про кримську епопею доктор юридичних наук, історик совєцької юриспруденції В. Куріцин 1972 року писав: “[...] даже в самые острые моменты гражданской войны Советская власть не только стремилась обеспечить в полном объеме права и свободы трудящихся, но и добивалась того, чтобы даже представителям враждебных классов были предоставлены определенные правовые гарантии, чтобы никто не был привлечен к ответственности без вины”³¹.

Враження виразних кампаній справляє ліквідація людей, приречених за їхню колишню участь в українському повстанчому русі. У словниковій частині “Енциклопедії українознавства” читач не знайде ні статті про київське Куренівське повстання (квітень 1918 року), ані статті про повстання Медвинське (серпень 1920 – літо 1921 років)³². Треба віддати належне большевикам, які поставилися до

них з належною увагою. Навесні 1919 року селянське повстання спалахнуло коло Києва – у Петрівцях, Межигір'ї, Вишгороді й докотилось до Куренівки й робітничої частини Подолу. До міста повстанці, а було їх до 500 душ, увійшли 9 квітня. Гарнізон, на який вони розраховували, до них не приєднався, повстання зазнало поразки й було придушене³³. Але цього епізоду большевики ніколи не забували. 6 – 7 лютого й 18 – 19 березня 1938 року вони заарештували ще семеро куренівців, серед них одного з керівників повстання Степана Шевцова. Судили їх 13 квітня, а розстріляли 28 квітня й 10 травня 1938 року³⁴.

У березні 1938 року чекісти заарештували шістьох колишніх учасників Медвинського повстання, що залишились живі після розправи 1921 року. Мемуарист оповів, як скінчились воєнні дії: “Повстанці, відстрілюючись і стримуючи большевиків, поволі відступали Медвином в напрямку Салатівської і Миколіївської вулиць до лісу [... Большевики ...] до ночі вони дотягли свій фронт до Салатівської вулиці і всю підряд запалили”³⁵. Отже, Григорія Салату судили 26 березня 1938 року, Трохима Коломійця та Дмитра Салату – 5 квітня, ще трьох медвинців – 10 квітня. За два заходи, 13 квітня й 7 травня усіх було розстріляно³⁶. Як слушно підсумував Іван Дубинець, “большевицька влада ніколи, нікому і нічого не прощала”³⁷.

---

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 225-233.

² Декреты Советской власти. – Т. 1. – М., 1957. – С. 22.

³ Ленин В.И. Успехи и трудности Советской власти, 17 апреля 1919 года // Ленин В.И. ПСС. – Т. 38. – М., 1963. – С. 55.

⁴ Ленин В.И. – РВС Южфронта, 12 ноября 1920 года // Ленин В.И. ПСС. – Т. 52. – М., 1965. – С. 6.

⁵ Литвин А.Л. Красный и белый террор в России, 1917-1922 // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 55. Н.Д. Жевахов наводить багато менше число – “свыше 12 000 человек” (Жевахов Н.Д. Воспоминания. – Т. 2. – Новый Сад, 1928. – С. 192).

⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – Симферополь, 1997. – С. 231. За три роки влади в Криму білі заарештували 1428 душ, а розстріляли з них 281.

⁷ Бобков А.А. Красный террор в Крыму, 1920-1921 гг. // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции. – СПб.; Москва: Посев, 2002. – С. 72.

⁸ Советскому Крыму двадцать лет, 1920-1940. – [Симферополь:] Крымгосиздат, 1940. – С. 16. Про розстріли беззбройних у совєцьких виданнях, природно, не згадувалося.

⁹ Бобков А.А. Красный террор в Крыму, 1920-1921гг. – С. 72.

¹⁰ Там само. – С. 73.

¹¹ До списків М.Роженка й Е. Богацької потрапило лише шестеро осіб (Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. – Кн.1. – К., 1999. – С. 112, 191, 266, 365, 449, 460).

¹² ЦДАГО України. – № 4933 АФП / кор. 44. Операцію по вилученню здійснено здебільшого 27 листопада – 3 грудня (І.І. Петрова арештовано 20 листопада, І.Ю. Діденка та П.Ал. Стерлядкіна – 26 листопада).

¹³ ЦДАГО України. – №70262 ФП / кор. 2033.

¹⁴ Одеська дослідниця Лідія Ковальчук виявила справу, за якою розстріляно ще 46 військових. Надзвичайну трійку склали ті самі Бистрих, Брянцев і Степпе. Свій черговий вирок кати винесли в Херсоні 20 грудня (Ковальчук Л. Дело белых офицеров, 1920 год // Дивный И.В. Страницы военного некрополя старой Одессы. – Кн. 2. Биографич. справочник. – К., 2000. – С. 154).

¹⁵ Там само. – Арк. 216.

¹⁶ Запис І.Піоро (березень 1998 року) в архіві автора. Пор.: Археологія. 1990. – № 4. – С. 144.

¹⁷ Документ виявив у РГВА А.А.Зданевич. Див.: Литвин А.Л. Красный и белый террор. – С. 55-56.

¹⁸ Ленинский сборник, изд. 3. [Том] I / Под ред. Л.Б. Каменева. – М.; Л., МСМХХV. – С. 85.

¹⁹ Приїхав до Советської Росії 11 серпня 1920 року. На початку жовтня Реввійськрада РСФСР призначила його на члена військової ради південного фронту, яким командував М.В.Фрунзе. Після зайняття Криму Кун лишився у Симферополі як член, а тоді голова Кримревкому (Желицьки Б.Й. Бела Кун / Вопросы истории. – 1989. – № 1. – С. 74). Як відзначив Желицькі, на цих посадах Кун “принимал активное участие в наведении революционного порядка, налаживании мирной жизни и благоустройстве края”. До Москви він виїхав усередині січня 1921 року.

²⁰ Мельгунов С.П. Красный террор в России, 1918-1923. – М.: СП “РУСО“, “P.S.“, 1990. – С. 66. У березні 1921 року “за особые труды” Землячка одержала орден Червоного прапора. 1963 її іменем названо Великозалізничну вул. в Києві. Див.: Сарбей В. Славна більшовичка // Молода гвардія. – 1976. – 7 квітня; Вулиці Києва. – К., 1995. – С. 82-83.

²¹ Виновник ноябрьских расстрелов // Последние новости. – Париж, 1921. – 28 июля. – №392. – С. 3.

²² Первая Всеукраинская Конференция Реввоентрибуналов, 22-25 февраля 1921. – Х.: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – С. 17.

²³ Текст постанови див.: Лацис (Судрабс) М.Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. – [М.:] Гос. изд-во, 1921. – С. 18.

²⁴ Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917-1922 рр. – Полтава, 1995. – С. 152, 154-155.

²⁵ Лацис (Судрабс) М.Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией. – С. 19.

²⁶ Собрание законов и распоряжений. 1925. – Отдел первый. – 18 февраля. – №8. – С. 129.

²⁷ ЦДАГО України. – №49896 ФП / кор. 975. – Арк.5.

²⁸ ЦДАГО України. – №39971 ФП / кор. 473. – Арк. 2-3. Примітка: “За дачу неточных и неправильных сведений заполнитель анкеты несет строжайшую ответственность“. Ї

справу, розпочату 21 грудня 1920 року в Окремому відділі м.Судака, зареєстровано під ч. 2: “Дело № 2 Марии Васильевны Бразоль, обвиняемой за побег с белой армией”.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – №13. – Арк.126.

³⁰ Бобков А.А. Красный террор в Крыму, 1920-1921 гг. – С.78.

³¹ Курицын В.М. Переход к нэпу и революционная законность. – М.: Наука, 1972. – С. 94.

³² Дубинець Іван. Горить Медвин: Іст.-мемуарний нарис. Нью-Йорк: Добрус, 1952. – 31 с.

³³ Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. – С. 25-26.

³⁴ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. – Кн.1. – С. 70, 104-105, 148-149, 274, 405, 421, 458.

³⁵ Дубинець Ів. Горить Медвин. – С. 15.

³⁶ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать. – Кн. 1. – С. 220, 380-381, 389.

³⁷ Дубинець Ів. Горить Медвин. – С. 24.

Тетяна Бикова (Київ)

ОРГАНІЗАЦІЯ КРИМСЬКОЇ АССР У 1921 р.

Сталося таким чином, що 2004 рік є ювілейним одразу для двох подій, пов'язаних з взаємовідносинами України та Росії. Це рік, коли історики обох країн згадують Переяславську раду 1654 р., яка надала визначального впливу на подальшу долю обох цих держав, та передачу в 1954 р. Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.

Взаємовідносини України зі своєї північною сусідкою протягом всього історичного часу розвиваються дуже складно. Цьому багато сприяє те, що можна цілком природньо назвати ментальністю російських людей. Адже саме вона впливає на їх розуміння подій, що відбуваються. Так, для них цілком нормально вважати, що зміна державного кордону на користь Росії шляхом захоплення певних територій з використанням військової сили або віроломності по відношенню до місцевого населення – це історично цілком справедливо. Передача же територій, котра відбувалася шляхом мирних, договірних актів та була спрямована не на користь Росії, вважається історично несправедливою та такою, що потребує виправлення при першій-ліпшій нагоді. Цей постулат цілком підтверджує сумний досвід Чечні або Криму.

До заяв деяких російських політиків (наприклад, Ю. Лужкова) про приналежність Криму Росії та “віковичного міста російської слави Севастополя” в Україні вже давно звикли, а на те, що багато московських політичних діячів все продовжують сперечатися щодо так званого “дарунку Хрущова”, більша частина серйозних людей просто не звертає уваги. Але насторожує той факт, що й зараз, на

другому десятку років існуванні нашої держави, багато російських політиків, навіть ліберальної спрямованості, цілком серйозно стоїть на платформі імперської “єдиної та неподільної” Росії та не бажає сприймати Україну як незалежну, тим більш в межах її сучасного кордону, державу. Події, що відбувалися у 2003 р. біля острова Коса Тузла та відношення до цього питання з боку Російської Федерації та України – це ще одне, чергове, підтвердження вищезазначеної аксіоми.

Звісно, навряд чи зараз ситуація в Криму знову загостриться до того масштабу, як це відбувалося у 1992 – 1994 рр. Але становище Криму, як своєрідної “порохової бочки” у відносинах між Україною та Росією, не може спонукати до спокійного життя. Тому, як ніколи, актуальним стає питання про причини, котрі призвели до того, що Крим опинився у територіальних межах Росії.

Кримська АСРР у складі РРФСР була створена 18 жовтня 1921 р. 30 червня 1945 р. у Москві був виданий указ за № 174/1 Верховної Ради СРСР за підписами голови президії Верховної Ради СРСР М.Калініна та секретаря президії Верховної Ради СРСР А. Горкіна. Згідно нього Кримська АСРР перетворювалася на Кримську область у складі РРФСР.

Такий стан речей зберігався до 5 лютого 1954 р., коли постановою Ради Міністрів РРФСР за № 156 за підписами голови Ради Міністрів РРФСР А. Пузанова та керуючого справами Ради Міністрів РРФСР І. Груздева, Кримська область через “територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки та тісні господарчі та культурні зв’язки” передавалася до складу Української РСР.

19 лютого 1954 р. відбулося засідання президії Верховної Ради СРСР, на якому голова президії Верховної Ради

РРФСР М. Тарасов, між іншим, заявив: “Кримська область, як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально прилягає до Української Республіки, будучи немов би природним продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно пов’язана з економікою Української Республіки. З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української Республіки є доцільною і відповідає загальним інтересам Радянської держави”¹. Після виступів всіх зацікавлених осіб, президія Верховної Ради СРСР одноголосно затвердила наказ (за підписом голови президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова та секретаря президії Верховної Ради СРСР М. Пегова) “Про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”.

Остаточне вирішення цього питання відбулося 26 квітня 1954 р., коли вийшов закон, прийнятий Верховною Радою СРСР (за підписом тих самих голови президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова та секретаря президії Верховної Ради СРСР М. Пегова), в якому зазначалося: “Затвердити указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР”².

Саме таким чином Кримська область офіційно стала територіально належати до Української РСР.

Якщо уважно вдуматися, то виникає цілком розумне запитання: якщо Крим “територіально прилягає до Української Республіки”, то чому з самого початку більшовицького володарювання його було підпорядковано саме Росії, а не більш сприятливий для цього Україні? Навіщо все було зроблено саме таким чином, якщо в подальшому центральний уряд все рівно був змушений підпорядкувати ці землі Україні?

Відповідь на це питання ми знайдемо, якщо уважно придивимося до того як саме та чому на території Кримського півострову була створена Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка.

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Криму, перед ЦК РКП(б) постало питання про його подальшу долю. Було вирішено створити на території півострову республіку, яка б входила до складу Російської Федерації. Більшовики України, яких відразу ж попередили про ці наміри, слухняно погодилися, і в подальшому Москві не заперечували. Так, вже 12 листопада 1920 р. на засіданні членів ЦК КП(б)У, що були в наявності (а саме: у присутності С. Косіора, Терлецького, В. Мануїльського та Мініна) було ухвалено рішення: “Крим перебуває поза компетенцією ЦК КПУ”³.

В Криму ж 21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання членів Кримревкому та кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні А. Лідє, Ю. Гавен, С. Давидов-Вульфсон, С. Ідрісов, С. Меметов, І. Фірдев, Н. Бабахан та В. Ібраїмов. На цьому засіданні розглядалося лише одне питання: “Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР”. У прийнятій постанові зазначалося: “Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на положенні автономної одиниці, привласнити їй назву “Кримська автономна область”. Приймаючи цю постанову, учасники засідання виходили з “далекого крайнього положення Криму з його внутрішньою національною структурою та соціальних й економічних обставин, а також беручи до уваги українську черезсмуужжя”. У протоколі зазначалося: “Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити

видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати “Кримською Комуною”⁴.

Ввечері 20 лютого з Москви до Сімферополя приїхав новий голова Кримревкому та член кримського обласного комітету РКП(б) М. Поляков. Під його головуванням 21 лютого відбулось засідання Кримревкому. Через декілька днів в газеті “Красный Крым” було надруковано звіт про хід цього засідання. Крім іншого, в звіті зазначалося: “...В адміністративному положенні Крим буде підпорядкований Москві. Що до його майбутньої долі, то вона буде вирішена трудовими масами Криму, але ЦК стоїть за створення автономної області”⁵.

27 лютого на засіданні Кримревкому було розглянуто питання “Про декрети та постанови Радянської влади”. В ході обговорення було ухвалене рішення, в якому, між іншим, зазначалося: “Визнати, що оскільки в Криму існує радянська влада, на території Криму повинні застосовуватися видані в РСФРР декрети”. Для перегляду наказів Кримревкому з метою їх погодження з декретами РСФРР при Кримревкомі була утворена комісія по перегляду наказів Кримревкому в складі Ануфрієва, Гордона, Лебедева, Тарасова та Корчевського⁶.

Для остаточного вирішення питання приналежності Криму ряд комуністів (серед них – В. Ібраїмов), запропонували включити до порядку денного IV обласної партійної конференції питання “Про політичне становище Криму”. Але пленум кримського обкому РКП(б), який відбувся 2 квітня 1921 р., відхилив цю пропозицію та ухвалив таке рішення: “В циркулярному листі про скликання конференції запропонувати повітовим комітетам обмінятися думками до початку конференції щодо питання про майбутнє політичне становище Криму. З цього ж

питання знехтяться з Москвою для з'ясування думки ЦК РКП⁷⁷.

Виконуючи рішення цього пленуму, президія Сімферопольського повітового парткому на засіданні, яке відбулося 4 квітня 1921 р., доручила комісії у складі С. Меметова та В. Хайкевича підготувати доповідь “Про форми державного будівництва Криму”.

Для виконання рішення ЦК РКП(б) щодо відрядження до Москви представників з метою розробки положень Кримської автономної республіки 4 квітня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому. На ньому були присутні: М. Поляков, І. Акулов, А. Ліде, Д. Ульянов, Кисельов, Г. Шідарев, Оскар, О. Дерен-Айерли (Ібрагім) Ш. Ібрагімов, С. Ідрісов, Ю. Гавен, С. Меметов, Артьомов. Було вирішено “Акулову, Полякову та Ю. Гавену скласти доповідь в ЦК від ОК та Кримревкому й просити Ліде інформувати ЦК про склад речей у Криму та добитися негайного вирішення питань, що підняти в доповіді. В основу доповіді покласти те, що... Крим у всіх відносинах потрібно зв'язати з Москвою”⁷⁸.

Разом з тим до Криму продовжували надходити телеграми з центральних партійних та радянських органів з вимогою довести свої пропозиції щодо створення на півострові автономної республіки. Так, в телеграмі, надісланій до Кримревкому та кримського обкому РКП(б) за підписом заступника наркома національностей РСФРР Каркліна, зазначалося: “Рада національностей при Наркомнаці визнала необхідним виділення Кримського півострову в Автономну Республіку. Наркомнац просить терміново надати свої висновки з питання про кордони майбутньої Автономної Республіки”.

Виходячи з архівних документів, котрі існують, можна зробити висновок, що ця пропозиція здобула підтримку у більшості комуністів, в тому числі й у керівництва партійної організації півострову. Так, в телеграмі за підписом заступника голови Кримревкому Ю. Гавена, що була надіслана 15 травня 1921 р. в адресу Ради національностей при Наркоматі по справам національностей РСФРР зазначалося, що “більшість Кримревкому в складі членів Ю. Гавена, І. Фірдевса, С. Меметова, С. Ідрісова, стоять на точці зору необхідності проголошення Кримської Автономної Республіки в межах Кримського півострова, включаючи Чонгарській півострів та м. Генічеськ. Точний кордон повідомить представник”⁹.

14 квітня члени кримського обласного татарського бюро при кримському обласному комітеті РКП(б) І. Фірдевс, С. Меметов, Ш. Ібраїмов, О. Дерен-Айерли, Булушев та Нагаєв обговорили питання “Про телеграму Ради національностей “Про об’яву Криму Радянською Республікою та її кордони”. В прийнятій постанові зазначалося: “Дати відповідь: проголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострову, починаючи від Сівашського мосту”.

Враховуючи загострення питання про державний устрій Криму, пленум кримського обкому РКП(б), який відбувся 7 травня 1921 р., розглянув питання “Про державну форму Криму”. Пленум ще раз підтвердив зроблений раніше висновок про те, що “надіслана ЦК директива, яка підтверджує постанову з’єданого засідання ОК та Кримревкому від 21 січня ц.р. про об’яву Криму автономною областю, цілком відповідає об’єктивним умовам Криму в теперішній момент”¹⁰.

Одночасно було звернуто увагу комуністів на те, що “означену форму правління Криму неможливо вважати

постійною” й що “остаточна форма цього устрою може бути встановлена лише після того, як широкі трудящі маси національностей Криму, особливо татари, будуть залучені в справу партійного та радянського будівництва”¹¹.

Виходячи з того, пленум запропонував прийняти рішучі засоби для того, щоб “залучити трудову частину національностей Криму, раніше та більше за все татар, до усіх партійних та радянських апаратів” (вже 23 серпня на Широкому пленумі кримського обласного комітету РКП(б) секретар обкому інформував, що президія кримського обкому обговорила до 25 кандидатур татар, які після цього були залучені до роботи в ряд обласних установ в якості членів колегії або заступників завідуючого); “надати можливість повного національного та культурного розвитку татарського населення та об’явити татарську мову, разом з російською, офіційною в державних установах: суді, школі та ін.” (13 серпня 1921 р. кримський обласний комітет РКП(б) запропонував Кримревкому видати обов’язкові постанови про об’яву на території Криму державною мовою разом з російською також й татарську. Для цього була створена комісія в складі 11 осіб. Серед них були: від кримського обкому – В. Ібраїмов, О. Дерен-Айерли, а від Кримревкому – С. Меметов, Баліч, К. Хамзін, Ідрісов та ін.); “вирішити питання державного устрою, головним чином, земельного, в дусі задоволення земельної потреби татарського малоземельного населення, не зупиняючись перед скороченням земельних площ, котрі займають радгоспи Криму”¹².

Далі в постанові пленуму зазначалося, що тільки після того, як всі ці заходи будуть впроваджені до життя та з’являться їх результати, можливо буде остаточно вирішити питання щодо державного устрою Криму, для того, щоб

забезпечити дійсно революційний вплив півострову на Схід¹³.

13 травня в Сімферополі відбулася зібрана по рішенню кримського обкому РКП(б) та кримського обласного татарського бюро обласна конференція комуністів-татар. На ній були присутні 23 депутати від 192 комуністів-татар, які стояли на партійному обліку в повітових парткомах кримського обкому РКП(б). В постанові конференції, між іншим говорилося: “Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, котра входить в Російську Федерацію, взявши за основу Конституцію однієї з існуючих республік”. Приймаючи таке рішення учасники конференції виходили з “географічного положення Криму як авангардного поста РСФРР в країнах Близького Сходу, з вже існуючого факту проголошення України Республікою, завдяки чому Крим в адміністративному відношенні перетворився у своєрідний острів, з того, що Радянська влада у відношенні до усіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації... та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративної частини РСФРР” та ін.¹⁴.

Але не всі татари дотримувалися такої думки. Деякі (серед них С.-А. Айвазов, Б.-А. Одабал, Чобан-заде, А. Озенбашли, Х. Чапчакчі, Бекірбаєв, Хаттатов та ін.) висували вимоги об’явити Крим національною республікою з наданням їй повної автономії. Термін “повна автономія” вміщував в собі надання кримській республіці прав самостійного зношення з закордонними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, самостійного вирішення питання про повернення до Криму емігрантів. Вони

пропонували створення самостійного кримського комісаріату закордонних справ¹⁵. Про це свідчить телеграма наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, котра була надіслана на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму. В ній він, зокрема, пише: “Пропозиція забезпечити “Кримський центр” Наркомзаксправом недоладна, безглузда, шкідлива, немає жодного підґрунття й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим вів щодо Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива та небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам вставляти палки до коліс та створювати скандали з урядом Туреччини”. Від свого представника нарком вимагав “рішуче протестувати проти цієї недоладної вигадки, категорично заявити, що це ні в якому разі не може бути допущено”.

30 червня 1921 р. на засіданні президії ЦК РКП(б) це намагання Кримревкому було поставлено на голосування. У зв'язку з цим Г. Чичерін запропонував президії таку пропозицію: потрібно “безумовно відкинути які б то не було натяки на створення в Криму особливого комісаріату закордонних справ. Він буде нашим уповноваженим для технічної мети й більше нічого”¹⁶. В. Ленін рішуче виступив на підтримку проекту рішення політбюро ЦК РКП(б), запропонованого Г. Чичеріним, про відмову кримському ревкому в створенні самостійного комісаріату закордонних справ. Він підготував листа до ЦК РКП(б), в якому зазначалося: “Я цілком за Чичеріна. Ленін”¹⁷. Цілком зрозуміло, що в кінцевому підсумку прийнята була саме пропозиція Г. Чичеріна.

Забігаючи наперед, слід також додати, що виступаючи на V обласній партійній конференції 4 листопада 1921 р. секретар обласного комітету І. Акулов сказав: “Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що проголошення Автономної республіки тлумачилася ними як проголошення татарської республіки й, коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою”¹⁸.

18 травня 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому було визнано необхідним виділити Кримській півострів в Кримську автономну республіку. Пленум виходив з того, що створення Кримської АСРР та інших подібних утворень в той період пов’язувалося поряд з іншими причинами й з тактикою партії в тих конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були, на думку депутатів, відігравати роль буфера між Росією та недружньо налаштованими до неї сусідами.

Попри всі галасливі заяви про вільне самовизначення народів колишньої Російської імперії московський більшовицький уряд ніколи не розглядав питання щодо фактичного виконання власних партійних настанов. Тим не менш далекосяжні плани більшовиків щодо зовнішньої політики вимагали збереження імовірності демократичного вирішення будь-якої проблеми, котра вставала на порядку денному нової влади. Тому палке бажання забрати Крим “під власну руку” московський уряд повинен був якимось чином обґрунтувати. Через те, вже в котрий раз, більшовики звернулися до фальсифікацій.

Підсумки проведеного в квітні 1921 р. перепису населення півострову були свідомо перекручені. Для того, щоб отримати бажаний владі результат перепис було проведено не за національною, а за релігійною ознакою.

Так, в єдину графу зводилися татари, турки та цигани; євреї та кримчаки; росіяни, українці та білоруси. Перепис населення Кримського півострову після цього став виглядати так: всього було зареєстровано 729 тис. мешканців¹⁹, котрі належали до 59 національностей²⁰ та розподілялися таким чином:

ТАБЛИЦЯ № 1²¹

Етнічний склад	%
Росіяни*	51,5
Татари, турки та цигани	25,7
Євреї та кримчаки	7,0
Німці	5,9
Греки	3,3
Болгари	1,7
Вірмени	1,6
Поляки	0,8
Караїми	0,7
Ести	0,3
Чехи	0,2
Інші	1,3

Саме так московський більшовицький уряд отримав бажаний для себе результат: адже тепер кількість росіян в Криму дозволяла створити кримську республіку у складі РРФСР.

Невдовзі до Сімферополя надійшла надіслана з Москви телеграма за підписом В.Молотова в якій зазначалося: “Прийняте рішення про виділення Кримського півострову в Кримську автономну республіку. ЦК пропонує командирувати представників в Москву для розробки положень Кримської автономної республіки, разом з

---

* До перепису 1926 р. писалися разом з українцями і білорусами.

Наркомнацем”²².

У відповідь на це рішення в Криму 22 травня відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні І. Акулов, Кіров, Єфремов, Мазикін та спеціально запрошені М. Поляков, А. Лідє, Артёмов та Антіпов. Було заслухано інформацію про рішення ЦК РКП(б) утворити Кримську автономну республіку. Після жвавого обговорення було схвалено рішення скликати вузький пленум обкому для розв’язання всіх питань, пов’язаних з цією пропозицією та запропоновано надіслати в якості представників від кримської влади Ю. Гавена та М. Полякова²³.

24 травня 1921 р. в Москві відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б) на якому було підтверджено постанову пленуму ЦК щодо утворення Кримської автономної республіки, про що негайно було поінформовано партійне керівництво Криму. Секретар ЦК РКП(б) В. Молотов надіслав телеграму, в якій цитувався витяг з протоколу засідання політбюро ЦК РКП(б) від 24 травня 1921 р.: “Підтвердити зроблену раніше постанову щодо створення Кримської республіки”²⁴.

25 травня 1921 р. відбулося засідання Малого пленуму кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, М. Поляков, Кіров, С. Меметов, Оскар, Ю. Гавен, Мазикін, Смолін та Ляпін. В результаті обговорення було прийняте рішення не надсилати до Москви Ю. Гавена. Разом з М. Поляковим їхати повинні були В. Єлагін та С. Меметов²⁵. 31 травня цю пропозицію затвердив пленум Кримревкому. В постанові зазначалося: “для вироблення положень про Кримську автономну республіку в якості представників відрядити тов. Полякова, Меметова та Єлагіна”²⁶.

ЦК РКП(б) та ВЦВК уважно стежили за виконанням постанов травневого пленуму ЦК РКП(б). У зв'язку з чим, в середині червня до Криму з офіційно проголошеною метою “підготування його до об'яви автономною республікою” (а неофіційно комісія повинна була розібратися у стані справ, що відбувалися на півострові та навести на знекров'яному червоним терором півострові будь-який лад) прибула повноважна комісія ВЦВК в такому складі: Ш. Ібрагімов – член колегії наркомату по справам національностей (голова), члени: П. Дауге – член колегії народного комісаріату охорони здоров'я та М. Фофанова – член наркомату землеробства.

11 червня 1921 р. відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б), на якому було вирішено скликати ввечері 16 червня “Широкий” пленум обкому РКП(б). Пунктом № 4 порядку денного цього пленуму стояло питання “Кримська Автономна Республіка” (доповідач – Ш. Ібрагімов).

Вранці 16 червня Ш. Ібрагімов на засіданні президії кримського обкому РКП(б) доповів про мету приїзду комісії ВЦВК по справам Криму. Він, між іншим, сказав: “Комісія по справам Криму виникла в Центрі за ініціативою Ради національностей Народного комісаріату по справам національностей та Раднаркому, діє по уповноваженням ВЦВК та РНК. Разом з тим, комісія отримала уповноваження й від ЦК РКП(б). До її функції, згідно рішенню Політбюро ЦК РКП(б) від 27 квітня 1921 р., входить перевіряти як на місцях виконуються законопроекти, роз'яснювати й перевіряти нову економічну політику”.

Далі в його доповіді зазначалося, що згідно вказівкам секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова цієї комісії доручалося “з'ясувати загальний стан Криму, в тому числі положення

селянства серед мусульман. Всі рішення треба проводити через ОК РКП(б), а в разі незгоди – доводити до відома ЦК та ВЦВК”. Особливо Ш. Ібрагімов підкреслив, що за одностайною думкою комісії майбутній державній устрій Криму повинен бути таким же, як й в інших республіках²⁷.

В цей же день на засіданні повноважної комісії було розглянуто питання “Про автономізацію Криму”. Було запропоновано: “Президії Кримського обкому партії провести на пленумі таку постанову: згідно директивам ЦК РКП(б) в негайному порядку виділити Крим в автономну Радянську Соціалістичну республіку. Для вироблення проекту Конституції обрати комісію, доручивши їй завершити роботу протягом 10 діб та надати вироблений проект в повноважну комісію ВЦВК та РНК для затвердження”²⁸.

На цьому ж засіданні було обговорено питання “Про наркомати майбутньої республіки”. Було ухвалене таке рішення: “народні комісаріати землеробства, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції з трибуналом, робітничо-селянської інспекції підпорядкувати кримському раднаркому; наркомати шляхів сполучення та закордонних справ – не створювати; замість наркомату по військовим справам – створити військовий комісаріат; кримському раднаргосп – підпорядкувати Раднаркому Криму, з головою, призначеним за згодою ВРНГ; наркомздрав підпорядкувати Раднаркому з введенням в склад колегії представника Центральної управи Кримських курортів; особливого представництва Кримського ЧК не мати, представника призначити за згодою з ВЧК”²⁹.

Ввечері 16 червня 1921 р. в малому залі Палацу праці відкрився так званий “Широкий” пленум кримського обласного комітету РКП(б)³⁰. На ньому була обговорена доповідь Ш. Ібрагімова щодо завдань повноважної комісії

ЦК та ВЦВК. В цієї доповіді він, між іншим, сказав: “Комісія пропонує перетворити Крим в республіку. ...Кримська республіка буде мати характер автономної Республіки, яка входить до складу Радянської федерації. В політичному та військовому відношеннях Кримська республіка буде тісно пов’язана з центром”³¹.

Невдовзі в газеті “Красный Крым” в звіті про I-й Широкий пленум, котрий відбувся було написано: “Пленум обкому сказав своє слово. Кримська автономна республіка на основі максимального зв’язку з центром. Оголошена республіка повинна отримати певний зміст, головним чином, в справі залучення національних меншин в державне будівництво. Це рішення пленуму вже встановлює певні віхи всієї нашої майбутньої партійно-радянської роботи в Криму”³².

Для розробки проекту конституції Кримської республіки пленум створив комісію кримського обкому РКП(б) в складі Горіна (від Кримревкому), Баліча (Кримнаросвіти), Єфремова (кримського обласного комітету РКП(б)) та двох представників від уповноваженої комісії. Ця комісія повинна була розробити цей проект в тижневий термін³³.

23 липня 1921 р. відбувся малий пленум кримського обласного комітету РКП(б). На ньому обговорювався проект щодо утворення Кримської АСРР. В ході довгих дебатів було висунуто багато різних пропозицій, які потрібно було додати до проекту. Так, Ю. Гавен запропонував ввести пункт про повне підпорядкування частин Червоної армії, які знаходилися безпосередньо в Криму, кримському уряду. Але ця пропозиція не знайшла підтримки у більшості учасників пленуму³⁴.

9 серпня 1921 р. відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б). Були присутні: І. Акулов, Кіров, М. Поляков, Артёмов, Власов, Сорін, Васільєв та Л. Вітхін.

Серед інших було розглянуто питання “Про роботу комісії по розробці конституції Кримської СРР”. Після обговорення було ухвалене таке рішення: “Запропонувати тов. Акулову визвати всіх членів комісії по розробці Конституції та запропонувати негайно приступити до роботи та завершити її до Широкого пленуму областкому РКП(б)”³⁵.

19 серпня президія кримського обкому РКП(б) затвердила розроблений комісією обкому партії проект постанови ВЦВК “Про Кримську республіку” та проект “Конституції К.С.Р.Р.”, за виключенням пункту “Про сумісництво членів Президії ЦВК та Раднаркому”, та рекомендувала винести їх на обговорення комуністів в повітових комітетах та на пленум кримського обласного комітету РКП(б)³⁶.

З 23 серпня по 2 вересня 1921 р. в Сімферополі відбувався II-й Широкий пленум кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні члени та кандидати в члени обкому партії: І. Акулов, Кіров, Ю. Гавен, М. Поляков, Й. Якір, Єфремов, Крілов, Кісельов, С. Меметов, Урановський, Пуріжанський, Ословський, В. Єлагін, Фельдман, Цифранович, Каплан, Хамзін, Максимов, Шіндарев, Тарханов, Марголін, Камінський та Сиволап. На 3-му засіданні – ввечері 24 серпня – пленум розглянув наданий комісією кримського обкому РКП(б) проект постанови ВЦВК “Про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку” (доповідач – Горін). Учасники пленуму при обговоренні проекту висунули біля 20 різних поправок та пропозицій. Так, наприклад, пропонувалося повіти назвати “кантонами”, наркомати Кримської СРР – управліннями та підпорядкувати їх безпосередньо наркомам РСФРР, дозволити Кримській СРР друкувати свої законодавчі акти, нарівні з іншими частинами федерації³⁷.

Більшістю голосів були прийняті такі поправки: “1. Особа, яка командує польовими частинами та територією Криму, входить до Кримраднаркому з правом дорадчого голосу; 2. Відділ комунального господарства відокремлюється з наркомату внутрішніх справ та стає самостійним управлінням комунального господарства; 3. Уповноваженні центральних народних комісаріатів призначаються за згодою між КримРНК та наркоматами, котрі відповідають РСФРР, в порядку, який встановлений ВЦВК РСФРР; 4. В Криму поряд з іншими відомствами устанавлюється Економічна Рада” та ін.³⁸.

Пленум затвердив з внесеними правками проект “Постанови ВЦВК та РНК про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку”³⁹. В газеті “Красный Крым” 31 серпня 1921 р. з цього приводу писалося: “Проект постанови передбачає утворення Кримської СРР в межах Кримського півострову. Кримська СРР складається з округів: Сімферопольського, Севастопольського, Керченського, Феодосійського, Євпаторійського, Джанкойського та Ялтинського. Апарат державної влади автономної Кримської СРР складається з місцевих Рад, ЦВК та РНК. Для управління справами автономної КСРР засновуються Народні комісаріати: 1. Внутрішніх справ. 2. Юстиції. 3. Просвіти. 4. Охорони здоров’я. 5. Соціального забезпечення. 6. Землекористування. 7. Продовольства. 8. Фінансів. 9. Праці. 10. Рада Народного Господарства. 11. Робітничо-селянської інспекції. 12. Нарзв’язку та управління комунального господарства та статистики. ...До скликання Всекримського установчого З’їзду Рад та виборів Кримського ЦВК та Раднаркому територія Криму керується Кримський Революційним Комітетом”⁴⁰.

Біля 11 поправок та пропозицій висунули учасники пленуму й при обговоренні проекту конституції Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Так, різні пропозиції були щодо кількісного складу майбутнього КримЦВК: деякі (наприклад, Каплан) пропонували обрати до нього 50 осіб, інші – 35 (як рекомендували ЦК РКП(б) та комісія кримського обласного комітету РКП(б), треті (Цифранович) – зовсім не вказувати кількість членів ЦВК. Більшістю голосів пленум прийняв другу пропозицію – 35 осіб⁴¹. Але, невдовзі було отримано повідомлення з Москви, в якому “пропонувалося” збільшити кількість до 50 осіб, що й було негайно зроблено⁴².

Було відкинуто пропозицію К. Хамзіна про утворення ще однієї – “спеціальної” президії ВЦВК. Пленум одногосно прийняв поправку Паперного, котра звучала так: “Надпис на прапорі робиться на російській та татарській мовах” та відкинув запропоновану Гавеном поправку “В гербі КСРР серп замінюється плугом”. Учасники пленуму одногосно погодилися з тим, що “державними мовами КСРР оголошуються російська та татарська. Герб КСРР складається з зображення серпа та молота та надпису на його вінку, якій їх обрамляє на російській та татарській мові “КСРР” та “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Прапор КСРР складається з червоного фону з надписом на російській та татарській мові “КСРР”⁴³.

З внесеними поправками пленум кримського обкому РКП(б) затвердив проект “Конституції Кримської Соціалістичної Радянської республіки” та прийняв постанову: “Ці проекти відправити на затвердження ВЦВК”⁴⁴.

На засіданні президії кримського обласного комітету РКП(б), котре відбулося 1 вересня 1921 р. (були присутні: І. Акулов, Й. Якір, М. Поляков, Антипов, Фельдман,

Артёмов, О. Дерен-Айерли та Краснов), було розглянуто питання про відрядження представників кримського обкому РКП(б) в Москву для доповіді ЦК РКП(б) щодо дій повноважної комісії та в зв'язку з виданням проектів постанов ВЦВК про “Положення КСРР” та “Конституції КСРР”. Було прийняте рішення: “В зв'язку з від'їздом до Москви т. Ібрагімова – голови Повноважної Комісії ВЦВК та РНК по справам Криму – делегувати від ОК до Москви з доповіддю ЦК РКП(б) т.т. Полякова та Цифріновича, які повинні виїхати не пізніше 7 вересня”²⁴⁵. 3 вересня Малий пленум кримського обласного комітету РКП(б) затвердив дане рішення, додавши в постанові ще один пункт: “Відкласти Обласну партійну конференцію та З'їзд Рад, не фіксуючи терміну скликання їх до отримання певних повідомлень від делегації з Москви”²⁴⁶.

Невдовзі до Москви виїхала повноважна комісія ВЦВК по справам Криму разом з представниками, які були надіслані кримським обласним комітетом РКП(б). 19 вересня на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) Ш. Ібрагімов, Мотильов, М. Поляков та Цифранович зробили доповіді про стан справ в Криму. Після обговорення було прийняте рішення: “Визнати, що повноважна Комісія ВЦВК під головуванням Ібрагімова виконала свою місію. ...Роботу Комісії вважати закінченою, а Комісію розпустити. ...Тов. Саїд-Галієва відрядити в розпорядження Кримського ОК РКП(б), рекомендувати Головою РНК”²⁴⁷.

29 вересня 1921 р. президія ВЦВК згідно рішення ЦК РКП(б) заслухала доповідь голови повноважної комісії ВЦВК з дослідження органів влади Криму Ібрагімова та визнала, що “Повноважна Комісія ВЦВК по справам Криму в загальному та в цілому виконала покладене на неї завдання. Усі матеріали Комісії передати до Оргвідділу

ВЦВК. Роботу Комісії вважати закінченою. Комісію розпустити”⁴⁸.

26 вересня в Москві відбулося засідання оргбюро ЦК РКП(б). На ньому було заслухано питання “Про Кримську організацію”. Було вирішено: “...3. Не заперечувати проти обрання Ю. Гавена головою КримЦВК. 4. Щодо питання про забезпечення за татарами 50 міст в КримЦВК, 30 міст передати на розв’язання Президії ВЦВК”⁴⁹.

8 жовтня 1921 р. від президії кримського обласного комітету РКП(б) до Москви була направлена телеграма за підписом терміново виконуючого обов’язки секретаря кримського обкому РКП(б) Єфремова. В ній зазначалося: “Виходячи з постановою президії Кримського ОК РКП(б) 7 жовтня просимо ЦК в зв’язку з неодержанням до цього часу додаткових відомостей про термін скликання обласної партійної конференції, беручи до уваги, що повітові конференції вже проведені, що подальше відтягування обласної партконференції в умовах кримських реалій дуже невдячно віддзеркалюється на місцевій роботі, прискорити вирішення питання про термін скликання в Криму обласної партконференції та I-го Установчого з’їзду Рад. Відповідь чекаємо телеграмою”⁵⁰.

8 жовтня 1921 р. “Положення про Кримську республіку”, як зазначалося в надісланій до Криму телеграмі члена Всеукраїнського ЦВК Сакташова, було затверджено ВЦВК.

В перших числах жовтня президія ВЦВК за згодою з ЦК РКП(б) (рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р.) відрядила С.-Г. Саїд-Галієва (члена ВЦВК, який раніше працював головою Раднаркому Татарської АСРР) до Криму для ознайомлення з затвердженим ВЦВК положенням “Про Кримську республіку”, надання практичної допомоги Кримревкому в підготовці та проведенні Всекримського установчого з’їзду рад та в

рішенні національного питання на півострові. Крім того, його рекомендували для обрання головою майбутньої республіки.

19 жовтня 1921 р. в газеті “Известия ВЦИК” за № 234 було надруковано постанову ВЦВК від 18 жовтня ц.р. про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. В ті дні газета “Красный Крым” писала: “Значення цього акту верховних органів робітничо-селянської влади в Радянській Росії для трудящих мас Криму полягає в тому, що уся політика радянської влади в Криму повинна бути побудована на основі обліку особливостей економічного та культурного життя Криму, в якому населення складається з окремих національностей, з яких кожна має свою мову, свій уклад життя, який склався в процесі історичного розвитку. ...Автономна Кримська Радянська республіка повинна буде першою своєю справою покращити положення селянства, остаточно врегулювати земельне питання в Криму. Цим Радянська влада на справі покращить положення татарської, російської та інших національностей землеробського населення Криму”⁵¹.

Після того як була надрукована постанова ВЦВК про створення Кримської автономної республіки в Криму розпочалася робота по підготовці та проведенню Всекримського установчого з’їзду рад. В середині жовтня президія кримського обкому РКП(б) ухвалила рішення: “обласну партійну конференцію призначити на 3 листопада. Відкрити з’їзд рад 7 листопада 1921 р. Головою комісії по підготовці з’їзду рад призначити тов. Мазикіна”⁵².

25 жовтня 1921 р. відбувся пленум Кримревкому. На ньому були присутні М. Поляков, І. Акулов, Ю. Гавен, Ідрісов, С. Меметов, Шідарев, Хамзін, Й. Якір, Крилов, Горін, Л. Вітхін, Кісельов, Варічов. З доповіддю “Про

положення “Про Кримську РСР” виступив голова Кримревкому М. Поляков. Він ознайомив присутніх з надрукованою в газеті “Известия ВЦИК” постановою ВЦВК та РКН “Про автономію Кримської радянської Соціалістичної Республіки”. Пленум ухвалив надіслати на місця телеграми, в котрих зазначити, що “Постановою Малого пленуму ОК РКП(б) Широкий пленум скликається 1 листопада. Порядок денний: ...3. Положення та Конституція КСРР; ...7 листопада відкривається І-й Всекримський установчий з’їзд Рад. Порядок денний: ...3. Конституція та Положення КСРР”⁵³.

Було розроблено план урочистого відкриття Всекримського установчого з’їзду рад. Він включав до себе “парад військ Сімферопольського гарнізону, проходження профспілок з прапорами та музикою, відкриття пам’ятника “Звільнення Криму” як етапу боротьби за торжество світового пролетаріату” та монументу “Кримська республіка”, а також перейменування вулиць: Троїцької – у вулицю Більшовиків, Лазаревську – у вул. тов. Слуцького, Губернаторську – у вул. тов. Новосельського, Кладбіщенську – у вул. тов. Боданинського”. Також було вирішено надати міському саду ім’я “піонера більшовицького руху на Сході – Молла-Норма Вахітова”⁵⁴.

Одночасно з цим проходило й формування керівних органів майбутньої Кримської республіки. Так, члени кримського обласного татарського бюро при кримському обкомі РКП(б) на своєму засіданні розглянули питання “Про конструкції ЦВК Кримської республіки” та ухвалили: “Вимагати від ОК РКП(б) на обласній конференції ввести до складу КримЦВК 15 татар з загальної кількості в 35 чоловік, з них – $\frac{1}{3}$ – безпартійних”. На засіданні кримського обкому РКП(б) було обговорено питання “Про вибори КримЦВК та його голови” та ухвалено, що з всієї

кількості членів КримЦВК (50 осіб) 20 міст будуть надані татарам, при цьому 7 з них було потрібно залишити для безпартійних татар. Від кримського обкому РКП(б) до КримЦВК повинно було вийти 14 чоловік (серед них Ю. Гавен, Горін, С.-Г. Саїд-Галієв, М. Поляков, Єфремов, Калінін, Ізраїлевич та ін.), а з 10 кандидатів в члени КримЦВК назвали 3 кандидатури – Баракко, Каменського та Геральновича. У виконання рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1921 р. (витяг з протоколу щодо цього був надісланий до Криму В. Молотовим) головою КримЦВК було вирішено назначити Ю. Гавена. До складу президії КримЦВК вирішено ввести Горіна, Кісельова, У. Ібраїмова, Єфремова, а до складу наркоматів в члени КримЦВК: Горіна (Наркомвнутрішсправ), П. Бортнікова (Наркомпрод), У. Ібраїмов (Наркомзем), К. Хамзіна (Наркомосвіт), Л. Вітхіна (КРНГ), Калініна (командвійськ), О. Роттенберга (КримЧК), В. Ібраїмова (нарком РСІ). Щодо питання “Про президію КримРНК” ухвалили: “рекомендувати в склад президії РНК тт. Саїд-Галієва, Полякова та Бортнікова”⁵⁵.

26 жовтня 1921 р. газета “Красный Крым” надрукувала циркулярний лист кримського обкому РКП(б) “Всім повітовим комітетам, всім членам Кримської організації Російської Комуністичної партії (більшовиків)”. В ньому зазначалося: “В день 4-ї річниці Великої Жовтневої революції 7 листопада 1921 р. буде відкрито в Сімферополі I-й установчий Всекримський з’їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яким буде проголошено утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. ...В цей день... до родини автономних радянських республік Татреспубліки, Туркестану, Грузії, Азербайджану, Киргизреспубліки та ін. додається ще одна рівноправна – Кримська Автономна

Радянська Соціалістична Республіка – таке намагання широких трудящих мас й таке завоювання Жовтня”⁵⁶.

3 листопада 1921 р. розпочала свою роботу V Кримська обласна партійна конференція. В порядку денному конференції під номером другим стояло питання про положення та конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, котре було розглянуто на 3-му (вечірньому) засіданні. На ньому було прочитано проекти текстів положення та конституції. Після тривалого обговорення було запропоновано рішення затвердити данні проекти як основу, котра буде остаточно прийнята на I-му Всекримському установчому з’їзді рад⁵⁷.

I-й Всекримський установчий з’їзд рад робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів відкрився ввечері 7 листопада 1921 р. й проходив протягом 5 діб (з 7 по 11 листопада). На ньому були присутні 428 делегатів, з яких 357 мали вирішальний голос. Перед відкриттям з’їзду було виконано “Жовтневий гімн”, який в майбутньому був проголошений офіційним гімном Кримської АСРР.

На з’їзді делегатами було обговорено 6 питань, третім з котрих було питання “Про Кримську Соціалістичну Радянську Республіку”. 10 листопада з доповіддю “Про Конституцію Кримської СРР” виступив С.-Г. Саїд-Галіїв. В своїй промові (зокрема, в розділі “Автономія Криму”) він сказав: “Кримська республіка отримує автономію: народний комісаріат внутрішніх справ, соціального забезпечення, комісаріат землеробства й т.п. є зовсім автономними. Наркомати, котрі мають господарчо-економічне значення (раднаргосп, фінансової політики, військових справ) – є наркоматами централізованими. Під цим розуміється те, що для того, щоб дійсно відтворити наше розтрощене господарство, щоб загальними зусиллями

встояти проти натиску світової буржуазії й для того, щоб йти до однієї мети в майбутньому – нам необхідно планомірно та систематично вести роботу без перебоїв на нашому господарському фронті”⁵⁸.

10 листопада 1921 р. делегати I Всекримського установчого з’їзду рад одноголосно ухвалили Конституцію Кримської АСРР, що складалася з 6 розділів та 33 статей. В її основу була покладена Конституція РСФРР. Так, в 1-му розділі “Основні положення” в ст. 3 зазначалося: “...КримСРР заявляє про свою тверду рішучість зостатися однією з складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного та повного політичного та економічного об’єднання для спільної боротьби за торжество Комуністичної революції”⁵⁹.

Всекримський установчий з’їзд рад проголосив Крим Автономною Соціалістичною Радянською Республікою. Присутній на з’їзді представник наркомнаца Б. Монатов у своїй промові, між іншим, сказав: “Крим для РСФРР має особливе значення. Ваша Кримська республіка є вікном, через яке поглядають на Радянську Росію багато народностей Близького Сходу та Півдня Європи, а також півночі Африки. Не зважаючи на те, що Крим має невелику територію, він має велике політичне значення. Він є показовим прикладом для наших друзів, які чекають, яку політику ми будемо провадити тут, у Криму”.

З’їзд обрав Кримський Центральний виконавчий комітет (КримЦВК), котрий був вищим законодавчим та виконавчим органом в Криму на час між з’їздами рад. Він склався з 50 членів (з них – 18 татар) та 15 кандидатів в члени (з них – 2 татар). 15 листопада в газеті “Красный Крым” з цього приводу писалося: “Вибори КримЦВК по запропонованому списку фракції комуністів, не викликали жодних розбіжностей. За список голосували всі до єдиного

делегати з'їзду. На з'їзді не було розмов та й не могло бути в той час – скільки татар чи росіян буде в центральному органі Кримської республіки. З'їзд виразив волю широких мас працюючих всіх національностей, які населяли Крим, й це єднання волі сказалося у виборах КримЦВК. Обранням КримЦВК закінчив свою роботу Всекримський установчий з'їзд Рад. 4 дні роботи з'їзду, під час яких була прийнята Конституція КСРР, повинні залишити глибокий слід в житті працівників всіх національностей, котрі населяють Крим, й це єднання волі відбилосся й на виборах КримЦВК. Першому верховному органу КСРР потрібно буде зробити велику працю, великі труднощі та перепони стоять на шляху. Але, єдине можна сказати, що в цієї роботі йому забезпечено співчуття, підтримка та розуміння працюючих мас. Кожний делегат з'їзду, поїхав на місце, повіз з собою то пошвавлення та ентузіазм, якими він не міг не заразитися на з'їзді, що відкрив нову сторінку у житті Криму”⁶⁰.

На І-й сесії КримЦВК була затверджена президія з 5 чоловік, а також з членів ЦВК створена Рада народних комісарів в кількості 15 чоловік. Головою КримЦВК одногосно був обраний Ю. Гавен, а головою КримРНК – С. Саїд-Галіїв. До складу першого уряду Кримської АСРР також увійшли: М. Поляков – заступник голови РНК та нарком внутрішніх справ, П. Бортніков – нарком продовольства, У. Ібраїмов – нарком землеробства, Л. Вітхін – голова кримської ради народного господарства (КРНГ), Х. Чапчакчі – нарком охорони здоров'я, Я. Каменський – нарком фінансів, С. Березовський – нарком соціального забезпечення, М. Порецький – нарком юстиції, І. Ібраїмов – нарком РСІ, К. Хамзін – нарком освіти, Баракко – нарком праці, О. Роттенберг – голова Кримської ЧК, М. Бененсон

– керівник кримського статистичного бюро, Шмідт – керівник комунгоспу⁶¹.

Підсумки роботи, котра була проведена протягом 1921 року, були підведені під час роботи XI з'їзду РКП(б), що відбувся в березні – квітні 1922 р. В звітній доповіді щодо проведеної ЦК РКП(б) протягом року роботи зазначалося: “За минулий рік утворилися на території РСФРР автономні республіки Кримська та Якутська. ...Ці автономні республіки... були утворені при повній однастайності Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету та населення цих республік... Їх тісний, братерський зв'язок з РСФРР був міцно закріплений добровільним союзом та сумісною нерозривною працею”⁶².

Відразу ж після обрання вищі органи законодавчої, розпорядчої та виконавчої влад Кримської АСРР приступили до роботи. Так, згідно “Тимчасовому положенню про права та обов'язки Президії КримЦВК”, від членів президії та його голови Ю. Гавена вимагалось: керувати засіданнями КримЦВК, вносити проекти декретів на розгляд сесій КримЦВК, вести зносини від ім'я КримЦВК, спостерігати за виконанням постанов Всекримського з'їзду рад та КримЦВК, вести роботу по інструктажу як центральних, так й місцевих установ, розглядати клопотання щодо помилування. Між сесіями КримЦВК президія мала право: затверджувати постанови РНК, а також при нагоді призупиняти їх дію; переносити ці постанови на вирішення ближчих сесій КримЦВК; призначати окремих наркомів, яких висував РНК Кримської АСРР.

Вже наприкінці 1921 – на початку 1922 року президія КримЦВК вирішила офіційно врегулювати взаємовідносини з керівними органами РСФРР. З цією метою в Москві було створено “Особливе представництво”

Кримської АСРР при Наркомнаці. Згідно постанови КримЦВК від 9 лютого 1922 р. воно складалося з “Ш. Ібрагімова (голова колишньої повноважної комісії ВЦВК по справам Криму), Баліча та Фофанової, додавши їм як секретаря В. Лаврова”⁶³. Цей орган проіснував в такому вигляді до 1924 р., коли був ліквідований наркомат національностей. Після цього “Особливе представництво” перейшло у підпорядкування ВЦВК РСФРР. Його завданням вважалося вирішувати в урядових органах РСФРР питання господарчого та культурного будівництва Криму. Воно діяло до грудня 1938 року, поки остаточно не було ліквідоване⁶⁴.

Таким чином, виходячи з всього того, що було сказано вище, ми можемо цілком твердо зазначити, що створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки було викликано зовсім не намаганням надати півострову повну самостійність у вирішенні питань свого власного життя. Як й у всіх радянських республік, самостійність Кримської АСРР мала суто номінальний характер. Члени уряду автономної республіки, які знаходилися у повному підпорядкуванні у Москві, чітко виконували всі інструкції, які вони звідти отримували. Таким чином, ЦК РКП(б) проводив у Криму політику, яка була спрямована на закріплення свого власного положення. Декларуючи створення самостійної республіки, він сподівався послабити національно-визвольний рух кримських татар. Кримськотатарський національний рух в роки громадянської війни став могутнім фактором суспільно-політичного життя Кримського півострову. Таким чином більшовики намагалися звести нанівець усі здобутки національно-визвольного руху кримських татар. Видимість того, що їх багатовікові сподівання нарешті

виконуються, повинна була полегшити процес включення татар до складу прибічників радянської влади.

---

¹Цит. за: Чумак В. Україна і Крим: феномен на межі Європи і Сходу. – К., 1995. – С. 33-34.

² Известия. – 1954. – 28 апреля.

³ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.108.

⁴ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі: ДААРК). – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.5.

⁵ Красный Крым. – 1921. – 23 февраля.

⁶ ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.3-4.

⁷ Там само. – Спр.55. – Арк.1.

⁸ Там само. – Спр.60. – Арк.45.

⁹ Там само. – Ф.-Р. 1188. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.152.

¹⁰ Там само. – Ф.-П. 1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.6.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само. – Арк.6 зв.

¹⁴ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь, 1990. – С.247-248.

¹⁵ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.36-37.

¹⁶ Ленинский сборник. – XXXVII. – М.-Л., ГИЗ, 1970. – С.300-301.

¹⁷ В.И. Ленин. Биографическая хроника. – Т.10. – Январь – Июль 1921 г. – М., Политиздат, 1979. – С.621.

¹⁸ ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.8.

¹⁹ Быкова Т.Б. Создание Крымской АССР // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. – Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24 – 25 мая 1996 г. – Симферополь, 1996. – С. 20

²⁰ Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1981. – С.98.

²¹ Таблицю взято з кн.: Никольский П.А. Население Крыма. – Симферополь, 1929. – С.5

- 22 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.2.
- 23 Там само. – Спр.60. – Арк.62.
- 24 Там само. – Спр.48. – Арк.43.
- 25 Там само. – Спр.60. – Арк.67.
- 26 Там само. – Ф.-Р.1188. – Оп.3. – Спр.21. – Арк.107.
- 27 Там само. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.10.
- 28 Там само. – Спр.60. – Арк.78.
- 29 Там само.
- 30 Красный Крым. – 1921. – 18 июня.
- 31 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.11.
- 32 Красный Крым. – 1921. – 18 июня.
- 33 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.11 зв.
- 34 Там само. – Ф.-П.150. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.37.
- 35 Там само. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.3.
- 36 Там само. – Спр.61. – Арк.51.
- 37 Там само. – Спр.55. – Арк.80.
- 38 Там само. – Арк.80-85.
- 39 Там само. – Арк.85.
- 40 Красный Крым. – 1921. – 31 августа.
- 41 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.90.
- 42 Там само. – Спр.48. – Арк.94.
- 43 Там само. – Спр.55. – Арк.85 зв.-91.
- 44 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.91.
- 45 Там само. – Спр.60. – Арк.84.
- 46 Там само. – Спр.55. – Арк.130.
- 47 Там само. – Спр.48. – Арк.111.
- 48 Там само. – Ф.-Р.1188. – Оп.3. – Спр.68. – Арк.293.
- 49 Там само. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.94.
- 50 Там само. – Спр.64. – Арк.146.
- 51 Красный Крым. – 1921. – 26 октября.
- 52 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.81.
- 53 Там само. – Спр.64. – Арк.30.
- 54 Красный Крым. – 1921. – 4 ноября.
- 55 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.249.
- 56 Красный Крым. – 1921. – 26 октября.
- 57 ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.40.

- ⁵⁸ Бюллетень I Всеукраинского учредительного съезда Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Флотских Делегатов. – Симферополь, 1921. – № 4. – 11 ноября. – С.27.
- ⁵⁹ ДААРК. – Ф.-Р.1188. – Оп.3. – Спр.68. – Арк. 231 зв.
- ⁶⁰ Красный Крым. – 1921. – 15 ноября.
- ⁶¹ Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. – Вып. 3. – Симферополь, Таврия, 1996. – С. 82.
- ⁶² XI съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отчёт. – М., Политиздат, 1961. – С. 640.
- ⁶³ ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.59. – Арк. 103-104.
- ⁶⁴ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь, 1990. – С. 21.

КРИМ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На час початку Другої світової війни Крим залишався територіальною автономією у складі Російської Федерації. За даними перепису 1939 р. тут мешкало 1123806 осіб, трохи більше – в містах, ніж у сільській місцевості. При цьому понад 50% населення становили росіяни, близько 19% – татари, решту – українці, євреї, греки, болгари, представники інших національностей¹.

Економічний потенціал республіки репрезентували Севастопольський суднобудівний завод, Керченська і Севастопольська електростанції, металургійний та хімічний заводи у Керчі, Камиш-Бурунський залізорудний комбінат, понад 30 нових і реконструйованих підприємств². Протягом 2,5 років третьої 5-річки почали давати продукцію автотрактороремонтний завод, підприємства харчового машинобудування, автомобільного обладнання, заводи металовиробів та інші об'єкти. 40% усієї продукції давали галузі по видобуванню й переробці корисних копалин³. У 1940 р. у промисловості, на транспорті та будівництві працювало 90 тис. робітників та ІТП⁴.

Слід зазначити, що на будовах перших п'ятирічок Криму працювало чимало вихідців з Української РСР: геологи і металурги з Кривого Рогу, гірники Донбасу, доменщики з Дніпропетровська, фахівці будівельної справи, коксохіміки, інженери, техніки, вчені з різних міст України. Чимало устаткування для кримських промислових об'єктів виготовлялося і надходило з українських підприємств.

Кліматичні умови півострова визначили основні напрямки розвитку сільськогосподарського виробництва: 20 тис. га тут займали сади, 11,6 тис. – виноградники, 8,3 тис.

– тютюнові плантації⁵. У 1940 р. посівні площі зросли до 980,7 тис. га, причому 10,574 га з них були поливними⁶. Українські аграрники також долучилися до створення мережі машинно-тракторних станцій, вдосконалення агротехніки, зернового господарства, зооветеринарного забезпечення, організаційного і кадрового зміцнення кримських колгоспів.

Славу “всесоюзної оздоровниці” підтримували 164 санаторії та будинки відпочинку на 35,5 тис. місць.

Помітні зрушення у передвоєнні роки відбулися у соціокультурній сфері. У 1941 р. в основному завершився процес ліквідації неписьменності, хоча в кримських селах було чимало людей старшого віку, які не знали грамоти. Натомість підростаюче покоління практично повсюдно залучалося до навчання: в Криму на цей час здійснено загальну початкову і запроваджено загальну семирічну освіту. У 1255 школах навчалося 197349 дітей. Близько 9 тис. осіб діставали освіту й професійні навички на 9 рабфаках і в 41 технікумі, ще 3 тис. студентів – у педагогічному, медичному, сільськогосподарському та двох учительських інститутах⁷.

У 1940 р. в населених пунктах півострова діяли 22 районні будинки культури, 793 клуби, 452 хати-читальні, 758 масових бібліотек, 637 кіноустановок, 25 музеїв і картинних галерей. Значною популярністю користувалися театри, Севастопольська і Ялтинська філармонії, Феодосійська картинна галерея ім. І.К. Айвазовського, картинні галереї у Сімферополі й Севастополі⁸.

Інформаційне забезпечення місцевого населення здійснювали 167 радіовузлів, 70 тис. радіоточок, кілька періодичних видань, а також Кримське державне видавництво, яке випускало літературу різними мовами.

В цілому Кримська АРСР була цілком інтегрована в загальносоюзний організм, залишаючись при цьому тісно пов'язаною з економічною інфраструктурою України.

Керівництво Радянського Союзу надавало великого значення даному регіону і з міркувань військової стратегії та геополітики. У Севастополі базувався Чорноморський флот, на який покладалася організація безпеки південних форпостів і контроль за ситуацією на Чорноморському театрі.

Крім цього, в Криму дислокувалися окремі з'єднання Одеського військового округу, авіаційні частини, кілька військових навчальних закладів.

Враховуючи досвід бойових дій німців у Західній Європі і протягом 1939-1940 рр. та значення і специфіку Кримського півострова, нарком ВМФ М.Г. Кузнецов 16 грудня 1940 р. віддав наказ “Про заходи по сухопутній та протидесантній обороні на морських театрах”. Військова бюрократія затягнула виконання наказу і лише 27 травня 1941 р. рекогносцирувальна комісія визначила ділянки для зведення командних пунктів, дзотів, дотів, окопів, траншей, загороджень, укриттів, системи маскування, електропостачання і водоводу на рубежах оборони головної бази та узбережжя⁹. До початку гітлерівської агресії залишалось менше місяця.

До різних варіантів ведення бойових дій готувалися сухопутні війська й особовий склад Чорноморського флоту. Так, у березні 1941 р. в районі Севастополя відбулося спільне двостороннє навчання з'єднань Чорноморського флоту, Київського особливого військового округу та Севастопольського гарнізону, яке моделювало організацію оборони міста з суходолу від морських та повітряних десантів противника. Хід та підсумки навчання продемонстрували низку “вузьких місць” у підготовці штабу

фронту і гарнізону міста до виконання подібних тактичних завдань. Вже в червні 1941 р. війська Одеського ВО та сили флоту відпрацьовували в ході навчання елементи взаємодії в процесі відбиття морського десанту. Результати обох навчань лягли в основу теоретичних настанов і практичних рекомендацій стосовно ведення бойових дій в різних ситуаціях¹⁰.

Після завершення останнього навчання, 19 – 20 червня 1941 р., кораблі Чорноморського флоту та військові об'єкти продовжували дотримуватися світломаскування, а сам флот залишився у стані підвищеної бойової готовності №2.

Плануючи агресію проти СРСР, нацистські лідери особливої уваги надавали захопленню Кримського півострова.

Союзники III рейху в “поході на Схід” розраховували на ласі шматки від “жирного пирога” завойованих територій. Аби вгамувати їх апетити і пристрасті, А.Гітлер застеріг, що “Крим разом з землями на північ від нього (читай – Таврією) мають стати територією великого Рейху”¹¹.

Практично одразу після нападу Німеччини на Радянський Союз в одній з директив командування вермахту від 23 червня 1941 р. наголошувалося, що після захоплення Харківського промислового району першочерговим завданням піхотних з'єднань має стати оволодіння Кримом і територією Російської Федерації та України аж до Дону.

12 серпня група армій “Південь” отримала завдання заволодіти Кримом, оскільки тут базувалася радянська авіація, що становила велику загрозу нафтовим районам Румунії¹².

21 серпня 1941 р. Гітлер надіслав директиву Головному командуванню сухопутних сил, в якій містилися такі вказівки: “Найважливішим завданням до настання зими є

не захоплення Москви, а захоплення Криму, промислових та вугільних районів на річці Донець і блокування шляхів підвезення росіянами нафти з Кавказу... Захоплення Кримського півострова має першочергове значення для забезпечення підвезення нафти з Румунії”. Фюрер наказував усіма засобами, зі введенням в дію моторизованих з’єднань включно, форсувати Дніпро і наступати в Криму перш, ніж радянське командування зможе підтягнути свіжі сили¹³. Щоб убезпечити морські магістралі для транспортування пального, Ставка Гітлера вимагала знищення усіх баз радянського ВМФ на чорноморському узбережжі.

Крим уявлявся авторам плану освоєння “життєвого простору” одним з найбільш комфортних його ареалів. Значну частину з тих 3 млн. 350 тис. рейхснімців, як згідно “Генерального плану “Ост”: правові, економічні й територіальні основи розвитку Сходу” мали колонізувати українські землі протягом 25 років, планувалося поселити в Криму і Таврії. Крим передбачалося перейменувати в Готенланд, Сімферополь – у Готенбург, Севастополь – у Теодоріхсхафен¹⁴. На місцях виселених “аборигенів” мали постати військові сільські та міські поселення з колоністів, безпосередньо підпорядковані СС.

Та для того, щоб реалізувати ці плани, гітлерівцям потрібно було спочатку завоювати землі на Сході.

Завдання щодо оволодіння Кримським півостровом покладалося на 11-ту армію Е.Манштейна, румунський гірський корпус. Їм протистояла новостворена 51-ша Окрема армія (командувач – генерал-полковник Ф.І. Кузнецов), а також частково підпорядкований їй Чорноморський флот. Протягом другої половини вересня німецько-румунські війська зайняли Перекоп і Турецький вал, відтіснивши радянські війська на недостатньо укріплені

Ішуньські позиції. 18 – 22 жовтня ворог завдав удару з боку Керкінітської затоки, форсував р. Чатирлик і вийшов у тил лівофланговим частинам 51-ої армії. Шлях вглиб півострова був практично відкритий.

22 жовтня з метою координації дій сухопутних з'єднань і об'єднань та Чорноморського флоту Ставка ВГК створила командування військ Криму на чолі з віце-адміралом Г.І. Шевченком і заступником по сухопутних військах генерал-лейтенантом П.І. Батовим (новопризначеним командармом – 51). Однак виправити ситуацію вони були не в змозі.

22 жовтня противник почав наступ у трьох напрямках: на Євпаторію і Саки, щоб, оволодівши Качею і Бахчисараєм, раніше від Окремої Приморської армії вийти до Севастополя; на Сімферополь, Алушту, Ялту й Алупку; на Феодосію – Керч, щоб завадити 51-ій Окремій армії зайняти Ак-Манайські укріплені позиції.

Один з найбільш кваліфікованих дослідників Севастопольської епопеї Г.І. Ванєєв спробував дати відповідь на питання, чому 51-ша армія, маючи 8 стрілецьких і 3 кавалерійські дивізії та ще й за підтримки Окремої Приморської армії (щоправда, пошарпаної в боях за Одесу) не змогла вчинити гідного опору 11-й німецькій армії (7 дивізій та кілька окремих частин). Аналізуючи реальний стан справ, Г.І. Ванєєв дійшов висновку, що більшість частин і з'єднань 51-ї армії були недоукомплектовані й погано навчені й озброєні¹⁵. У кавалеристів зовсім не було засобів зв'язку і тачанок, в зв'язку з чим кулемети встановлювали на возах. Передавши частину зброї та боєприпасів одеській групі військ, командування 51-ї армії не змогло належним чином озброїти чотири стрілецькі дивізії, сформовані в Криму.

Крім того, штаб 51-ї армії не зміг задіяти всі сили для відсічі ворогу, оскільки надто довго Ставка Верховного Головнокомандування вважала високою імовірністю десантної операції гітлерівців, що відтягувало увагу на інші напрями і засоби протидії агресору¹⁶.

Такий погляд на можливий розвиток подій підтримував і командувач Чорноморського флоту Ф.С. Олександровський, який постійно інформував Москву про підготовку німцями великої морської десантної операції. Акцентуючи зусилля на зміцнення оборонних рубежів узбережжя, 51-а армія не змогла сконцентруватися на протидії сухопутним військам противника. Втім, це не знімає відповідальності з командування армії, яке не змогло донести до Ставки інформацію про реальний стан справ і переконати її у необхідності зосередитися на організації оборони на суходолі.

Фактично нічим не змогла допомогти й евакуйована окремими з'єднаннями Приморська армія, оскільки до того часу німецько-румунські війська вже вирвалися у степову частину півострова¹⁷.

Все це не применшує героїчних зусиль солдатів та офіцерів, які щосили боронили Крим. 35-денні бої за Перекоп та Ішунь дозволили зміцнити оборону головної бази Чорноморського флоту, звести укріплення довкола Севастополя і в районі порту. На фортифікаційних роботах працювали воїни гарнізону і тисячі цивільних мешканців міста. Завдяки їх звитяжній праці до початку боїв за Севастополь тут було зведено 75 артилерійських дотів, 232 кулеметних дотів і дзотів, викопано протитанковий рів завдовжки 32,5 км, встановлено 9576 протитанкових і протипіхотних мін¹⁸.

У липні 1941 р. почалася евакуація цивільного населення, підприємств та установ, наукових і культурно-

освітніх закладів, матеріальних та історико-культурних цінностей.

23 жовтня створено міський комітет оборони на чолі з головою міськради В. Єфремовим, а через тиждень авангард 11-ї німецької армії вийшов до Севастополя. Загальне керівництво обороною міста покладалося на заступника командувача Чорноморського флоту по обороні головної бази контр-адмірала Г. Жукова, а безпосереднє командування частинами, що захищали місто, – на коменданта берегової охорони генерал-майора П. Моргунова.

Спроба взяти Севастополь з ходу тривала від 30 жовтня до 9 листопада. Севастопольський гарнізон зумів утримати оборонні рубежі до підходу Приморської армії. 4 листопада було створено Севастопольський оборонний район (СОР), що підпорядковувався командувачу військ Криму. Спочатку СОР очолював командувач Приморської армії генерал І.Є. Петров, а пізніше – командувач Чорноморського флоту Ф.С. Октябрський. Вже після того, як 51-а армія залишила Керченський півострів, Ставка ліквідувала командування військ Криму й підпорядкувала собі загальне керівництво СОР.

Не мав успіху й наступ ворожив військ протягом 11–24 листопада. Просунувшись на 1–4 км на різних секторах СОР, противник лише вбитими втратив близько 15 тис. солдатів та офіцерів і змушений був зупинитися. Втрати радянських військ становили понад 16 тис. вбитими і пораненими¹⁹.

17 грудня почався другий наступ на Севастополь. Вістря удару спрямовувалося у третій і четвертий сектори СОР, де гітлерівці протягом півмісяця змогли досягти незначних успіхів, примусивши радянські війська відступити на тилловий рубіж оборони. На інших напрямках вони

просунути не змогли, втративши ще близько 40 тис. у живій силі, в той час як радянські втрати були майже вдвічі меншими, причому практично всіх поранених вдалося евакуювати на Кавказ²⁰.

Тим часом війська Закавказького (з 30 грудня – Кавказького фронту) і частини сил Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії здійснили Керченсько-Феодосійську десантну операцію (25 грудня 1941 р. – 2 січня 1942 р.), результатом якої стало визволення Керченського півострова, морських портів Керч і Феодосія й припинення наступу ворога в районі СОР. Оволодіння Керченським півостровом не дозволило гітлерівцям вдертися на Кавказ через Таманський півострів.

Від 2 січня до 20 травня протистояння в СОР набуло позиційного характеру, що дало можливість зміцнити всі ланки оборони, поповнити особовий склад, запаси зброї, боєприпасів, харчів, амуніції. Морська блокада Севастополя ускладнила постачання, хоча в цей період в середньому 12 разів на місяць транспорту проривали її і надавали підтримку обложеному місту та його захисникам.

Підготовку третього наступу гітлерівське командування розпочало з масованого бомбардування міських кварталів, оборонних вузлів, порту, аеродромів, артилерійських позицій, командних пунктів.

7 червня в бій були кинуті сухопутні війська противника, але протягом двох наступних днів вони не домоглися помітних успіхів і не зуміли втримати захоплений полустанок Макензієві Гори.

Становище оборонців Севастополя стало критичним в кінці червня, коли були вичерпані боєприпаси. 138-а бригада, що надійшла з резерву, виправити ситуацію не могла.

Але радянські воїни до останньої можливості боронили кожен клаптик землі. 20 червня 1942 р. перші захисники міста були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. І. Богатир, П. Линник, М. Гахокідзе, Г. Главацький, А. Умерін, М. Спірін, М. Байда – представники різних національностей – навіть на фоні масового героїзму радянських воїнів виділялися особливою звитягою, нестандартними діями, жагою перемоги.

18 червня ворог зумів пробитися до Північної бухти і радянські бійці за наказом командування відійшли на південну її частину. Протягом останнього тижня тривали запеклі бої за Інкерманські висоти і на підступах до долини р. Чорної. 22–26 червня на борту лідера “Ташкент” і двох есмінців прибуло останнє підкріплення – 142-а стрілецька бригада, боєприпаси, пальне, продукти харчування. Після цього німці повністю заблокували морські маршрути й підтримку обложеного міста здійснювали тільки підводні човни й авіація.

30 травня Ставка ВГК дозволила евакуацію командного та особового складу СОР, хоча реальну можливість залишити обложене місто мали тільки дві сотні командирів та відповідальних працівників. Всього з “пекла” вдалося вирватися 1726 захисникам Севастополя, здебільшого командно-політичному складу. За вирахуванням втрат (близько 30 тис. осіб) в обложеному місті залишилося за різними оцінками 78 – 79 тис. бійців та офіцерів. Більшість їх потрапила в полон, вичерпавши будь-які можливості для спротиву²¹.

Пліч-о-пліч з регулярними військами в оборонних боях за головну базу Чорноморського флоту діяли цивільні мешканці міста й околиць. На підприємствах, що налагодили виробництво у підвалах та підземеллях, було виготовлено 2408 мінометів, 113720 мін до них, 305699

ручних гранат, 331549 протитанкових і протипіхотних мін, десятки тисяч комплектів обмундирування, взуття, відремонтовано десятки танків, сотні гармат, автомашин, суден, літаків²². Севастопольці готували їжу, лікували поранених і хворих червоноармійців і моряків, здавали кров. 1200 літрів крові здали жінки, серед яких постійними донорами стали Дарія Тарасенко, Єлизавета Обшарова, Ніна Терещенко, Антоніна Черних, Валентина Діброва. 23 жінки були удостоєнні звання “Почесний донор СРСР”, у тому числі Юлія Григор, яка віддала 40 літрів крові. Тисячам воїнів різних національностей врятували життя ці українські та російські жінки²³.

Постійну допомогу захисникам міста надавали кримські партизани, які нападали на підрозділи противника, знищували й пошкоджували техніку і зв'язок, відволікали на себе його сили.

Подвиги звиятців, що стояли на смерть під стінами чорноморської фортеці гідно увічнені: понад 49 тис. солдат та офіцерів нагороджені медаллю “За оборону Севастополя”, іншими медалями й орденами, 54 удостоєні Золотої Зірки Героя Радянського Союзу. 8 травня 1965 р. Севастополю присвоїли почесне звання “Міста-героя”.

Оволодівши Кримським півостровом, загарбники встановили тут жорстокий окупаційний режим. За умов повного політичного і соціально-економічного безправ'я населення змушене було працювати в “громадських господарствах”, “державних маєтках”, на нечисленних підприємствах, отримуючи за це мізерну плату.

Велику кількість людей окупаційна адміністрація вивезла на примусові роботи до Німеччини. Економічний визиск доповнювався пограбуванням культурно-історичних цінностей, які вивозилися до рейху.

У найжорстокіший спосіб каралося будь-яке відхилення від принципів окупаційної влади та військового командування. В кінці 1941 – на початку 1942 р. відбулися масові розстріли цивільного населення: євреїв, українців, росіян та інших. На 12 кілометрі шосе Сімферополь – Феодосія у братській могилі спочивають 12 тис. жертв карателів, поблизу Керчі у Багерівському рову – 7 тис. осіб²⁴.

Геноцид, терор, приниження не змогли поставити на коліна населення Криму. Самовіддану боротьбу проти ворога протягом п'яти з половиною місяців продовжували бійці та місцеві мешканці, заблоковані в Аджимушкайських каменоломнях в районі Керчі.

Одна з драматичних сторінок окупації Криму пов'язана з антифашистськими рухами Опору. Як і в інших регіонах і республіках формування партизанських загонів покладалося на обком партії та органи НКВС.

Кримський півострів було поділено на 5 партизанських районів: I – на схід від Орталака й Капсихора; II – на захід від Орталака і Мазанки; III–V – на захід від шосе Алушта – Бахчисарай. Загальне керівництво рухом Опору в Криму покладалося на Мокроусова і комісара Мартинова. Командиром I району призначено Сацюка, II – Генова, III – Северського²⁵.

В організації партизанської боротьби на півострові спостерігалися недоліки, типові для всієї території Радянського Союзу, яку вдалося захопити агресорам. Евакуйований в тил у зв'язку з хворобою лейтенант держбезпеки Попов, який був причетний до організації антифашистського руху Опору на півострові, у своєму донесенні писав про “злочинну халатність” низки керівних працівників Кримського ОК ВКП(б) та НКВС, яким була доручена ця справа. Поквапливість і нерозбірливість у підборі кадрів, невідповідність останніх до боротьби у

ворожому тилу, відсутність належних засобів зв'язку, запасів озброєння, харчів і спорядження викликали наступні невдачі. Багато бійців і командирів партизанських загонів дезертирували у перші дні після приходу німців. Зовсім припинили існування Карасубазарський, Красноперекопський, Лариндорфський, Фрайдорфський загони. Командний склад, розпускаючи загони, висаджував у повітря бази продовольства і зброї, а деякі бійці, ставши зрадниками, видавали окупантам учасників партизанського руху, місця розташування загонів, баз, іншу інформацію²⁶.

Офіційна радянська історіографія подавала перебільшені цифри, які мали підкріплювати ідеологему про всенародний спротив окупантам. Писалося про те, що у Криму діяло понад 200 підпільних груп і організацій (2500 членів)²⁷ та 28 партизанських загонів, у яких на кінець 1941 р. налічувалося 3734 народних месників²⁸. Наводилися вражаючі цифри, що ілюстрували ефективність радянського руху Опору: у 252 боях з фашистами, 1632 бойових операціях і диверсіях партизанами й підпільниками знищено близько 30 тис. гітлерівців, висаджено в повітря 3 залізничні станції, 52 шосейних і 3 залізничних мости, 13 танків, 3 бронемашини, 211 гармат, 1940 автомобілів, пущено під укіс 79 військових ешелонів. Загалом в русі Опору брало участь понад 11700 осіб²⁹.

Не применшуючи мужності й самозреченості підпільників і партизанів, слід все ж зазначити, що радянське керівництво не зуміло забезпечити їх необхідною кількістю зброї, обмундирування, боєприпасів, харчів, засобів зв'язку. Практично втративши зв'язок з "Великою землею", заблоковані в гірській місцевості, за несприятливих кліматичних умов, без підтримки місцевого населення, партизани не могли виконати покладені на них функції.

У звітних документах партійних органів та політуправління Північно-Кавказького фронту наголошувалося на значній ідейно-політичній роботі народних месників. З 12 липня 1942 р. підпільний Кримський обком партії почав видавати газету “Красный Крым” російською і татарською мовами, яку закидали в тил та місця дислокації партизанських загонів. Крім того, підпільна типографія “штабу головного керівництва партизанів Криму” налагодила випуск газети “Крымский партизан”, листівок і звернень німецькою, румунською, словацькою, татарською мовами, які розповсюджувалися серед партизанів та місцевого населення. В партизанські загони щоденно (!)* літаками закидалося по 50 примірників “Правды”, “Известий”, “Комсомольской правды”, 100 – “Большевика”, 5 – “Красной Звезды”³⁰.

А тим часом партизани Криму просили закинути їм літаками харчі, медикаменти, боєприпаси, спорядження, одяг. Віддаленість авіабаз (від 600 до 1200 км), складні погодні умови та рельєф не дозволяли точно скидати вантажі: значна їх частина потрапляла до рук ворога, пошкоджувалась під час приземлення, потрапляла в море чи в недоступні місця. Так, у жовтні повітряними “коридорами” партизани Криму одержали 22 тонни харчів, а для підтримки життєдіяльності потрібно було ще принаймні 80 тонн, не рахуючи боєприпасів. Протягом другої половини 1942 р. в результаті каральних операцій і боїв з окупантами загинуло близько 900 партизанів, від голоду і ран – 700, пропали без вісті й дезертирували – 400. З 1800 бійців, що налічувалися в партизанських загонах у червні 1942 р., в листопаді залишилося 480.

---

* Так в документі.

Взимку 1942-1943 рр., аби якось протриматися, партизани їли ягоди, гриби, горіхи, кору дерев, варили юшку зі шкіряних речей. Дійшло до голодної смерті та випадків канібалізму³¹.

Невдачі руху Опору в радянській літературі пов'язувалися здебільшого з позицією більшості татарського населення. Ось як трактувалися причини лояльного ставлення місцевих мешканців до окупантів в одному з партійних документів того часу:

1. Спрацювала нацистська ідеологічна машина, яка гралася з ідеєю автономії та проектом “Криму для татар”. У листопаді 1941 р., під час відходу радянських військ, німці стали озброювати татарське населення гірських поселень, створювати “загони самооборони”, які пізніше були переведенні на казарменне становище і змушені були виконувати розпорядження окупантів.

2. Соціальною базою масової колаборації в Криму стали “куркульські й націоналістичні елементи”, дезертири Червоної армії.

3. Розпалювання національної ворожнечі між татарами, з одного боку, й росіянами, греками, болгарами та іншими національними групами.

4. Передача окупантами татарам кращих земель, садів, виноградників, звільнення їх від податків.

У документі констатується, що степові татари виявляли терпимість щодо партизанів, а гірські поселення Єні-Сала, Улу-Узень, Ускут, Баксан, Кучук-Узень, Шелен, Ворон, Арнат, Орталан та особливо Коуш, Стиля, Куру-Узень стали оплотом гітлерівців у боротьбі проти партизанів³².

Окупанти організували з татарського населення поліцію та інші воєнізовані формування, які використовувалися для виконання різних завдань. Згодом це стало підставою для

“колективної відповідальності” всього кримсько-татарського народу і його масової депортації.

Після Курської битви виникли сприятливі умови для наступу Червоної армії на південному крилі німецько-радянського фронту. У другій половині 1943 р. війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала армії Ф.І. Толбухіна звільнили Мелітополь і вийшли до Перекопа, Сиваша і Генічеська, блокувавши на Кримському півострові 17-у німецьку армію. На початку листопада передові частини 19-го танкового корпусу захопили плацдарм на Перекопському перешийку, а 10-й стрілецький корпус 51-ї армії – на південному березі Сиваша.

Одночасно війська Північно-Кавказького фронту під командуванням генерала І.Є. Петрова 1 листопада 1943 р. розпочали Керченсько-Ельтигенську десантну операцію, метою якої стало оволодіння містом Керч. Висадка десанту здійснювалась у надзвичайно складних умовах. Гітлерівці організували щільний вогонь артилерії і завдавали десанту великих втрат. На головному напрямі (мис Єнікале на північний схід від Керчі) з 5700 десантників вдалося висадити на півострів лише 2500 бійців та офіцерів. Більш успішно складався штурм Ельтигена. Вже вранці 1 листопада радянські війська захопили значну ділянку узбережжя.

Героїчно билися на клаптику кримської землі воїни різних національностей, в тому числі й українці. Старшина мотобота № 6 українець з Алтаю Анатолій Ємельяненко під час Керченсько-Ельтигенської операції зробив 15 виходів у протоку. В ніч на 8 листопада 1943 р. судно штурмом викинуло на берег. Екіпаж приєднався до десанту і бився у його складі. Бронєбійних 1339-го стрілецького полку Микола Любарський вже першого дня після висадки разом з товаришами відбив 20 контратак ворога, а 3

листопада підбив з протитанкової рушниці один танк. Після зміни позиції його прицільний постріл примусив зупинитися ще одну німецьку броньовану фортецю, яка прикривала шлях в ущелину. Земляк Любарського з Черкащини, майор Олександр Калинковський зі своїм батальйоном протягом доби відбив 19 контратак противника, а в критичний момент бою викликав вогонь радянської артилерії на себе. У грудні, вже отримавши звання Героя Радянського Союзу, він загинув від ворожої міни³³.

У військах 50-ї армії ходили легенди про сміливість і витривалість медсестри 386-го окремого батальйону морської піхоти Галини Петрової. Дівчина з Миколаєва висадилася з десантом в районі Ельтигена і протягом однієї ночі винесла з поля бою 20 важкопоранених однополчан. Захищаючи поранених, неодноразово брала участь у відбитті ворожих контратак. Г. Петрова загинула 8 грудня 1943 р. і вже посмертно була удостоєна звання Героя Радянського Союзу. Молдованин з Одещини Михайло Плугарьов зі своїм взводом закріпився на плацдармі в районі с. Маяк, і відрізавши шлях відступу, взяв у полон кілька десятків солдатів та офіцерів противника³⁴.

21-річний єврейський хлопчина з Тального на Черкащині Ісаак Двохбабний був навідником гармати 430-го артполку. 5 листопада його гармата підбила 2 ворожі танки. Третій танк, що рухався на позиції десантників, відважний артилерист зупинив зв'язкою гармат і ціною власного життя. Росіянин за національністю, уродженець Миколаєва Микола Кирилов під час десантування замінив командира роти і забезпечив виконання бойового завдання. Отримавши поранення, не залишив поля бою, а його рота полонила 42 гітлерівця³⁵.

36 днів і ночей радянські війська утримували Ельтигенський плацдарм. Це дало можливість організувати десантування 56-ї в районі Керчі. Утримуючи відбиті рубежі, частини й підрозділи закріпилися на них і готувалися до наступу.

8430 учасників Керченсько-Ельтигенської операції отримали медалі й ордени, а 58 – стали Героями Радянського Союзу.

20 листопада 1943 р. Північно-Кавказький фронт було розформовано, а на базі 56-ї армії створено Окрему Приморську армію за аналогом тієї, що протистояла загарбникам у Криму у 1941-1942 рр.³⁶

10 січня 1944 р. Приморська армія перейшла в наступ на правому фланзі вздовж узбережжя Чорного моря з метою виходу в тил Керченському угрупованню противника. Однак, оволодівши висотою 164,5, Аджимушкаєм, східною околицею міста, радянські війська були зупинені і перейшли до позиційних дій.

Визволення Криму покладалося на з'єднання 4-го Українського фронту й Окрему Приморську армію генерала А.І. Єременка. Наступ розпочався артпідготовкою в районі Перекопа і Сиваша, після чого в бій рушили частини 2-ї гвардійської та 51-ї армії. В перший день ворог був вибитий з Армянська, 11 квітня – з Джанкоя. Того ж дня війська Окремої Приморської армії визволили Керч, а 13 квітня в районі Карасубазара вийшли назустріч з'єднанням 4-го Українського фронту³⁷.

Гітлерівці чинили опір на кожному рубежі оборони, тому просування радянських військ вимагало крайнього напруження сил, а успіхи давалися дорогою ціною. Уродженець Херсонщини 18-річний Іван Зюзь у складі ударної групи виконував бойове завдання в розташуванні ворога на узбережжі Сиваша. Прикриваючи відхід

товаришів, бився до останнього патрона. Останньою гранатою підірвав себе і ворогів, що наближалися. Важкопораненого сапера Михайла Задорожного німці захопили в полон 13 квітня поблизу с. Ашага-Джамін. Разом з 7 іншими бійцями його піддали жакливим тортурам і замордували до смерті. Над Керченським портом ворожа зенітка збила літак комеска 367-о бомбардувального авіаполку Степана Дейнеки, який спрямував бойову машину на німецький транспорт і разом з ним вибухнув. Всіх відважних воїнів посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу³⁸.

Однак вже ніщо не змогло зупинити навалного наступу радянських військ в Криму. 13 квітня частини 19-го танкового корпусу увійшли в Сімферополь, а війська 2-ї гвардійської армії – у Євпаторію і Саки. Наступного дня авангарди Окремої Приморської армії визволили Судак і Бахчисарай. В середині квітня вони вийшли в район Севастополя. В боях за місто масовий героїзм виявили представники різних народів Радянського Союзу. 7 травня взвод під командуванням Михайла Дзигунського оволодів трьома ворожими дзотами в районі Сапун-Гори, знищив багато гітлерівців. В одному з епізодів бою, коли кулемети противника завдавали значних втрат наступаючим підрозділам, він власним тілом кинувся на кулеметне гніздо. Подвиг командира став сигналом до атаки й опір ворога було зламане. Донбасівець С. Єлагін у складі розвід групи під Сапун-Горою пробрався у тиліві порядки гітлерівців, знищив кількох солдатів, зробив прохід у дротяній огорожі на підступах до доту і виніс з поля бою пораненого бійця.

У свої 29 років старший лейтенант Д. Загорулько вже мав досвід Фінської війни, закінчив школу молодих командирів та курси політруків. Саперна рота під його командуванням в ході штурму Сапун-Гори знешкодила 480

мін, зробила 15 проходів у дротяній загорожі, висадила в повітря 2 доти. 9 травня, в день штурму Севастополя, сапери прокладали шлях піхоті, вели вуличні бої. Рота брала участь у боях за Корабельну Слободу, а Д.Загорулько закріпив червоний прапор на одній з високих споруд міста. Наступного дня відважний командир загинув. Всі вони стали кавалерами Золотої Зірки Героїв³⁹.

У боях за Сапун-Гору – головного пункту оборони гітлерівців – винятково мужньо діяли рядові Д. Бажанов, С. Євглевський, А. Маркарян, І. Яцуненко, єфрейтор В. Дроб'язко, старший сержант Ф. Скоряти, старшина А. Фисенко, молодший лейтенант В. Громаков, лейтенант В. Жуков, старший лейтенант П. Калиниченко, капітан Н. Шилов.

Безмежну хоробрість і високий бойовий вишкіл продемонстрував особовий склад 8-ї повітряної армії Герої Радянського Союзу, зокрема такі аси як А. Алелюхін, Ахмет-Хан Султан, П. Головачов, А. Карасьов, В. Лавриненков, Б. Сіднев та інші.

Німецьке командування не зуміло організувати евакуації військ з півострова. Морські комунікації контролювалися бойовими кораблями Чорноморського флоту, підводними човнами, а в повітрі панувала радянська авіація. Транспорти з живою силою і матеріальною частиною захоплювалися в полон або топилися. За визнанням генерала фон Ксиландера в результаті цієї катастрофи загинуло, пропало без вісті й потонуло 36 тис. німецьких солдатів та офіцерів⁴⁰. В цілому ж у результаті Кримської наступальної операції втрати ворога становили 50 тис. вбитими й 62 тис. полоненими⁴¹. 191 судно противника було потоплене радянськими авіаторами й моряками. Радянські війська захопили значні трофеї – 299 танків і САУ, 3079 гармат, 578 літаків, 7036 автомашин⁴².

Якщо гітлерівці витратили у 1941-1942 рр. на оволодіння головною базою Чорноморського флоту 250 днів, то радянські війська весною 1944 р. кримське угруповання ворога протягом 35 днів.

На честь успіхів радянських військ у Криму у Москві п'ять разів лунав артилерійський салют. 126 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Частини і з'єднання, що відзначилися у боях, отримали почесні звання "Сивашських", "Перекопських", "Керченських", "Феодосійських", "Сіферопольських", "Севастопольських". Одним з таких з'єднань стала 383-тя дивізія, сформована з гірників Донбасу, що перебувала у складі Окремої Приморської армії із боями пройшла від Керчі до Севастополя⁴³.

Визволенням Кримського півострова від німецько-румунських військ війна не закінчилася. Вона продовжувалася на фронті, що невинно відкочувався на захід, залишалася у свідомості людей. Свій невидимий фронт тримали співробітники спецслужб, які виявляли і затримували осіб, що співпрацювали з ворогом, дезертирували з діючої армії, виявили свої антирадянські настрої, іншими словами – виконували функції, притаманні аналогічним органам всіх інших держав. Та була одна особливість у їх діяльності, що виводила ці юридично правомірні заходи за межі здорового глузду. Йдеться про тотальну "сатисфакцію", яку керівництво Радянського Союзу планувало здійснити руками органів НКВС–НКДБ стосовно цілих народів.

Сталін не вибачив кримському населенню, що перебувало під окупацією, лояльного ставлення до найманців й антирадянських настроїв. Війна і окупація дали підстави радянським органам юстиції значно розширити низку дефініцій, якими окреслювалися дії, що підлягали

репресіям. Та стосовно кримських татар, греків, вірменів, болгар, осіб грецького, іранського й турецького підданства нічого нового винаходити не було потреби: всі вони потрапили під кваліфікацію “зрадників батьківщини”.

11 травня 1944 р. Й. Сталін підписав підготовлене Л. Берією рішення ДКО про виселення всіх татар. Технологія масштабних депортацій була апробована у довоєнний час, а в Криму – вже після початку німецько-радянської війни. Йдеться про 50 тис. німців, висланих з Криму протягом 17 – 20 серпня 1941 р. до Ростовської області й Орджонікідзенського краю на підставі звинувачення у “посібництві” гітлерівським загарбникам⁴⁴.

Протягом травня 1944 р. у віддалені східні райони СРСР та республік Середньої Азії було вивезено понад 188 тис. кримських татар⁴⁵.

У червні того ж року з Криму депортовано понад 14,4 тис. греків, 12 тис. болгар, близько 11,3 тис. вірменів, а також 1531 громадян Греції, 105 – Туреччини, 16 – Іраку⁴⁶.

Сталінський режим ще на початку війни апробував стратегію колективної відповідальності за злочини окремих представників тих чи інших народів та просто за дії, несумісні з ідеологічною доктриною сталінізму. Однією з жертв став український народ. Сотні тисяч західних українців були депортовані у східні райони країни і загинули в таборах ГУЛАГу.

Але кримсько-татарська проблема виявилася не лише пролонгованою в часі, але й непередбачуваною з огляду на можливі варіанти розвитку подій. “Міна сповільненої дії” вибухнула у кінці 80-х – на початку 90-х років, коли Україні самотужки довелося приймати і влаштовувати незаконно депортоване в період війни кримсько-татарське населення на Кримському півострові. Пов’язані з цим соціокультурні, економічні, політичні,

конфесійні проблеми у поєднанні з деструктивною позицією окремих політичних сил Росії вимагають значного напруження сил з боку українського уряду і суспільства.

З Кримом пов'язана важлива подія міжнародного рівня.

4 – 11 лютого 1945 р. в Ялті відбулася Кримська конференція за участю Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля, міністрів закордонних справ, представників генштабів держав – лідерів Антигітлерівської коаліції.

Відомство Геббельса поширювало інформацію про неспроможність союзників організувати тристоронню зустріч і дійти згоди у геополітичних питаннях. Японський офіціоз газета “Майніті сімбун” також виключала можливість такої конференції. Під час зустрічі були обговоренні питання, що мали доленосне значення для повоєнного світу:

1. Координація зусиль союзників по Антигітлерівській коаліції на завершальному етапі війни.

2. Питання про вступ СРСР у війну проти Японії на Далекому Сході після завершення бойових дій на європейському театрі.

3. Проблеми, пов'язані з розмежуванням зон окупації Німеччини.

4. Розміри репарацій з боку Німеччини та її союзників.

5. Польське питання.

6. Югославське питання.

7. Повоєнний устрій Європи та нові кордони.

8. Питання міжнародної безпеки у післявоєнний час.

Учасники конференції домовилися про скликання 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско конференції Об'єднаних Націй з метою підготовки статуту міжнародної організації безпеки. Керівники трьох провідних держав ухвалили спеціальну декларацію “Єдність в організації миру, як і у

веденні війни”, якою скріплювалися наміри і надалі діяти спільно в ім'я миру на землі й відсічі агресорам. Одним з виявів цього стала угода про створення постійного механізму для регулярних консультацій між трьома міністрами внутрішніх справ⁴⁷.

Після визволення Криму його мешканці взяли участь у масових акціях по зміцненню обороноздатності країни, прагнучи прискорити перемогу над ворогом. Трудящі півострова зібрали кошти на будівництво танкової колони “Героїчний Севастополь”, придбали облигації Третьої військової позики на суму 55 млн. крб.⁴⁸

Та основні зусилля громадяни автономної республіки зосередили на відбудові. Наслідки війни та окупації Криму були справді катастрофічними. 90 тис. радянських людей нацисти розстріляли й замордували в таборах, понад 85 тис. вивезли на примусові роботи до Німеччини. Повністю зруйнованими в результаті бойових дій виявилися міста Керч і Севастополь, 127 сільських населених пунктів. Загальні збитки оцінювалися у 5792842,5 тис. крб.⁴⁹

Крим відбудовувала вся країна. Дефіцит робочих рук уряд вирішив нівелювати за рахунок цілеспрямованої міграційної політики. Вже до кінця 1944 р. в Крим приїхало 17 тис. родин (65 тис. осіб) з інших областей Російської Федерації та України⁵⁰. Не всі вони зуміли прижитися і знайти себе в нових, незвичних умовах. Протягом 1944-1945 рр. 55% переселенців з російських областей повернулися на попередні місця проживання⁵¹. З інших республік, в тому числі Української РСР, на відбудову підприємств та сільського господарства Криму прибуло 2,5 тис. висококваліфікованих фахівців: 182 інженерно-технічних працівники, 82 агрономи, 103 ветлікаря і зоотехніка, 650 механізаторів⁵². Півострів отримувал з інших регіонів країни

продукти харчування, матеріали, обладнання для підприємств, сільськогосподарську техніку. Це дозволило у стислі терміни відбудувати 2161 промислових об'єктів, засіяти у 1945 р. 373,7 тис. га й відновити 18 тис. га поливних земель. Протягом 1944-1945 рр. відремонтовано 381,3 тис. м² й зведено 126,6 тис. м² житлової площі, відбудовано 173 школи, 27 дитячих установ, 14 готелів⁵³.

Як і в роки війни, коли за кримську землю билися багатонаціональні за своїм складом радянські війська, період відбудови позначений інтернаціональними зусиллями, спрямованими на відродження півострова. Та особливо значний внесок у цю справу зробили Російська Федерація й Українська РСР. Схожість природно-кліматичних умов, особливості розташування, специфіка виробничих циклів визначили шляхи інтеграції Кримського півострова в господарську інфраструктуру України.

30 червня 1945 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Кримська АРСР перетворена в Кримську область у складі РРФСР. Дана політична акція мала на меті не стільки закріпити російські пріоритети в Криму, скільки символізувати нові акценти в національній політиці Кремля: Крим і до того не мав національно-культурної автономії, а тепер позбавлявся і територіальної.

Війна скінчилася і Москва недвозначно окреслювала нові політичні реалії.

---

¹ Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. – Симферополь, 1957. – С. 219.

² Очерк по истории Крыма. – Симферополь, 1964. – Ч. 3. – С. 164.

³ Советскому Крыму двадцать лет. 1920-1940. – Симферополь, 1940. – С. 78, 79.

- ⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К., 1974. – С. 42.
- ⁵ Щербаков М., Рагацкий С. Крымская АССР. – Симферополь, 1939. – С. 55, 57.
- ⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 44.
- ⁷ Щербаков М., Рагацкий С. Назв. праця. – С. 66.
- ⁸ Советскому Крыму двадцать лет. – С. 198; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 45.
- ⁹ Моргунов П.А. Героический Севастополь. – М., 1979. – С. 13.
- ¹⁰ Ванеев Г.И. Севастополь 1941-1942. Хроника героических событий. – В двух книгах. – Кн. 1 (30.10.1941– 02.01.1942). – К., 1995. – С.10, 11.
- ¹¹ Толанд Дж. Адольф Гитлер. – Кн. 2 (пер. с англ. О.Тихонова). – М., 1993. – С. 514, 515.
- ¹² Военно-исторический журнал. – 1959. – №6. – С.82-87; Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск / Пер. с нем. – М., 1941. – Т. 3, кн. 1. – С.271.
- ¹³ Гальдер. Военный дневник. – С.296.
- ¹⁴ Fleischhauer, Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – Stuttgart, 1983. – S. 76.
- ¹⁵ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 1. – С.20.
- ¹⁶ Див.: Батов П.И. Перекоп 1941. – Симферополь, 1970; Його ж. В походах и боях. – М., 1966.
- ¹⁷ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 1. – С.21-24.
- ¹⁸ Моргунов П.А. Назв. праця. – С.58.
- ¹⁹ Труды Одесского университета им. И.И. Мечникова. Серия истор. – 1956. – Т. 146. – Вып. 5. – С. 62; Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 1. – С. 102.
- ²⁰ Севастополь: Сборник. – М.- Л., 1942. – С. 112-113.
- ²¹ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 2. – С.232, 233, 250.
- ²² Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7. – С.126.
- ²³ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 2. – С. 235.

- ²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 48.
- ²⁵ Російський державний архів суспільно-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр.621. – Арк.1, 11, 17.
- ²⁶ Там само. – Арк. 23, 24.
- ²⁷ Крым в период Великой Отечественной войны. 1941-1945. Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1965. – С. 13.
- ²⁸ Герои подполья. – М., 1968. – С.83; Очерки по истории Крыма. – Ч. 4. – С. 42.
- ²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 49.
- ³⁰ РДАСП. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 10, 33, 37.
- ³¹ Чайковський А.С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні. 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С.32, 33.
- ³² РДАСП. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 14.
- ³³ Они отстояли мир. – Днепропетровск, 1985. – С. 183-186.
- ³⁴ Див.: Герои Советского Союза. В двух томах. – М., 1984.
- ³⁵ Они отстояли мир. – С. 66-68.
- ³⁶ Крым в Великой Отечественной войне. – Симферополь, 1963. – С.288.
- ³⁷ Мелков Леонид. Керчь. – М., 1981. – С. 177-184.
- ³⁸ Див.: Герои Советского Союза.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Литвин Г. Свидетельствует ... противник // Крымская правда. – 1987. – 8 октября.
- ⁴¹ Крым в Великой Отечественной войне. – С. 340.
- ⁴² Красный Крым. – 1944. – 14 мая.
- ⁴³ Андриянов В. Повесть о шахтерских полках. – Донецк, 1975. – С.191-200.
- ⁴⁴ Брошеван В.М., Форманчук А.А. Депортации народов их Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма. – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 65, 66; Полян П.М. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 111.

- ⁴⁵ Винниченко Ігор. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 58-60.
- ⁴⁶ Там само. – С. 59.
- ⁴⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941- 1945. В шести томах. – Т. 5. – М., 1963. – С. 136.
- ⁴⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 56.
- ⁴⁹ Крым в период Великой Отечественной войны. 1941-1945. Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1973. – С. 206.
- ⁵⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 55.
- ⁵¹ Винниченко Ігор. Назв. праця. – С. 61; Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі. – К., 1993. – С. 48, 49.
- ⁵² Максименко М.М. Местные Советы Крыма в послевоенный период. 1945-1958. – К., 1972. – С. 34.
- ⁵³ Там само. – С. 39.

Віктор Даниленко (Київ)

ПРОЕКТИ ЄВРЕЙСЬКОЇ АВТНОМІЇ В РАДЯНСЬКОМУ КРИМУ

Після поразки визвольних змагань на Україну випало ще одне тяжке випробування – масовий голод (1921 – 1923 рр.). Поряд з Поволжям і Доном, Кримом і Кубанню п'ять степових губерній України (Запорізька, Катеринославська, Одеська, Миколаївська і Донецька) зазнали цього страшного лиха. Хоча Україна перебувала в дуже тяжкому стані, радянська влада направляла кошти, здобуті від реалізації церковних цінностей, конфіскованих в республіці, на ліквідацію голоду в Поволжі. Одночасно збройні загони червоноармійців насильно забирали в українських селян абсолютно все зерно і фураж, широко застосовуючи при цьому такі репресивні заходи, як публічні розстріли, взяття заручників, “кругові поруки” та ін. Тільки літом 1922 р. Україну було визнано зоною бідкування і дозволено допомогу міжнародних організацій. Захід пішов на це – і з гуманістичних міркувань, і з побоювання, що в радянській Росії цілком можливий голодний бунт, який викине за її межі мільйони голодних людей і рознесе по світу епідемії тифу, туберкульозу та ін.

На допомогу тим, хто голодував у Росії і Україні прийшли Американська Адміністрація Допомоги (АРА), католицька церква, місія Нансена, очолювана відомим полярним дослідником та інші організації. Не стояла осторонь цієї справи і єврейська громадськість. Допомогати голодуючим євреям Росії активно взялася єврейська благодійна організація “Джойнт”. Вона виділяла, зокрема, значні кошти на їх земельне облаштування.

Велика сума була обіцяна Росії “Джойнтом” у 1922 р. Відповідно постало питання про розробку під можливі гроші відповідного проекту. Тоді і виникла ідея виділення під єврейську колонізацію малонаселених територій на півдні України і Північному Криму. Авторство цієї ідеї приписують директору російського відділу “Джойнта”, відомому агроному і громадському діячу, уродженцю Москви Жозефу Розену. Згідно із зібраними ним даними до революції євреї володіли тут 1 млн. 200 тис. гектарів землі, в т.ч. 208 тисячами в Криму¹.

Офіційно ініціювали розгляд цього проекту “у верхах” журналіст А. Брагін і заступник наркома у справах національностей Г. Бройдо, які звернулися з відповідним поданням до політбюро ЦК РКП(б). У грудні 1923 р. рішенням політбюро ЦК РКП(б) була утворена спеціальна комісія під керівництвом заступника голови Раднаркому СРСР А. Цюрупи. Ідею єврейського переселення в Крим підтримали єврейські секції, вбачаючи в цьому шлях до відродження національного життя в рамках попередньої межі осідлості. Одночасно Центральне бюро евсекцій виступило проти уже тоді обговорюваних проектів про створення автономного єврейського поселення в одному з віддалених регіонів азіатської Росії, в т.ч. і на Далекому Сході.

8 лютого на засідання комісії Цюрупи було вирішено створити державний Комітет по земельному облаштуванню трудящих євреїв – Комзет.

Позитивно оцінили кримський проект Л. Троцький, Л.Каменев і М. Бухарін. Підтримали його нарком іноземних справ Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Найбільш гарячим прихильником проекту був Ю. Ларін. Виходець із інтелігентної єврейської родини, уродженець Криму, він був одним із організаторів соціал-демократичного руху на півострові. Людина

авантюрна, емоційно неврівноважена, Ю. Ларін очевидно захопився проектом.

Були в ідеї єврейської Кримської автономії і противники. Серед них нарком землеробства Російської Федерації А. Смірнов, нарком юстиції України М. Скрипник, а також секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Виступаючи на VIII Всеукраїнській партійній конференції у травні 1924 р. Е. Квірінг заявив: “Ми не суперечим проти утворення тої чи іншої республіки національної меншости, проте, політичне питання єврейської республіки, спеціально зібрать євреїв в одне місце, не витримує ніякісенської критики. Це тхне сіоніським душком”².

Однак Ю. Ларін і його прихильники діяли рішуче і оперативно. 2 червня 1924 р., фактично за два місяці до офіційного утворення КомЗЕТу, вони провели засідання цього органу і постановили: “В якості районів поселення єврейських трудящих намітити в першу чергу вільні площі, які знаходяться в районі існуючих єврейських колоній на півдні України, а також Північний Крим”.

Одночасно ВУЦВК прийняв рішення відновити переміщення на схід СРСР незадіяних трудових ресурсів, в тому числі і безробітного єврейського населення. Однак апологетам кримського проекту таке рішення ВУЦВК було не до вподоби. С. Любарський, керівник планової комісії українського наркомзему і представник “Агро-Джойнта” в Україні, з цього приводу заявив: “Схід нас не влаштовує, він вимагає енергії українця-піонера, а євреям потрібні уже обжиті райони – Україна, Крим, і добре було б ... Крим приєднати до України, так як з українським урядом легше практично вести справу”. З переселенням євреїв на Південь України та Крим було чимало проблем. Ситуація складалася таким чином, що корінним землеробам-переселенцям кредитів не давали, а євреї їх мали. Це викликало нерозуміння

серед місцевого населення. Негативне ставлення до єврейського переселення висловлювали і кримсько-татарські провідники. Між керівництвом КомЗЕТа і ОЗЕТу, відповідно в особі П. Смідовича і Ю. Ларіна, з одного боку, і головою ЦВК Кримської АРСР Вели Ібрагімова – з іншого, розгорнулась тиха кабінетна війна, яка переходила час від часу в гучні скандали, що потім обговорювалися на сторінках газет і з трибун різних громадських форумів. В. Ібрагімов настоював на пріоритеті репатріації в Крим сотень тисяч татар, які виїхали в Туреччину та інші країни в XIX – на початку XX ст.

18 січня 1926 р. члени КомЗЕТа звернулися в плітбюро ЦК ВКП(б) з проханням “розв’язати принципово надання достатньо суцільної території для заселення євреями з передбаченням можливості її перетворення в подальшому в автономну область”. Політбюро знову створило комісію вже на чолі з М. Калініним і за її поданням 18 березня прийняло постанову: “1) Тримати курс на можливість організації автономної єврейської одиниці при сприятливих результатах переселення”.

Далі у постанові йшлося про передачу євреям для сільськогосподарського використання вільних земель у Джанкойському і Євпаторійському повітах Криму і в Приазов’ї.

15 червня 1926 р. президія ЦВК СРСР прийняла постанову, якою схвалювався явно нереальний і пропагандистський за характером план КомЗЕТу про землеоблаштування протягом десяти років 100 тис. єврейських сімей. 30 липня був прийнятий закон, яким переводилися північнокримські земельні угіддя у фонд Всесоюзного комітету з переселення. Проти такого рішення різко виступило кримсько-татарське керівництво. У вересні 1926 р. В. Ібрагімов закликав татар явочним порядком

розселятися на пустуючих землях півострова. У відповідь Ю. Ларін звинуватив КримЦВК у захисті куркульських інтересів. На Всесоюзному з'їзді ОЗЕТ 16 листопада 1926 р. він прямо закликав “шляхом організації масових єврейських поселень ... створити в кінцевому підсумку у Північному Криму національну єврейську республіку”. Його підтримав, присутній на з'їзді, М. Калінін³.

Партійні заходи давали певні позитивні зрушення в єврейському землевпорядкуванні. На кінець 1925 р. сільським господарством в СРСР займалось понад 100 тис. євреїв. У 1925 – 27 рр. для 14170 єврейських сімей було виділено 325133 га вільних земель.

Кримський проект мав і міжнародний аспект. Його підтримував і пропагував нарком іноземних справ Г. Чичерін, вбачаючи в цьому велику можливість протистояти Англії, позбавити її престижу єдиної захисниці і покровительниці євреїв. Єврейська колонізація Палестини в цей час за своїми темпами в чотири рази відставала від єврейського облаштування в Росії. Більше того, розпочалася еміграція євреїв із Палестини. В 1928 р. звідти в Крим переселились 100 євреїв, які організували там комуноу “Воля нова”⁴. І це при тому, що Рада праці й оборони СРСР визнала недоцільним сприяти переселенню євреїв із Палестини в Крим.

В другій половині 1920-х рр. “Джойнт” вирішив зробити ставку на Росію. 31 грудня 1927 р. “Агро-Джойнт” підписав з радянським урядом новий 3-річний договір, який згодом був продовжений до 1953 р. “Агро-Джойнт” зобов'язався надати уряду СРСР позику в 9 млн. доларів під 5% річних і з 17-річним терміном погашення. Ще більша сума виділялась радянській стороні у вигляді безоплатної фінансової допомоги. Угода була підтримана президентом США Г. Гувером, банкіром Дж. Рокфеллером.

Сталін був задоволений міжнародними фінансовими ін'єкціями, а ще більше – своєю роллю у загостренні суперечностей між провідними імперіалістичними країнами.

Однак кримський проект більш залежав від внутрішньої політичної й економічної ситуації в країні. Він був похований в умовах згорання непу і утвердження тоталітарної системи. Та й національна структура населення Криму не сприяла його реалізації. Після стількох зусиль і 30 мільйонних фінансових вливань на 1927 р. євреї на півострові становили всього 1% населення. А з сільськогосподарським виробництвом були пов'язані лише 3 тис. євреїв.

В кінці 20-х років у зв'язку з депресією, яка вразила світову економіку, були значно скорочені обсяги фінансування проекту з боку “Агро-Джойнта”.

Внутрішні і зовнішні чинники спричинили тиху смерть кримського проекту вже в кінці 20-х років. 28 березня 1928 р. постановою ЦВК СРСР для заселення трудящими-євреями було відведено район Біробіджану на Далекому Сході Російської Федерації. Хоча мрія про єврейський Крим залишалася жити.

Його ідея була реанімована в період Другої світової війни вже фактично на її завершальному етапі. Від фашизму постраждали багато народів і держав світу. Зазнав величезних страждань і горя, втрат і єврейський народ. В роки Другої світової війни загинуло більше половини євреїв, які проживали в СРСР⁵. Співчуваючи єврейському народові, світове співтовариство шукало шляхи і можливості, як би компенсувати хоча б якоюсь мірою його втрати. В силу цього в практичну площину було поставлено питання про утворення єврейської держави. Проблемою залишалась територія, на якій могла бути реалізована ця ідея. Пропонувалися різні варіанти. Передусім йшлося про Палестину. Однак були й інші

пропозиції. Міністр колоній Англії лорд Мойн ще в 1941 р. заявляв, що Палестина не розв'яже проблеми єврейського народу, і що альтернативою йому після розгрому нацистів повинна стати Європа. “Ми виженемо німців із Східної Пруссії, – заявив він, – поселимо там євреїв і створимо єврейську державу”⁶.

Зріс інтерес єврейської громадськості, передусім радянської, і до Криму. Це пояснювалося двома причинами. Перше. Період війни характеризувався зростанням національної самосвідомості єврейського народу, як і українського, російського та інших народів. Єврейська громадськість СРСР і світу надала значну фінансову допомогу у боротьбі з нацизмом, багато зробила для розгрому його сил. Відповідно розраховуючи на підтримку її державотворчих потуг. До того ж з визволенням України до неї стали повертатися багато євреїв, яким пощастило евакуюватися у 1941 р. до східних регіонів СРСР.

Друге. В роки війни навколо Криму знову закипіли націоналістичні пристрасті. На нараді у Гітлера 16 липня 1941 р. було заявлено, що “Крим повинен бути очищений від усіх чужинців і заселений німцями”. В липні 1942 р. гауляйтер Таврії Г. Фрауенфельд запропонував Гітлеру переселити на кримські землі південних тирольців⁷. Туреччина також була не проти заволодіти Кримом або хоча б відірвати його від СРСР.

В кінці війни у Північній Осетії велися розмови про “переселення осетин” у Крим нібито тому, що осетинський народ добре проявив себе у Вітчизняній війні.

В 1943 р., коли стало ясно, що відбувся перелом у ході Другої світової війни, в московській єврейській еліті, впливової, наближеної до радянського керівництва, з'явилася ідея відродження кримського проекту 1920-х років. Провідники СРСР офіційно не підтримували, але й

не заперечували проти подібних прагнень. Розрахунок був простий і прагматичний – ілюзія єврейського Криму давала конкретні долари американських євреїв, які йшли на потреби Червоної армії.

Кримський проект знову був підтриманий “Джойнтом”, який взявся частково фінансувати новий план переселення євреїв до Криму. В зв’язку з тим, що в цей час досить туманним було майбутнє Палестини, керівництво “Джойнта” розглядало Крим як можливе післявоєнне пристанище не тільки євреїв Радянського Союзу, а й усієї Європи.

15 лютого 1944 р. керівники ЄАК написали Й. Сталіну записку, в якій, зокрема, пропонувалось, “...1. Створити Єврейську Радянську Соціалістичну Республіку на території Криму. 2. Завчасно, до звільнення Криму, призначити урядову комісію з метою опрацювання цього питання...”⁷⁸. На хвилі ейфорії провідники радянського єврейства мріяли про перетворення Криму в перлину, в “духовний центр всього світового єврейства”. Вони почали навіть розподіляти міністерські портфелі в майбутньому уряді Кримської єврейської республіки.

Однак ініціатива ЄАК викликала, м’яко кажучи, невдоволення Й. Сталіна. Розмови про Кримську єврейську автономію він терпів до того часу, поки вони сприяли викачуванню грошей з американських євреїв. При цьому він ніколи не хотів мати під боком свою Палестину, на яку американці цілком реально могли б поширити свій вплив. Його більше влаштовувала ідея спрямувати потік єврейських біженців на Близький Схід, де ця могутня націоналістична сила могла підірвати і ослабити позиції Британської імперії й одночасно створити можливість радянського проникнення у цей стратегічно важливий регіон.

А радянські євреї з відродженням кримського проекту продовжували надіятись на його реалізацію. Після

депортації з Криму в травні 1944 р. кримських татар, болгар, греків, вірмен вони особливо піднесли духом. Але з кінця 1944 р. Крим почали заселяти росіянами і українцями з Воронежської, Брянської, Тамбовської, Курської і Ростовської областей Російської Федерації та з України. Євреїв було негласно рекомендовано в Криму на роботу не брати. Стихійні спроби їх явочним порядком осісти на півострові рішуче присікались місцевою владою.

Й. Сталін не дав кримському проекту вийти на рівень міждержавних взаємин. Він не тільки ініціював, а й підтримав потік єврейських біженців і переселенців із СРСР на Близький Схід. Протягом 1945 – 1946 рр. відповідно до угоди між Польським Комітетом Національного звільнення та українським урядом про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з української території до Польщі, а також угоди між тимчасовим урядом національної єдності Польської республіки і урядом СРСР “Про право виходу з радянського громадянства осіб польської і єврейської національності і про їх евакуацію до Польщі” тисячі євреїв одержали змогу легально виїхати за межі СРСР. Багато з них без затримки направились до Палестини⁹. Від жовтня 1944 р. до вересня 1946 р. понад 30 тис. українських євреїв виїхали до Польщі. Фактично тоді ж, у 1945 – 1946 рр. понад 20 тис. євреїв залишили Чернівецьку область, перебравшись до Румунії. Однак уже наприкінці 1946 р. легальна єврейська еміграція з СРСР на захід була припинена. Натомість заохочувався виїзд євреїв із західних регіонів СРСР до Єврейської автономної області. В результаті лише протягом грудня 1946 р. – червня 1948 р. в Єврейську автономну область з території України, а також Кримської області, що входила до складу РРФСР, було переселено близько 2 тис. єврейських родин.

Й. Сталін був активним і діяльним прихильником створення держави Ізраїль. Позиція СРСР в ООН восени 1947 р. мала вирішальний вплив на формування рішення, що привело до припинення дії британського мандата на Палестину, і проголошення 15 травня 1948 р. держави Ізраїль. СРСР першим визнав Ізраїль де-юре і надавав навіть військову допомогу через Чехословаччину для його підтримки в арабо-ізраїльському конфлікті. Однак зовнішньополітична підтримка Ізраїлю з боку СРСР не привела до офіційного дозволу на еміграцію радянських євреїв, що викликало антирадянську пропагандистську хвилю в Ізраїлі і його переорієнтацію на Сполучені Штати Америки. Курс на союз із США викликав крайнє невдоволення у Москві. Позиція керівництва СРСР в єврейському питанні вже восени 1948 р. зазнала кардинальних змін. На країну нахлинула нова хвиля антисемітизму, посилювались гоніння на “єврейських націоналістів”¹⁰.

Для розправи з “єврейськими націоналістами” в масштабах всього СРСР була сфабрикована сталінським режимом “сіоністська змова” в країні. До “змовників” були віднесені члени Єврейського антифашистського комітету, керівники Єврейського театру у Москві та Радінформбюро, які були звинувачені у шпигунстві на користь США, у намірі реалізувати “план американських капіталістичних сил по створенню у Криму Єврейської держави”. Впродовж січня–лютого 1949 р. в ув’язненні виявились десятки відомих письменників, видавців, театральних діячів, учених. В 1949 р. у Жмеринці був розгромлений єврейський молодіжний осередок “Ейнікайт” на чолі з М. Співаком, В. Керчманом, М. Гельфондом і А. Ходорківським, у Львові – гурток “Спілки Єврейської молоді”, в Києві – гурток старшокласників “Сун-2” на чолі з Б. Альтером і А. Полонським.

Репресовані були майже всі члени Єврейського антифашистського комітету.

Так був похований другий і останній проект єврейської автономії у радянському Криму. За наслідками його можна розглядати і як міжнародну аферу, спрямовану на загострення суперечливості між провідними капіталістичними державами та “викачування” грошей з міжнародних єврейських організацій, і як інспіровану провокацію для розгортання широкомасштабної боротьби з “єврейським буржуазним націоналізмом”, що набула особливого розмаху в СРСР в кінці 40-х – на початку 50-х років ХХ століття.

---

¹ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 91.

² Вісти ВУЦВК. – Харків. – 1924. – 15 травня.

³ Первый Всесоюзный съезд ОЗЕТ в Москве. 15– 20 ноября 1926 г. Стенограф. отчет. – М., 1927. – С. 67-68.

⁴ БСЭ. Изд. 1. – Т. 24. – С. 55.

⁵ Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации. Сборник документов и материалов / Под ред. И. Арада. – Иерусалим, 1991. – С.30.

⁶ Цит. за: Бар-Зохар М. Бен-Гурион. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 161.

⁷ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск: Русич, 1993. – С. 397.

⁸ Еврейский антифашистский комитет в СССР. 1941-1948. Документированная история / Под ред. Ш. Редлиха и Г.В. Костырченко. – М.: Международные отношения, 1996. – С. 136-139.

⁹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. В 12 т. – Т. 8. – М.: Наука, 1974. – С. 467-472.

¹⁰ Див.: “Єврейське питання“ // Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 724-744.

Станіслав Кульчицький (Київ)

“ЦАРСЬКИЙ ПОДАРУНОК” МИКИТИ ХРУЩОВА

Указ президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 року про передачу Кримської області УРСР викликані низкою причин, передусім економічних та ідеологічних. Можна дискутувати, яка з причин більш важлива, а яка відіграла другорядну роль. Та за всіх умов концепція “царського подарунку” М. Хрущова Україні переводить дискусію в зовсім іншу площину. Об’єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії. Натомість на перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який розпорядився зробити так, а не інакше.

Власне, волі, проявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент приймав потрібні їм законодавчі акти. М. Хрущов, коли він став таким вождем, завжди добивався від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення реформ, які вважав необхідними. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з’їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за ті новації, які істотно ущемлювали інтереси пануючої номенклатури. Природа тоталітарної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав’язувати свою волю партії, державі, країні.

Та в концепції “царського подарунку” є прихований підтекст, завдяки чому вона й народилася. Хрущов не спромігся, подібно своєму попереднику Сталіну, безкарно ігнорувати волю та інтереси номенклатури, тому що не бажав, та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилось

спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волонтаризмі і скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. Чому б не поставити під сумнів й передачу Криму?

Перші обриси концепції “царського подарунку” проявилися вже в другій половині 50-х років. Московська компартійно-радянська номенклатура була незадоволена тим, що Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими спрацювався за десятилітній період перебування у Києві. “Ревнощі” до України, намагання представити Хрущова як своєрідного “агента впливу” України в Москві проявлялися вже тоді. Проте таке незадоволення мало кланову природу. Передача “всесоюзної оздоровниці” Україні не сприймалася московським пануючим кланом як територіальна втрата. В пресі, коли заходила мова про передачу Криму, ця акція інтерпретувалася як один з яскравих доказів віковичної дружби двох споріднених і возз’єднаних народів.

Після 1991 р. передача Криму Україні стала означати відпадиння цієї території від Росії. Трагування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів волонтаризму Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення Криму навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав.

У пострадянській російській історіографії таке трагування є найбільш поширеним, практично офіційним, але не суцільним. Проаналізуємо, як описувалася ця подія у колективній монографії “Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация”, що вийшла з друку у Москві в 1996 році: “У галасі цілинної кампанії, що розпочалася, якось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 року тижневої давності указ,

що затверджував постанову президій Верховних Рад РРФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське – як своєрідний “подарунок” до 300-річного ювілею “возз’єднання” України з Росією”.

Звертає на себе увагу взяття в лапки двох ключових слів: подарунок і возз’єднання. Лапки сигналізують, що автори поставилися з іронією до змісту, який вкладався в обидва поняття. Якщо лапки у слові “возз’єднання” означали явну відстороненість від радянської ідеологеми (зрештою, цілком зрозумілу в рік виходу цієї монографії), то такі самі лапки у слові “подарунок” вказували уже на відстороненість від ідеологеми, що виникла в пострадянській Росії. Указ від 19 лютого 1954 року не містив у собі жодних пов’язань з ювілеєм Переяславської ради, та й опублікований він був лише через тиждень після підписання, як справедливо зазначали автори монографії.

“Подарункова концепція” пережила критичний для неї 1999-ий рік, коли було введено в дію українсько-російський договір із взаємним визнанням існуючих державних кордонів. У першому кварталі 2004 р., коли відзначалися 350-ліття Переяславської ради і 50-ліття входження Криму до складу України, ця концепція стала популярною в російській пресі.

Зокрема, відомий журналіст А. Друзенко, який підготував для першого у 2004 р. номера “Литературной газеты” матеріал під назвою “Втрачене братерство”, писав: “Добре пам’ятаю, з яким розмахом святкували 300-ліття цієї історичної події... До цієї дати був приурочений і щедрий подарунок Микити Хрущова: саме у рік 300-ліття до складу України передали Крим”. З тексту його статті випливало, що разом з втраченим братерством втрачалася територія.

Мені не доводилося читати в українській пресі ностальгічних скарг щодо втрати Україною Придністров'я, до чого теж був причетний М. Хрущов. Навпаки, незнання проблеми Придністров'я нашою громадськістю, включаючи державних службовців, які мають повноваження надавати українське громадянство, просто-таки вражає. Інституту історії України НАН України постійно доводиться видавати довідки про те, що всі, хто народився на лівому березі Дністра до 1940 року, є українськими громадянами за ознакою народження. Навпаки, ностальгічні скарги з приводу втрати Криму дуже поширені в російській пресі...

Як реагують тепер українські журналісти та історики на “подарункову концепцію”, що панує в російських і деяких українських російськомовних виданнях? Вони цілком справедливо вказують на те, що ця кампанія не має нічого спільного з реальною дійсністю. У 1954 році Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. Він ще не був тоді тим Хрущовим, який відклався у нашій пам'яті.

Справді, у 1954 році Хрущов був одним з дев'яти членів президії Центрального комітету КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й. Сталіна. Десятий, тобто Л. Берія, який бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, був знищений цими дев'ятьма ще у 1953 році.

Президією називався керівний орган ЦК в період між XIX та XXIII з'їздами КПРС. Раніше і пізніше він мав іншу, більш відому серед неспеціалістів назву – політбюро ЦК. Будучи з вересня 1953 року першим секретарем ЦК, Хрущов мав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомій позиції. Однак не меншим впливом в компартійно-радянському апараті і серед населення країни користувався Г. Маленков, який контролював уряд. А К. Ворошилова і В. Молотова

переважна більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Сталіна) плану з часів власного дитинства. Кожний з них мав у 1954 році 30-річний стаж перебування в політбюро ЦК.

Лише з липня 1957 року, тобто після поразки так званої “антипартійної групи”, коли з президії ЦК були виведені п’ять противників першого секретаря і введені вісім його прибічників, Хрущова можна вважати вождем в компартійно-радянському розумінні цього терміну.

Відсутність у М. Хрущова повноважень вождя до 1957 року не заважала йому проявляти ініціативу в різних сферах державної діяльності. Власне, ініціативи в ліквідації ГУЛАГу і здійсненні активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму Україні – це теж його ініціатива, підтримана колективним керівництвом в КПРС, яке існувало з 1953 по 1957 рр. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати Хрущова?

В літературі пострадянського часу, у тому числі популярній, цілком правильно підкреслюються економічні аспекти такого рішення. Однак ми вже звикли до ситуації, що виникла у 1991 році, і тому переносимо в радянську дійсність сучасні реалії. Один з прибічників економічної концепції приєднання Криму до України нещодавно цілком переконано написав: “Навіть перебуваючи у складі РРФСР, Кримська область лишалася в економічному просторі України”. Що тут є правильним, що неправильним?

Правильне те, що Кримом як об’єктом управління зручніше керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об’єктивним чинником. Науково обґрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник, сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва.

Неправильне саме уявлення про “економічний простір”, коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще у роки перших п’ятирічок був побудований так званий “єдиний народногосподарський комплекс” з жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства незалежно від республіки, в якій знаходилися, підпорядковувалися міністерствам та відомствам, розташованим у Москві. В такій системі не могло існувати окремого “економічного простору” України або Росії. Саме через це передача Криму Україні була неможливою для Москви у 1921 році, коли на півострові виникла територіальна автономія у складі Російської Федерації. У той час ще не існувало централізованого управління народним господарством.

У 1954 році передача півострова стала можливою. Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася цьому субцентру влади вся Україна. Це можна проілюструвати на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР поцікавилася в президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база науки залишалася у віданні Москви. Лише у 1961 році АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену в Інститут південних морів ім. О. Ковалевського, а також Морський гідрофізичний інститут. Наукові об’єкти світового рівня, зокрема Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися у розпорядженні Москви до 1991 року.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні тільки “жорсткою економічною необхідністю” і заперечували наявність ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу нема згадки про 300-ліття Переяславської ради, до якого, начебто, цей “подарунок” було приурочено.

Так, згадки нема. Це не означало, однак, що ініціатори названих законодавчих актів не бажали використати зміну кордонів на користь України у пропагандистських цілях.

Відомо, що М. Хрущов звертався до Сталіна з пропозицією відзначити 290-літний ювілей Переяславської ради у 1944 році. Сталін погодився заснувати бойовий орден Богдана Хмельницького, але ініціативи з сумнівним ювілеєм не підтримав. Та після його смерті Хрущову вже ніхто не міг перешкодити привернути увагу радянських людей до “возз’єднання” двох народів у 1654 році. Тим більше, що надходив справжній, 300-літний ювілей Переяславської ради.

Пропагандистська кампанія почала готуватися одразу після арешту Л. Берія. На липневому (1953 року) пленумі ЦК КПРС, який розглядав справу Берія, виступив перший секретар Львівського обкому Компартії України З. Сердюк. У драматичній розповіді про те, як його переслідували “луб’янський маршал” та його поплічники в Україні, Сердюк все-таки знайшов місце для такої заяви: “Ми стоїмо напередодні історичної події – трьохсотліття возз’єднання двох великих народів – російського та українського”. Тоді до ювілею залишалося півроку.

Варто звернути увагу на те, як З. Сердюк дозволив собі назвати український народ: великим! Дозволив собі, бо йому дозволили. Раніше в комуністичному новоязі такого визначення не існувало (хіба що в найбільш критичний період війни з нацистською Німеччиною). Наступники Сталіна розуміли, що з припиненням масових репресій у них залишається єдина можливість утримати український народ в кордонах радянської імперії: переконати його в тому, як йому добре “під зорею Радянської влади”. Із втратою терористичного чинника, який “залізом і кров’ю”

цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника.

Східні мудреці казали: скільки б разів не повторювати слово “халва”, у роті не стане солодко. Пам’ятаючи це, Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні і постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку себе.

В ленінсько-сталінські часи “старша сестра” надто ревно ставилася до розмірів “молодшої”, а тому іноді відкраювала територію з більшістю українського населення на свою користь або на користь Білорусії і Молдавії. Україна зростала територіально тільки за рахунок власних етнічних земель, які перебували в кордонах інших країн. Етнічна приналежність цих земель українському народу була у таких випадках достатньою підставою для територіального розширення СРСР за рахунок сусідніх держав.

У 1954 році уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. В указі президії Верховної Ради про передачу Криму фігурувала тільки економічна доцільність: “спільність економіки, територіальна близькість і тісні господарські та культурні зв’язки”. Жодних інших аргументів, як це зрозуміло, в тексті цього документу бути не могло. А ось з того, що подібні аргументи бралися до уваги у відносинах між союзними республіками, можна було скористатися пропагандистам.

Тому кампанія по відзначенню 300-ліття Переяславської ради, яке припадало на один день – 18 січня 1954 року, розтягнулася на цілих півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського шоу були пов’язані з прийняттям закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 року про передачу Криму Україні.

Олег Бажан (Київ)

СПРОБИ “УКРАЇНІЗАЦІЇ” КРИМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х РОКІВ

Процес лібералізації радянського режиму, що розпочався відразу після смерті Сталіна, справив значний вплив на політичну й моральну-психологічну атмосферу в Україні. Початковий період десталінізації українського суспільства характеризувався припиненням масового терору, кампаній боротьби з буржуазним націоналізмом, уповільненням процесу русифікації, зростанням питомої ваги українців як у керівництві республіки, так і всього СРСР. В червні 1953 року на пленумі ЦК КПУ з посади першого секретаря ЦК КПУ звільнено росіянина Л. Мельникова, звинувативши його в русифікації вищої школи й дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні. На цьому пленумі за рекомендацією Президії ЦК КПРС керівником республіканської партійної організації вперше обрано українця – Олексія Кириченка (якщо не враховувати короткий термін перебування на цій посаді у 1920-х роках Д. Мануїльського). Підтримка українською політичною верхівкою М. Хрушова у його прагненні здобути владу у Москві призвело до посилення українського фактора як у суспільно-політичному житті республіки, так і всього СРСР. Зростання ролі національного елемента в партійному й державному апаратах, в управлінні господарським і культурним життям закріпив XVIII з'їзд Компартії України, що відбувся у березні 1954 року. Питома вага українців у новообраному ЦК КП(б)У збільшилась з 62% до 72%.

Тенденції до “коренізації” спостерігалися й у державному апараті. У 1953 році заступниками Голови Ради Міністрів УРСР став драматург О. Корнійчук та син відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника – Семен. Згодом збільшилась частка українців і у середній ланці управління республікою.

Широка хвиля “українізації” партійних та державних структур республіки була результатом цілеспрямованих зусиль М. Хрущова у подоланні надмірного централізму й намаганні розширення сфери політичної активності національних еліт. Така направленість у діях із боку союзного уряду простежується під час святкування 300-річчя “возз’єднання” України з Росією. Урочисті збори, виставки, концерти тривали впродовж першої половини 1954 року. Проте центральною подією ювілейних торжеств, стала передача Криму, до складу УРСР.

19 лютого 1954 року під головуванням К. Ворошилова відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР, присвячене розгляду спільного подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. На урочисте зібрання прибули Голова Президії ВР Російської Федерації М. Тарасов, заступник голови ВР РРФСР І. Зимін, а від Української РСР – голова Президії Верховної Ради Д. Коротченко, заступник голови уряду М. Гречуха. Серед запрошених – перший заступник голови виконкому Кримської облради П. Лялін, голови виконкомів Сімферопольської та Севастопольської міських рад М. Катков та С. Сосницький. Спочатку виступив Голова Президії ВР Російської Федерації М. Тарасов, який повідомив про те, що Президія Верховної Ради РРФСР і Рада Міністрів РРФСР, враховуючи територіальну близькість Криму до

України, спільність економіки й наявність тісних господарських і культурних зв'язків визнали доцільним передати Кримську область до УРСР.

“Передача Кримської області сприятиме дальшому зміцненню братніх зв'язків між народами і відповідає загальним інтересам Радянської держави”, – підкреслив Тарасов, після чого оголосив постанову Президії ВР РРФСР про передачу Кримської області до складу УРСР.

В свою чергу, Голова Президії ВР УРСР Д. Коротченко, висловив вдячність Президії ВР РСФСР за благородний вчинок російського народу і наголосив, що “передача Криму УРСР, враховуючи спільність економічного розвитку, територіальну близькість і міцніючі господарські культурні зв'язки між Кримською областю є цілком доцільним і дружнім актом, який свідчить про безмежне довір'я й любов російського народу до українського народу”. В обговоренні взяли участь О. Куусинен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени вищого законодавчого органу СРСР. Наприкінці засідання виступив голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов, який зокрема, зазначив, що “...розв'язання всіх територіальних питань між союзними республіками ... ґрунтується на господарсько-економічній доцільності.” Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад УРСР”¹.

26 квітня 1954 року Указ надійшов на затвердження сесії ВР СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити Указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

Проте значно раніше (10 квітня 1954 р.), не чекаючи прийняття відповідного Закону ВР СРСР про входження Криму до складу України, голова Ради Міністрів УРСР

Н. Кальченко та секретар ЦК КПУ О. Кириченко звернулися до союзного керівництва з проханням розглянути проект постанови Ради Міністрів СРСР “Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області”. Проектом передбачалося значне розширення посівів овочевих культур, закладка нових садів (на початку 1950-х р. порівняно з 1940 р. у всіх категоріях господарств площа садів зменшилась на 6 тисяч гектарів²), виноградників, ягідників, проведення цілого ряду заходів по збільшенню врожайності сільськогосподарських культур (в 1950 р. середній урожай зернових культур на кримській землі складав 3,9 ц/га) та підвищення продуктивності тваринництва. З метою заселення Криму (у роки Другої світової війни з півострова органами НКВС та МДБ було депортовано 231 262 кримських татар, болгар, вірменів, греків³) український уряд просив дозволу на додаткове переселення в Кримську область в 1954 – 1958 роках 17,8 тисяч сімей колгоспників. Згідно з поданим проектом в Криму планувалися роботи по будівництву здравниць та благоустрою курортів з таким розрахунком, щоб протягом 1954 – 1958 років довести кількість санаторних ліжок до 33,3 тисяч з обслуговуванням 400 тисяч чоловік у рік, освоївши при цьому близько 600 млн. крб. додаткових асигнувань. Міністерству шляхів сполучень доручалося розробити проект будівництва залізниці, що з’єднувала міста Сімферополь та Ялту. Разом з тим, передбачалося відновлення портів, зведення морських вокзалів в Ялті та Феодосії, побудова портових пунктів в курортних місцевостях Південного берега Криму. Проект містив також комплекс заходів щодо розширення торговельної мережі на півострові (наприкінці 1953 року в Криму було лише 3 хлібні

магазини, 18 – м'ясопродуктів, 8 – молочних, 2 – тканин, 9 – взуття, 5 – будівельних матеріалів та 28 – книжкових крамниць⁴), збільшення будівництва житла, покращення водопостачання та комунально-побутового обслуговування населення Кримської області⁵.

Подоланню глибокої кризи в економічній та соціальній сфері півострова слугував “План заходів по господарській роботі в Кримській області”, затверджений 16 липня 1954 року на засіданні Президії ЦК КПУ. Згідно з останнім, Міністерству охорони здоров'я та соціального забезпечення УРСР доручалося вивчити становище, яке склалося в лікувальних закладах області, стан пенсіювання в міських та районних відділах соцзабезпечення; Міністерству торгівлі та Укоопспілки – надати допомогу населенню Криму в забезпеченні хлібобулочними виробами, заготівлі картоплі, овочів та фруктів, а Укрпромраді ставилося завдання розробити заходи по збільшенню улову риби та її переробки, розширити виробництво плодоягідних вин і плодOPEREROBKI в регіоні⁶.

Рішення вищого керівництва партії та уряду СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР було схвально зустрінуте жителями кримської землі. Проте поряд із позитивними відгуками на акцію Російської Федерації серед деякої частини населення Кримського півострова спостерігалася деяка настороженість. Так, секретар Кіровського райкому партії Саричев повідомляв ЦК КПУ, що в районі “більшість товаришів ухиляються від оцінки факту приєднання Криму до України і на поставлене питання – як дивляться на це – відповідають – уряду видніше, як краще”. Найбільше занепокоєння у жителів півострова викликало так зване “питання про мову”. В ході численних розмов між кримчанами

висловлювалося припущення про те, що “викладання у всіх школах і вузах буде проводитися на українській мові, ... обласна газета буде виходити на українській мові і всі вівіски назв установ теж будуть українські”⁷. Певна стурбованість панувала в колективі Сімферопольського обласного драматичного театру, значна частина якого була переконана в тому, що з відкриттям в обласному центрі українського театру російська трупа змушена буде переїздити в інше місто. В “Інформації про відгуки трудящих Кримської області на Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області до складу УРСР” зокрема зазначалося, що серед мешканців Ялти, Сімферополя “ведуться розмови про те, що на керівні посади Україна буде направляти своїх працівників, і що у зв’язку цим очікується велика перестановка кадрів”. Крім того, населення прагнуло почути відповіді на запитання стосовно майбутнього адміністративного підпорядкування Криму:

1. Чи буде Крим окремою областю?
2. Чи залишиться Сімферополь обласним центром?
3. Чи збільшиться територія області за рахунок інших районів, що прилягають до Криму?
4. Кому будуть підпорядковані здравниці Криму?⁸

Крім ідеологічної підготовки кримчан до змін через публікацію української тематики на сторінках місцевої преси, численні зустрічі партактиву з колективами промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, керівництво УРСР переймалося виробленням дієвих заходів по забезпеченню швидкого економічного піднесення всіх галузей виробництва Кримської області. Відразу після святкування офіційної передачі Криму Україні, 26 липня 1954 року, ЦК КПУ прийняв постанову “Про заходи по дальшому розвитку сільського

господарства, міст та курортів Кримської області”, згідно з якою з республіканського бюджету передбачалось протягом 1955 року виділити 100 тисяч карбованців на облаштування прибережної смуги Південного берега Криму⁹. За клопотанням вищого політичного керівництва УРСР у середині 1950-х років було відновлено будівництво Північно-Кримського каналу¹⁰. Уже в перше десятиліття після передачі Криму Україні на півострові було збудовано потужний хімічний промисловий комплекс.

Незважаючи на територіальну й історичну спорідненість Криму та України серйозною проблемою у процесі входження півострова до складу УРСР був етнічний склад населення регіону. В зв'язку з цим республіканський уряд уживав заходи для заселення краю українцями й розвитку української мови. Впродовж 1955 – 1956 років на засіданнях Президії ЦК Компартії України неодноразово розглядалися питання пов'язані з виданням українською мовою органу Кримського обкому КПУ газети “Радянський Крим”¹¹, переходом кримського обласного книжкового видавництва на випуск масової літератури українською мовою¹², створенням у м. Сімферополі українського театру музичної комедії¹³, організацією відділення української мови та літератури в Кримському педагогічному інституті¹⁴. Передача Криму Україні, на думку вищого політичного керівництва республіки, неодмінно повинна була позначитися і на топоніміці регіону. 5 вересня 1955 року Президія ЦК Компартії України приймає постанову “Про перейменування деяких населених пунктів Кримської області”. Рішення української партійної еліти було продиктоване тим, що “у Криму багато населених пунктів, географічних територій мають незрозумілі для більшості населення області назви”. Першим на виправлення “незрозуміло”

назви партійні бонзи обрали селище Алупка-Сара Ялтинської міської ради, яке повинно було перетворитися на селище Шевченкове¹⁵. Отже в такий спосіб, політична верхівка КПУ долучилася до цілеспрямованих дій союзного керівництва по детатаризації Криму, нищенню культурних цінностей кримськотатарського народу.

Часто-густо ініціативу в “українізації” регіону перебирав на себе Кримський обком КПУ. В серпні 1954 року бюро обкому прийняло рішення про введення вивчення української мови та літератури в школах Кримської області. В записці надісланій до ЦК КПУ з даного питання зазначалось:

“В зв’язку з передачею Кримської області до складу УРСР Кримський обком КПУ вважає необхідним увести в 1955 – 1956 навчальному році вивчення української мови та літератури в школах Кримської області і просить розглянути наступні пропозиції по даному питанню:

1. Для того щоб надати учням шкіл області системні знання з української мови та літератури і тим самим забезпечити можливість випускникам навчатися в спеціальних середніх навчальних закладах та вузах УРСР, ввести з 1955 – 56 навчального року вивчення української мови та літератури з II по VIII клас включно у всіх школах області.

Запровадження вивчення української мови з 1955 року пояснюється тим, що в області немає підготовлених кадрів учителів, знаючих українську мову. Ці кадри необхідно підготувати протягом 1954 – 55 навчального року.

В області з 2193 учителів початкових класів лише 94 знають українську мову. Однак і вони досвіду викладання української мови зовсім не мають. Усього необхідно підготувати 1500 учителів для II – IV класів.

2. У Кримській області 320 семирічних і 140 середніх шкіл. В кожен семирічну школу необхідно направити одного викладача і в кожен середню школу – двох викладачів української мови та літератури. Вони ж будуть вести викладання в школах робочої та сільської молоді. Усього необхідно мати 600 учителів.

Обком партії просить ЦК КП України дати вказівку Міністерству освіти УРСР про направлення в Кримську область 600 учителів української мови та літератури для викладання в середніх та семирічних школах з 1955 – 56 років.

3. У зв'язку з тим, що в окремих семирічних школах учителі української мови не будуть мати повного 18-ти годинного навантаження, просимо дозволити облвиконкому виплачувати вчителям повну ставку.

4. В період з 1954 – 55 навчального року провести курси по вивченню української мови учителями початкових шкіл у кількості 1500 чоловік.

Дати вказівку Міністерству освіти розробити програму курсів і забезпечити вчителів початкових класів області підручниками української мови <...>

5. З метою забезпечення матеріальної допомоги та здійснення контролю за якістю викладання української мови в школах просимо ввести додатково в штат Кримського облоно 3 інспекторів-методистів, в штат Севастопольського, Сімферопольського, Керченського, Ялтинського, Євпаторійського, Феодосійського, Джанкойського, Білогірського району – по одному інспектору-методисту.

Створити при Кримському обласному інституті удосконалення вчителів кабінет української мови та літератури в складі завідувача та двох методистів”¹⁶.

Утім здійснити прискорену спробу “українізації” Криму українським можновладцям, так і не вдалося. За даними на 1959 рік етнічний склад населення півострова суттєво не змінився: українці становили 22,3%, а росіяни – 71,4% мешканців Кримської області¹⁷. Разом із тим акція передачі Криму до УРСР, яка повинна була продемонструвати “вияв дружби й довір’я російського народу до українського” і підкреслити особливий статус України у складі СРСР, посилила автономістські домагання нового українського керівництва на чолі з П. Шелестом.

---

¹ ЦДАГО України. – Картотека постанов політбюро ЦК КПУ.

² Кримський “Подарунок Хрущова”: документальний аналіз міфу // День. – 2004. – 19 лютого.

³ Там само. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр.6321. – Арк.12.

⁴ День. – 2004. – 19 лютого.

⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр.3672. – Арк.2-3.

⁶ Там само. – Оп.6. – Спр.2110. – Арк.121-125.

⁷ Там само. – Оп.46. – Спр.6910. – Арк.3

⁸ Там само. – Арк.4-5.

⁹ Там само. – Оп.6. – Спр.2143. – Арк.27-28.

¹⁰ Там само. – Оп.30. – Спр.3847. – Арк.5.

¹¹ Там само. – Оп.52. – Спр.5822. – Арк.47.

¹² Там само. – Спр.5824. – Арк.162-173.

¹³ Там само. – Спр.4999. – Арк.64, 76.

¹⁴ Там само. – Спр.4998. – Арк.171.

¹⁵ Там само. – Спр.4999. – Арк.202.

¹⁶ Там само. – Арк. 247-248.

¹⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 82.

Олександр Андросчук (Київ)

**ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ОБ'ЄКТІВ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
ПОДЛУ КРИМУ ЯК РЕПРЕСИВНИЙ ТА
ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ ЗАСІБ
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
(II половина XX століття)**

Вивчаючи проблему входження Криму до складу УРСР дослідники неодмінно торкаються адміністративно-територіального аспекту цієї події. Останній має, на нашу думку, кілька зрізів: особливості територіальної організації Криму, інтегрування півострова в адміністративно-територіальну систему УРСР, викликані цією подією зміни в територіальній побудові республіки. Тут, очевидно, доводиться вести мову не лише про надбання України, але й про певні втрати. Здавалося б, багата і своєрідна історія регіону неминуче мала б позначитись на його територіальній організації, знайти свій вираз у специфіці адміністративно-територіальних ланок та одиниць, їх назвах. Особливо виразно вказана своєрідність простежується в топоніміці краю, і, зокрема, найменуваннях адміністративно-територіальних об'єктів.

Однак дослідникам доводиться констатувати незначну чисельність розвідок, присвячених походженню топонімів Криму, оскільки ці назви не є оригінальними, не мають історичної традиції. Адміністративна карта Криму на сьогодні рясніє об'єктами, назви яких однозначно нагадують про заідеологізоване минуле нашої держави. Уважне ознайомлення зі списком населених пунктів Кримської області, вміщеним у Класифікаторі об'єктів адміністративно-територіального устрою України

(1997 р.)¹, дає можливість виділити кілька визначальних рис, які характеризують систему назв адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів Кримської області. По-перше, значну групу складають назви, що мають прокомуністичний зміст (по два населених пункти з назвами Куйбишеве, Советське, Іллічеве, Ленінське і Леніна, Чапаєве і Чапаївка, а також Кірове, Орджонікідзе, Фрунзе, Лібкнехта, Завіто-Ленінський та ін.). До них варто додати назви з прикметником “красний” в значенні “червоний”, як колір-символ революції (по два Красноармійська та Красногвардійська). По-друге, частина найменувань, як то Восход, Северне, Кирпичне, Опитне, Почетне, мають російське походження, а тому в українській транскрипції виглядають не зовсім доречно. По-третє, для назв адміністративно-територіальних об’єктів Криму характерним є існування подвійної російсько-української номенклатури (Расвет і Світанок, Советское і Радянське). По-четверте, на карті області зустрічаються найменування, які багатократно повторюються (по три населені пункти з назвами Ізобільне, Відрадне, Завітне, Октябрське і т. п.). Водночас, не відзначаються оригінальністю назви Лінійне, Танкове, Генеральське, Дозорне, Кипарисне, Лаврове, Овочеве тощо. Маємо підстави стверджувати, що така топонімічна ситуація в Криму стала наслідком реалізації політики перейменувань, яка проводилась на півострові впродовж перших повоєнних десятиліть найвищими керівними структурами СРСР, РРФСР та УРСР.

Проблема перейменувань об’єктів адміністративно-територіального поділу до сьогодні розглядалась як складова більш загальної дослідницької теми – вивчення топоніміки півострова. Логічним, з огляду на сказане, виглядає той факт, що найвагоміші результати в дослідженні проблеми мають мовознавці, фольклористи, географи².

Окремі розвідки мають політологічний, науково-популярний характер³. Автори згаданих розробок лише побічно торкалися обставин, які сформували сучасну топонімічну ситуацію в Криму. Разом з тим вивчення значення, походження та перетворення в процесі існування топонімів поряд з мовознавчою, географічною має також історичну складову у вигляді дослідження впливу на згадані процеси заходів (перейменувань), ініційованих державними, політичними структурами. Ключові моменти перейменувань в Криму в перші повоєнні роки відтворено в статті М. Бобровиці⁴. Найважливіші нормативно-правові документи, що стосувались адміністративно-територіальних змін на півострові, наведено в довіднику, підготовленому кримськими архівістами відповідно до рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму⁵.

В останній час проблема набула актуальності не лише у вигляді дослідницького інтересу, але й з огляду на суто прагматичні, політико-організаційні потреби. Кримське відділення Інституту сходознавства НАН України підготувало проект закону, який стосується відновлення топоніміки Криму, зміненої в 1944 – 1948 роках. На рівні урядових структур автономії заплановано вивчення топонімічної карти Криму, розробка нормативно-правових документів, які регулюватимуть порядок повернення історичних назв адміністративно-територіальним одиницям, населеним пунктам Криму⁶.

Враховуючи актуальність означеної теми, відсутність відповідних наукових розробок, в поданій статті в історичному зрізі розглянуто проблему перейменувань, здійснених на Кримському півострові впродовж другої половини ХХ ст., проаналізовано особливості реалізації

вказаної політики на півострові, її зв'язок із загальнополітичними кроками радянського керівництва.

Насамперед зазначимо кілька, на нашу думку, принципових моментів, які допоможуть розкрити суть політики перейменувань, втіленої партійно-державним керівництвом СРСР, РРФСР та УРСР у перші повоєнні десятиліття.

По-перше, географічні назви є важливим компонентом історичної пам'яті етнічних спільнот, який сприяє формуванню та передачі міжпоколінної інформації. Специфіка назв населених пунктів серед решти топонімів полягає в тому, що окрім комунікативної, адресної функції, вони виконують також роль своєрідного містка в минуле, викликають певні історико-культурні асоціації.

По-друге, найменування і перейменування є об'єктивним процесом, в якому відбивається епоха, що творить нові назви. З іншого – перейменування з політичним підтекстом – активно використовувались, виходячи із суб'єктивних міркувань: для впливу на процеси формування в суспільстві певної ідентичності. Це відбувалось шляхом надання ідеологічно витриманих назв новим поселенням, а також через перейменування вже існуючих об'єктів. Тут, очевидно, спостерігаємо явище, яке Е. Гобсбаум назвав “винайденою традицією”. “Винайдена традиція, – стверджує Гобсбаум, – означає певний тип суспільної практики ритуального чи символічного характеру, який звичайно регулюється прямо або опосередковано загальноприйнятими правилами, мета яких – індоктринація певних цінностей чи норм поведінки шляхом повторення”⁷. Основною метою одного з типів винайденої традиції є соціалізація певних поглядів, систем цінностей або норм поведінки. Зміна назви, зазначає мовознавець О. Суперанська, “створює ілюзію, що перед

вами новобудова, а не місто з багатівіковою історією”⁸. В такий спосіб знищувались найменування, які викликали в населення історико-культурні асоціації: разом зі зміною назви втрачалось відчуття історичного коріння, усвідомлення наступності поколінь, що полегшувало виховання нової людини.

По-третє, перейменування використовувались як засіб міфотворення – формування своєрідного пантеону героїв, прикладів для наслідування, чії імена увічнювались у назвах підприємств, вулиць, населених пунктів.

По-четверте, ліквідацію “небажаних” назв можемо розглядати в якості одного із репресивних засобів, спрямованих на обмеження політичного, культурного розвитку етносу, проти якого ці репресії спрямовані. Таким чином перейменування адміністративно-територіальних одиниць виступало логічним елементом загальнодержавної ідеології, було дієвим пропагандистським та репресивним інструментом.

Активність у справі надання населеним пунктам нових назв була характерною рисою адміністративно-територіальної політики партійно-державного керівництва протягом всього періоду існування радянської державності. Тоталітарна система з підозрою ставилась до всього, що утворювалось історично, виникало, жило за власними законами, і тому намагалася встановити над усіма цими процесами власний контроль. Традиція державного регулювання справи перейменувань походила з 20-х років ХХ ст. Згідно з постановою ВУЦВК від 17 жовтня 1923 р. перейменування населених пунктів дозволялося лише після затвердження їх ВУЦВК, відповідно до клопотань місцевих органів влади⁹. Цим документом визначалась процедура порушення, розгляду і вирішення питань, пов’язаних з перейменуваннями. Ініціатива таких змін, як правило, виходила з коридорів влади. Щоб

перейменування не виглядало штучним, воно традиційно обставлялось декораціями народного волевиявлення.

Порядок здійснення перейменувань адміністративно-територіальних об'єктів та населених пунктів, узаконений в 20 – 30-ті роки, фактично застосовувався до середини 50-х років, коли було ухвалено ряд нових законодавчих актів у цій сфері. (Закон СРСР від 11 лютого 1957 р.; Постанова Верховної Ради УРСР від 4 вересня 1956 р.; Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1964 р., Указ Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1965 р.)¹⁰. Наведені факти засвідчують стабільність інтересу з боку владних структур до проблеми перейменувань, а також прагнення максимально централізувати вирішення цих питань, шляхом запровадження відповідного законодавства. В цьому сенсі заходи другої половини 40 – 60-х років стали логічним продовженням подібних акцій попереднього періоду.

Усі вищезазначені принципові моменти знайшли свої конкретні прояви в історії з перейменуваннями в Криму. Водночас реалізація вказаної політики на півострові мала свої особливості. Перші масові зміни в назвах адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів Криму були частиною потужної хвилі перейменувань, які розпочалися ще в 1941 – 1944 рр. Протягом 1 січня 1941 – 1 вересня 1946 рр. на території тогочасної УРСР було проведено близько 5 тисяч перейменувань (включаючи перейменування сільських рад)¹¹. Активні процеси зміни назв охопили практично всі регіони України. Характерним для всіх областей стало перейменування тих населених пунктів, назви яких мали іншомовне походження (німецьке, татарське, польське тощо)¹².

Переименування населених пунктів Кримського півострова стали складовою ланкою репресивних заходів, розпочатих постановою ДКО від 11 травня 1944 р. про масову депортацію кримськотатарського населення. Така ж доля спіткала греків, болгар, вірменів Криму. Маємо підстави стверджувати, що наступні в часі реформи адміністративно-територіального поділу півострова мали безпосереднє відношення до згаданих репресивних кроків влади і були їх продовженням. Указом Верховної Ради РСФРР № 621/8 від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їх райцентрів, які мали іншомовне (татарське, німецьке) коріння: Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф. Серед нових назв майже половину складала типова радянська термінологія: Октябрьське, Советський, Первомайське, Красногвардійське¹³. Ключовим моментом стало перетворенням Кримської АРСР у звичайну область в складі РРФСР (Закон СРСР від 25 червня 1945 р. “Про ліквідацію Чечено-Інгушської АРСР і про перетворення Кримської АРСР в Кримську область”)¹⁴.

Указом Президії Верховної Ради РСФРР № 619/3 від 21 серпня 1945 р. були санкціоновані чергові масові перейменування сільських рад і населених пунктів Криму, назви яких мали татарське, а також німецьке, грецьке, болгарське походження. Загалом було перейменовано 333 об'єкти адміністративно-територіального поділу¹⁵. В офіційних документах перейменування пов'язувалися зі зміною складу населення Криму. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільських рад Кримської області вже не було жодної татарської¹⁶.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради РРФСР № 745/3 від 18 травня 1948 року було перейменовано ще 1062 населені пункти. В цей час нові назви отримало багато

хуторів. Серед нових найменувань домінували нейтральні, а також типово радянські назви: по кілька Победних та Октябрських, а ще Красний Крим, Пролетарка, Пятилетка, Радянське, Піонерське, Червоне, Табачне, Ударне, Резервне, Тракторне, Танкове, Кормове. Частину склали меморіальні назви: Маяковське, Ленінське, Чкалове, Кірове, Куйбишеве, Чапаївка, Пирогове, Толстове, Суворове, Ломоносове тощо¹⁷. Водночас, збережені в офіційному вжитку поодинокі історичні назви, виглядали індивідуальними і виключними на загальному одноманітному тлі. У зазначений період були ліквідовані і ті назви, що походили від етнізмів (Татарівка, Татаринове, Чехи, Молдова, Литва, Шведівка, Германівка, Італьянка і т. ін.). Характерною рисою цієї хвилі перейменувань була відносно незначна кількість нових назв відверто ідеологічного спрямування.

Кримський дослідник М. Бобровиця переповів сценарій, за яким відбувалися перейменування в Криму в перші повоєнні роки. “З Москви Кримському обкому партії доручили підготувати проекти указу. Обком обговорив проблему і доручив очолити роботу найбільш грамотному зі своїх членів – редакторові партійної газети. Той... – відповідальному секретарі... Коли в пам’яті відповідального секретаря вичерпались людські імена – Миколаївка, Новомиколаївка, Іванівка, Новоіванівка, Володимирівка, Петрівка, Семенівка і т.д., він пустив у дію садово-городню, сільськогосподарську і взагалі географічну тематику – так народилися Овочево, Городне, Сінокосне, Випасне, Пшеничне, Кукурудзяне... А потім – Орлине і Соколине, Перевальне і Перевалівка, Нагірне і Підгірне, Синьокам’янка і Червонокам’янка... Коли ж і ця тема була вичерпана, він переривши редакційну шафу, знайшов військовий довідник, і пішли Гвардійське, Батальне,

Героївське, Bastiонне, Партизани, Лазо, Фурманове, Чапаєве. Завдання Москви було успішно виконано і навіть перевиконано”¹⁸. Попри анекдотичність описаної ситуації, вона все ж має реальне підґрунтя. Одним з наслідків цього стала неймовірна для такої невеликої території кількість повторів у назвах населених пунктів: в 1960 р. у Криму було 5 Василівок, 5 Веселих, 6 Широких, 7 Калинівок і 7 Лугових¹⁹. Усього в Криму з понад тисячі назв населених пунктів третина – 358 селищ і сіл мали двійників і трійників²⁰.

В 1948 р. відповідними міністерствами були змінені назви більшості радгоспів, а Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 січня 1952 р. перейменовані залізничні станції на території Кримської області. Проте, багато санаторіїв, окремі радгоспи, населені пункти і, особливо, природні об’єкти (ріки, гори, озера, бухти) зберегли старі, “незрозумілі більшості населення Криму”, назви. Таким чином поетика кримських назв, що формувалась віками і увібрала в себе топоніми тюркського, грецького, російського, українського походження була зруйнована.

У Криму в цей час склалась особлива ситуація з перейменуваннями. На відміну від решти регіонів, де, завдяки колективній пам’яті, а також простій звичці місцевого населення, історичні назви довгий час продовжували існувати у вжитку паралельно з штучнонасадженими, на півострові така ситуація була принципово неможливою, оскільки етнос-творець згаданої топоніміки був виселений. З іншого боку, нове населення не засвоювало старих назв, не створювало нових, лише рідко приносячи з собою власні назви чи переінакшуючи у більш зрозумілу для себе форму старі топоніми. Переселенці прибували в Крим одночасно з присвоєнням нових найменувань. Як результат, важко вести мову про системність таких назв, оскільки відбувалася

не поступова еволюція єдиної системи, а різке її порушення через зміну населення й масові перейменування²¹.

Поповнення географічної карти півострова безликою топонімією радянської епохи продовжувалось і після входження області до складу УРСР в 1954 році. Вказаний рік позначився одним з найбільш помітних перейменувань повоєнного періоду: 16 січня 1954 року на відзначення 300-річчя “возз’єднання” України з Росією і як визнання заслуг Богдана Хмельницького місто Проскурів було перейменовано у Хмельницький, а Кам’янець-Подільську область – в Хмельницьку. Цього ж року Указом Президії Верховної Ради УРСР від 14 жовтня 1954 р. у зв’язку з 100-річчям оборони Севастополя під час Кримської війни і на відзначення заслуг в цій обороні адмірала П.С. Нахімова один з міських районів Севастополя було перейменовано на його честь (Нахімовський)²². Наведені факти засвідчують необхідність розгляду заходів з перейменування в широкому політичному контексті.

В грудні 1954 року на імя секретаря ЦК КПУ О. Кириченка надійшли пропозиції стосовно перейменувань, підписані секретарем Кримського обкому партії Д. Полянським та головою облвиконкому М. Кузьменком. Пропонувалось ліквідувати такі історичні назви населених пунктів як Гурзуф, Місхор (“Півсела”), Китай (“Селище”), Джугель (“Ласка”), назвавши їх відповідно Пушкін, Дніпровське, Некрасовка, Дружне²³. Окремі з цих пропозицій були реалізовані у вересні 1955 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 вересня 1955 р. селище Алупка-Сара Ялтинської міської ради було перейменоване в Шевченкове, селище Аян – в Родниківку, Антай – в Новоселівку²⁴. Планувалось перейменувати 30 географічних об’єктів. Частина з них зберегла поетичність своїх назв в російському перекладі (Медвідь-гора, Залізні

ворота, Одинока скеля). Нові типово радянські назви, серед яких 13 – меморіальних, пропонувались 31 радгоспу, а також санаторіям та будинкам відпочинку²⁵.

Про ігнорування історичних, культурних, етнографічних традицій, яким супроводжувалось перейменування, яскраво свідчить історія з меморіальними назвами. Спочатку топонімічне вшанування виглядало проявом щирої поваги і співчуття до тих лідерів революційного руху, що віддали за нього своє життя. Проте з часом культ пам'яті перетворився в “культ вождів”²⁶. З'явилися назви на честь живих діячів. Реаліями стали географічні об'єкти з назвами типу село Ворошиловське Комінтернівської сільської ради Будьонівського району Сталінської області, або ж село Кірове Кіровської сільської ради Ленінського району Кримської області.

На середину 50-х років ХХ ст. описані явища досягли таких масштабів, що примусили саме партійне керівництво накладати певні обмеження на бажання увічнити окремі постаті на географічній карті. 11 вересня 1957 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ “Про впорядкування справи присвоєння імен державних і громадських діячів краям, областям, районам, а також містам та іншим населеним пунктам, підприємствам, колгоспам, установам і організаціям”. Указом заборонялось присвоєння імен діячів при їх житті, а дозволялось лише посмертно по відношенню до особливо видатних постатей. В документі вказувалось на доцільність проведення перейменування населених пунктів, установ та організацій, яким були присвоєні імена нині живих державних і громадських діячів.²⁷ Після схвалення згаданого документу виконкоми обласних Рад розпочали активно приймати відповідні.

Протягом 1957–1958 рр. в Україні було перейменовано 64 населених пункти, пов'язані з ім'ям К. Ворошилова, 37

поселень, які носили ім'я М. Будьонного, 28 – Г. Петровського. Змінили свої назви 6 поселень, поійменованих на честь М. Хрущова, кілька поселень, які носили імена Д. Мануїльського, Г. Жукова, А. Мікояна²⁸. Рішенням виконавчого комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих від 3 листопада 1957 року три населені пункти, назви яких пов'язувались з ім'ям М. Будьонного, були перейменовані відповідно в Лугове, Нагірне і Широке. Село Ворошилове стало Знам'янкою, а Мокроусове – Комсомольським²⁹. В свою чергу Рада Міністрів УРСР та виконкоми обласних Рад депутатів трудящих займались справою надання нових імен підприємствам, установам, колгоспам. Остання група була особливо чисельною. В цей час піонерський табір “Артек” був позбавлений імені Молотова, натомість названий на честь В. Леніна.

В кінці 50-х років до справи перейменувань активно долучилась місцева влада. Відповідно до постанови Президії Верховної Ради УРСР від 4 вересня 1956 р. окремі питання адміністративно-територіального поділу передавалися на вирішення виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих. Такому кроку передувало ретельне зважування всіх обставин справи. Вище партійне та державне керівництво виходило, насамперед, з того, що адміністративно-територіальний поділ належить до такої сфери державно-правових відносин, де зайва децентралізація могла б завдати певної шкоди, ставши на заваді роботі державного апарату. Тому облвиконкоми зобов'язані були регулярно інформувати про зміни в адміністративно-територіального поділі областей і висилати в Президію Верховної Ради УРСР свої рішення з цих питань. З цього часу “Відомості Верховної Ради УРСР” почали вмішувати інформацію про рішення облвиконкомів щодо змін в адміністративно-територіальному поділі відповідних

областей, в тому числі і про перейменування сіл та сільських рад. Одним з перших подібних заходів у Криму, ініційованих обласною владою, стала зміна найменування районного центру Сім Колодязів, який отримав назву Леніне³⁰. Рішенням виконавчого комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих від 9 серпня 1957 р. було перейменовано населені пункти Колосівської сільської ради Джанкойського району, які мали іншомовне походження: Бюок Наймон (Рівне), Каранки (Герої Сиваша), Катанай (Сторожове), Самай (Сінокосне), Тоук (Зяче), Тюб-Тюбе (Дальній), Тюб-Алгази (Куликівка). Поселення Чирик Ново-Кримської сільської ради було перейменоване у Чапаєве³¹.

У вересні 1958 р. рішенням Кримського облвиконкому отримало нові назви близько 70 населених пунктів. В цей час власних назв набули поселення, які виникли навколо радгоспів, підприємств, курортів. Так селище центральної садиби радгоспу “П’ятиозерний” отримало назву Совхозне, селище радгоспу “Залісся” – Залісся, селище санаторію “Утес” – Уютне, селище будинку відпочинку “Понизівка” – Понизівка, селище Нікітського ботанічного саду – Ботанічне тощо. Одночасно зазнали зміни у назвах поселення Кокози (Знойне), Карача-Китай (Озурне), Нейлебен (Восход), Турбай (Пасічне), Чучак (Віддалене), Архедерес (Миндальне), Джіміет (Дорожне). Назви ще чотирьох населених пунктів було уточнено³².

Наступним етапом масштабних перейменувань став початок 60-х років, коли досягла апогею критика культу особи Сталіна. Розпочинається цей процес на теренах України в 1961 – 1962 рр. з Указу Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1961 р. про перейменування Сталінського району міста Києва.³³ Загалом з інформації, поданої головою Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченком, впливало, що протягом 1924-1953 рр. в

республіці адміністративно-територіальним одиницям різного рівня було надано 56 назв, пов'язаних з ім'ям Сталіна, в тому числі області, місту, економічному адміністративному району. Крім цього ім'я Сталіна носили 9 районів, 31 населений пункт, 13 виборчих округів, а також десятки колгоспів, радгоспів, промислових підприємств, установ та організацій³⁴. Відзначимо, що ім'я “батька народів” не було настільки розтиражоване в Криму. В цей час фактично були перейменовані лише міські райони в Керчі і Севастополі, які носили його ім'я (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 5 листопада 1961 року).³⁵

В 60-х роках активно впорядковувались назви, які повторювались в межах одного району. Особливо гостро така проблема постала після укрупнення сільських районів у 1962 р. На території Кримської області їх кількість скоротилася удвічі: з 21 до 10. В нових територіальних межах до одного району часто входило по кілька однойменних населених пунктів, що вносило плутанину в роботу районних організацій і, особливо, поштового зв'язку. Виходячи з цього, рішенням Кримського облвиконкому у квітні 1963 року було перейменовано понад 40 населених пунктів,³⁶ а в лютому наступного року – ще 13 поселень³⁷. Так на карті півострова з'явилися Геройське, Лікарственне, Айвове, Кукурудзяне і т.п. При цьому варто наголосити на особливості ситуації в Криму. Нагадаємо, що в середині 40-х років карта півострова поповнилась типовими радянськими найменуваннями, серед яких було чимало однакових. В кінці 50-х – на початку 60-х років ці назви теж припинили своє існування, в результаті проведення описаних вище заходів. Характерною в цьому плані може бути історія перейменування села Макут Бахчисарайського району, яке спочатку стало Будьонівкою, а згодом – Луговим (одним з чотирьох, які існують в Криму

сьогодні). Інший приклад такої трансформації: Мангуш – Партизанське – Прохолодне. Таким чином, протягом кількох десятиліть історична назва змінювалась принаймні двічі.

Процес перейменувань адміністративно-територіальних одиниць, в цілому можна охарактеризувати як перманентний. Виняток становили незначні часові періоди, коли проводились переписи населення і спеціальними законодавчими актами заборонялося проводити будь-які адміністративно-територіальні перетворення.

Вся кампанія перейменувань адміністративно-територіальних одиниць в 40-60-і роки набула ознак епідемії. Цитований вище М. Боровиця відзначає, що з карти Криму були стерті 1400 споконвічних історичних міст і сіл. До них слід додати більше 1000 змінених гідронімів, назв гір, ландшафтних пам'яток, об'єктів. На щастя частина проєктів залишилась нереалізованими, як наприклад плани перейменувати Ізмаїл в Славоруський, Херсон в Придніпровськ, Мукачеве в Октябрський, Хуст в Красногірськ (1950 р.)³⁸, Проскурів у Сталіноповідільськ, а Кам'янець-Подільську область – в Сталіноповідільську³⁹. Вдалося відстояти і декотрі найбільш відомі ойконіми Криму, наприклад завадити перейменуванню Ялти в Червоноармійськ, а Бахчисарая в Пушкінград⁴⁰.

Руйнуючи топонімічну систему Криму, котра стала спільним витвором багатьох народів, влада намагалась знищити той слід, який ці народи залишили на цій землі (принагідно знищувались і самі народи), а також їх історичну пам'ять. Описані вище процеси з повним правом можемо назвати типовими для більшості регіонів України. Тому державної ваги набуває сьогодні завдання повернення адміністративно-територіальним одиницям та населеним пунктам історичних назв, що були ліквідовані вольовими рішеннями влади. Ця справа вже частоко розпочата. У

Закарпатській області 27-ми населеним пунктам повернуто історичні назви, у Чернівецькій – 4-м⁴¹. З огляду на повернення до Криму татарського населення справа відновлення історичних назв на півострові стає дедалі актуальнішою.

¹ Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України. – К., 1997. – Т.1. – С.4-31.

² Суперанская А. Что такое топонимика? Серия “Литературоведение и языкознание” / Отв. ред. Г. Степанов. – М.: Наука, 1985. – 176 с.; Суперанская А., Исаева З., Исакова Х. Топонимия Крыма. Часть 1: Введение в топонимию Крыма. – М., 1995. – 216 с.; Абкадиров Р. Геотопонімічна індикація господарсько-культурних типів освоєння Криму. Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 2001. – 19 с.

³ Лукінюк М. Міф про “російськість” Криму. Топонімічний аспект // Віче. – 2003. – №5. – С. 62-67; Лукінюк М. Зміна історичних топонімів як засіб російщення Криму // Душею завжди з Україною. Пропам'ятний збірник на пошану українського правника і політолога Володимира-Юрія Даниліва. – Київ-Торонто, 2003. – С.333-334.

⁴ Бобровица Н. Язык земли или... указ? Топонимика Крыма: история, поэтика, политика // Зеркало недели. – 1996. – 14 декабря.

⁵ Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг. / Справочник. – Симферополь, 1999. – 464 с.

⁶ Бобровица Н. Язык земли или... указ? Топонимика Крыма: история, поэтика, политика // Зеркало недели. – 1996. – 14 декабря.

⁷ Цит. за: Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К., 1999. – С. 112.

⁸ Суперанская А. Что такое топонимика? Серия “Литературоведение и языкознание” / Отв. ред. Г. Степанов. – М., 1985. – С. 144.

⁹ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1923. – №37. – Ст.515.

- ¹⁰ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1957. – № 4. – Ст. 80; Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. – №8. – Ст.138; Ведомости Верховного Совета СССР. – 1964. – №45. – Ст.506.; Відомості Верховної Ради УРСР. – 1965. – №28. – Ст.457.
- ¹¹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К.,1947. – С.880-958.
- ¹² Див.: Відомості Верховної Ради УРСР. – 1947. – №1-8.
- ¹³ Кримські татари. 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / Відп. ред. Ю.З. Данилюк. – К., 1995. – С.76-77.
- ¹⁴ Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг. / Справочник. – Симферополь, 1999. – С. 398.
- ¹⁵ Там само. – С. 399-412.
- ¹⁶ РСФСР. Административно-территориальное деление на 1 июля 1945 г. – М.,1945. – С. 178.
- ¹⁷ Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783 – 1998 гг. / Справочник. – Симферополь, 1999. – С. 413-435.
- ¹⁸ Бобровица Н. Язык земли или... указ? Топонимика Крыма: история, поэтика, политика // Зеркало недели. – 1996. – 14 декабря.
- ¹⁹ Лукінюк М. Міф про “російськість” Криму. Топонімічний аспект // Віче. – 2003. – № 5. – С. 66.
- ²⁰ Бобровица Н. Язык земли или... указ? Топонимика Крыма: история, поэтика, политика // Зеркало недели. – 1996. – 14 декабря.
- ²¹ Суперанская А., Исаева З., Исакова Х. Топонимия Крыма. Часть 1: Введение в топонимию Крыма. – М., 1995. – С. 51, 107.
- ²² Відомості Верховної Ради УРСР. – 1954. – №7. – Ст.158.(С. 160).
- ²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.3889. – Арк.24.
- ²⁴ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1955. – №4. – С.37.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр.3889. – Арк.24.

- ²⁶ Петрунько О. Имя на карте // Коммунист. – 1989. – №15. – С. 83.
- ²⁷ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1957. – № 19. – Ст. 494.
- ²⁸ Підраховано за матеріалами Відомостей Верховної Ради УРСР за 1957-1958 рр.
- ²⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1957. – № 10. – С. 206.
- ³⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1957. – № 5. – С. 128.
- ³¹ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1957. – № 7-8. – С.176-177.
- ³² Відомості Верховної Ради УРСР. – 1958. – № 9. – С.229-231.
- ³³ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 47. – Ст. 527.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1879. – Арк.69-70.
- ³⁵ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 47. – С.528.
- ³⁶ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 21. – С. 552.
- ³⁷ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1964. – № 15. – С. 214.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 29. – Арк. 186-188.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1975. – Арк. 1, 2.
- ⁴⁰ Лукінюк М. Міф про “російськість” Криму. Топонімічний аспект // Віче. – 2003. – № 5. – С. 64.
- ⁴¹ У фарватері державної етнополітики України // Літературна Україна. – 1999. – 23 грудня.

Сергій Падалка (Київ)

“КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ” В ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (І половина 90-х років ХХ століття)

Стан адміністративного поділу України в умовах тоталітарної держави, а також в посттоталітарний період змінювався. Визначальними чинниками у цьому процесі виступали, безперечно, економічний механізм та прагнення оптимізувати адміністративно-територіальний поділ з метою найбільш раціонального використання продуктивних сил регіонів і республіки в цілому.

Після виселення у 1944 р. з території Кримської області кримсько-татарського населення, німців, греків, болгар та вірменів господарське життя півострова паралізується. Заселення і економічне освоєння півострова, зокрема його степових і гірських районів, забезпечувалось переважно за рахунок переселенців з Російської Федерації. Проте вони, опинившись у незвичних умовах, не виявили належної здатності ефективно господарювати, а отже вміння повноцінного проживання на півострові. У зв'язку з цим до середини 1948 р. з Криму, переважно таємно, вибуло майже половина завезених туди у 1944 – 1947 рр. сімей переселенців.

Тому питання про передачу Криму до складу УРСР вимушено ініціювалось місцевими органами державної і партійної влади півострова. Рада Міністрів РРФСР їх вивчила і після чого Президія Верховної Ради РРФСР прийняла постанову, у якій зазначалось: “враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і УРСР, а також враховуючи згоду Президії Верховної Ради

УРСР вважати за доцільне передати область до складу УРСР”. До України з цього приводу направлялося подання Президії Верховної Ради РРФСР.

13 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради УРСР в свою чергу, приймає постанову “Про подання Президії Верховної Ради РРФСР щодо питання передачі Кримської області до складу Української РСР, винесене на розгляд Президії Верховної Ради СРСР”, у якій висловлювалась подяка за таке рішення Президії Верховної Ради РРФСР, російському народові та запевнення що уряд республіки сприятиме процвітанню господарства Криму. Містилось прохання до Президії Верховної Ради СРСР передати Кримську область до УРСР. Її було направлено до Президії Верховної Ради Союзу РСР. Ці документи стали необхідною правовою базою для прийняття Президією Союзного законодавчого органу рішення з цього питання.

19 лютого 1954 р. відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР, на яке запрошувались договірні сторони. У виступі Голова Президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов підкреслив, що Кримська область, займає увесь Кримський півострів і територіально є ніби продовженням південних степів України, економіка області тісно пов’язана з господарством УРСР. Зазначив, що з географічних та економічних міркувань передача області є доцільною та відповідає загальним інтересам радянської держави. Представник України, Голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко у свою чергу запевнив, що з боку українського уряду буде приділена належна увага подальшому розвитку народного господарства Криму, підвищенню матеріального добробуту та культурного становища трудящих Кримської області.

Після обговорення питання Президія Верховної Ради Союзу РСР одноголосно затвердила Указ “Про передачу

Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”, в якому вказувалося: “Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв’язки між Кримською областю і Українською РСР Президія постановляє: “Затвердити спільне представлення Президій Верховних Рад РРФСР і УРСР про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР””. Основним чинним документом з цього питання став Закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”.

Територія України доповнилась 24 сільськими та шістьма міськими районами, 14 містами з яких – шість мали республіканське та обласне підпорядкування, 14 селищами міського типу, 242 сільськими радами. Крім того були внесені відповідні доповнення до Конституції УРСР. На території Криму вступили в дію республіканські закони. Отже, юридично в такий спосіб була легітимізована справа входження Кримської області до складу Української РСР. Дана акція мала справді історичне значення для населення Криму¹.

Проголошення Декларації про державний суверенітет України та незграбні спроби керівництва СРСР наприкінці 1990 – початку 1991 рр. утримати від розпаду Союзу державу посилили децентралізуючий рух республік до незалежності, активізували боротьбу народів за соціально-економічні, політичні права. За таких обставин у Кримській області постали умови для ініціювання питання про автономію. Переважній частині жителів Криму, особливо російськомовних, не імпонував курс України на створення власної держави, тому вона намагалася відкинути ідею виходу України з складу СРСР, та входження в альтернативні союзницькі структури, що

пропонувались союзним керівництвом на чолі з М. Горбачовим.

На цьому тлі в області загострилася суспільно-політична ситуація. Вона неодноразово розглядалась обласною радою. Проте, через політичне протистояння депутатів прийняті рішення не приносили бажаних результатів. Враховуючи ситуацію, вона призначила на 20 січня 1991 р. референдум, який мав визначити ставлення населення півострова до ідеї відновлення автономії Криму. За відновлення Кримської Автономії, як суб'єкта Союзу РСР, учасника Союзного Договору, проголосувало 93,3% кримчан².

25 січня 1991 р. Кримська обласна рада направила звернення до Верховної Ради УРСР у якому відмічалось, що “відновлення Кримської АРСР знаменна подія в історії Криму, обласна рада з величезною відповідальністю сприймає висловлену в результаті референдуму волю населення Криму, та пропонує Верховній Раді УРСР розглянути і внести відповідні зміни до Конституції, визначити порядок формування державних органів республіки”³.

28 січня 1991 р. Президія Верховної ради УРСР прийняла постанову “Про звернення Кримської обласної Ради народних депутатів про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки”, винесла питання на розгляд пленарного засідання Верховної Ради доручивши ряду постійних депутатських комісій підготувати пропозиції.

У свою чергу 12 лютого 1991 року Верховна Рада України – 72% наявного числа депутатського корпусу відновила статус Кримської АРСР у складі УРСР та ухвалила Закон України “Про відновлення Кримської АРСР”. Кримській обласній раді надавався статус

Верховної Ради, та право поновлення її складу. У довиборах кримського парламенту взяли участь представники громадських організацій, національно-культурних товариств, об'єднань редепортованих народів. Одночасно вносились зміни до Конституції України (ст. 75.1), та започатковувалось створення Основного Закону автономії⁴. Ці дії Української незалежної держави були сприйняті неоднозначно політиками Російської Федерації, дехто з них почав розглядати взаємини України і Криму під кутом зору, вигідним лише їм. Під сумнів ставилась юридична сила законодавчих актів, які склали основу входження у 1954 р. Криму до України, наполегливо поширювались твердження, що рішення з цього питання приймалось партійним керівництвом колишнього Союзу.

Схвалена у січні 1992 р. постійною Комісією з міжнародних питань і зовнішньоекономічних зв'язків Російського парламенту постанова “О решении Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 г. и Верховного Совета СССР от 26 апреля 1954 г. “О выведении Крыма из состава РСФСР”” кримському питанню набуло особливої гостроти. У ній, зокрема, зазначалося, що попередні рішення як російських, так і союзних інстанцій прийняті з порушенням законів, були проігноровані норм міжнародного права. Комісія пропонувала Верховній Раді Росії оголосити рішення Верховної Ради СРСР щодо Криму від 1954 р. недійсним – як таке, що немає юридичної сили.

Поглибив російсько-українську конфронтацію візит до Криму навесні 1992 р. делегації російських парламентарів на чолі з О. Руцьким, яка зробила заяву у якій зазначалось: “що здоровий глузд” диктує, що Крим є частиною Росії, а ті, хто підписував рішення 1954 р. були під впливом

“похмілля або сонячного удару”.

У самій Кримській Автономній Республіці сформувалося кілька політичних сил які мали відмінні погляди на проблему українсько-кримських відносин. Сили проросійської орієнтації, відстоювали ідею незалежної Кримської держави, яка б будувала відносини з Україною на договірній основі. Меджліс кримськотатарського народу наполягав на створенні національної автономії кримськотатарського народу у складі України. Дехто з політиків вважав взагалі помилковим відновлення автономії і хотіли бачити Крим у статусі області.

29 квітня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про статус Автономної Республіки Крим”, який визначав Кримську область як автономну складову частину України. Республіці надавались права: приймати та тлумачити Конституцію, брати участь у формуванні та здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики України; вирішувати питання адміністративно-територіального устрою республіки, призначати вибори депутатів до рад та визначати порядок організації і діяльності республіканських та місцевих органів влади в межах своєї компетенції, брати участь у зносинах з іншими державами тощо. Владні інстанції України залишали за собою право давати згоду на призначення керівників служби безпеки, прокуратури АРК та зобов’язувались виступати гарантом реалізації повноважень автономії.⁵

Цей закон з боку деяких суспільно-політичних організацій півострова відразу був підданий різкій критиці. 5 травня 1992 р. Координаційна Рада Всекримського руху виборців за незалежну Республіку Крим направила звернення до парламенту Республіки, в якому вказувалося, що прийняття закону зруйнувало надії на можливість вирішення проблем Криму конституційно-

договірним шляхом. У ньому містився заклик проявити рішучість і взяти владу на півострові у свої руки, прийняти акт про незалежність Криму, взяти під юрисдикцію Республіки Крим всі розміщені на її території військові формування, включаючи і Чорноморський флот.

Конфронтаційно налаштована частина депутатів парламенту АРК ініціювала розгляд акту проголошення державної самостійності. 118 голосами (79% складу) депутатів Верховної Ради Криму він був прийнятий. Необхідність цього кроку обґрунтовувалась потребою прискорити процес становлення державності Республіки Крим, тривоогою і занепокоєністю ростом напруги між Україною і Росією, волевиявленням кримчан на референдумі 1991 р., реалізацією Декларації про державний суверенітет Криму, відповідальністю за повернення депортованих народів. 2 серпня 1992 р. парламент автономії прийняв рішення провести референдум, на який виносились питання: “Ви за незалежну Республіку Крим в союзі з іншими державами” та “Ви підтверджуєте акт проголошення державної самостійності Республіки Крим?”. Одночасно було направлено звернення до Президента та Верховної Ради України про укладення Договору між Кримом і Україною⁶.

13 травня 1992 р. Верховна Рада України розглянула ці акти та визнала їх як такі, що порушують Конституцію держави, зокрема, статтю 70, за якою територія України не може бути змінена без її згоди, та поставила перед Верховною Радою Криму вимогу до 20 травня 1992 р. скасувати свої постанови.⁷

Напруженість політичної обстановки на півострові посилила прийнята 21 травня 1992 р. резолюція закритої сесії російського парламенту, у якій рішення 1954 р. оголошувалось “таким, що немає законної сили з моменту

прийняття”. Україна і Росія опинилися в стані відкритої конфронтації.

Разом з тим влада Криму, поринувши у боротьбу за державну самостійність, відкладала розв’язання нагальних соціально-економічних проблем, загострились проблеми працевлаштування татар, що поверталися на рідну землю. 1 – 6 жовтня 1992 р. татари, провоковані екстремістськими елементами вчинили акції непокори, та вдалися до самозахвату земельних угідь. У с. Ізобільному – центральній садибі заводу-радгоспу “Алушта” відбулося зіткнення учасників акції з правоохоронними органами. Правоохоронці змушені були заарештувати деяких учасників конфлікту. У відповідь кілька тисяч татар пікетували приміщення Верховної Ради АРК і висунули вимогу розробити комплекс заходів щодо захисту переселенців.

Верховна Рада України для вивчення інциденту направила до Криму делегацію від депутатських комітетів з питань державного правопорядку і боротьби із злочинністю, питань державного суверенітету і між-національних відносин. 26 жовтня 1992 р. за наслідками її роботи парламент розглянув на своєму пленарному засіданні це питання, та прийняв постанову “Про ситуацію в Республіці Крим, що склалася внаслідок подій 1 – 6 жовтня 1992 р.”, у якій рекомендувалось розглянути обстановку в Криму на засіданні Ради Національної безпеки і оборони України, посилити контроль над ситуацією з боку Служби безпеки та органів Внутрішніх справ України. Кабмін України зобов’язувався надати уряду автономії допомогу при розробці концепції розселення кримських татар, відрегулювати відповідно до конкретних обставин організоване їх повернення.⁸

У 1993 р. в центр політичної конфронтації Росії з

Україною перемістився у площину проблеми Чорноморського флоту. Росія проголосивши себе власником усіх флотів колишнього СРСР, прагнула зберегти під своєю юрисдикцією флот на Чорному морі з усією системою його комунікацій. В цьому питанні інтереси України практично ігнорувалися. Під час міждержавних переговорів про флот, Росія намагалася нав'язати розгляд питання про Крим комплексно. Крім того 9 липня 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову за якою м. Севастополь оголошувалося таким, що має “російський (федеральний) статус” і є “головною базою єдиного Чорноморського флоту”. 10 липня цього ж року Верховна Рада України направила Росії заяву, у якій розглядалися ці політичні рішення як “безпрецедентні”, та наголошувалося, що постанова Верховної Ради Росії є грубим порушенням загально визнаних норм міжнародного права, зазіханням на територіальну цілісність України, перекрученням історичної справедливості.⁹

З обранням 30 січня 1993 р. на посаду Президента Автономної Республіки Крим проросійськи налаштованого адвоката Ю. Мешкова дії кримських сепаратистів ще більше активізувалися. Кримський президент та його прибічники відразу повернулися до питання необхідності зміни статусу республіки та домоглися прийняття парламентом автономії нормативних актів, що не відповідали законам України. Особливої гостроти набирала дискусія навколо питання громадянства жителів півострова.

24 лютого 1994 р. Верховна Рада України прийняла постанову “Про статус автономної республіки Крим відповідно до діючої Конституції та законодавства України”, якою керівництво Криму зобов'язувалося у місячний термін

привести Конституцію Кримської Автономії у відповідність до Основного Закону України та зажадала від кримської влади виконання закону України “Про Представника Президента України в Республіці Крим”.¹⁰

Керівництво Криму користуючись правом формування місцевих органів влади, анулювало рішення парламенту України про проведення 26 червня 1994 року виборів, що вступало в протиріччя з загальнодержавним процесом реформування місцевих органів влади. 22 квітня 1994 р. Верховна Рада України зобов’язала Верховної Ради Криму переглянути свої рішення.

20 травня 1994 р. Верховна Рада Кримської Автономії прийняла постанову “Про відновлення конституційних основ державності республіки Крим”, яка загострила сепаратистські настрої і відновила дію положень Конституції Криму. Верховна Рада України постановою зупинила дію Закону України “Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим”, та запропонувала Верховній Раді автономії у десятиденний термін привести своє законодавство у відповідність Конституції Автономної Республіки Крим. Для переговорів з парламентом автономії утворювалась депутатська комісія Верховної Ради України у складі 21 народного депутата на чолі з Б. Олійником.¹¹ Але Верховна Рада АРК проігнорувала рішення парламенту України.

2 червня 1994 р. Верховна Рада України запропонувала Президентові України розробити перелік заходів, які могли б застосовуватися органами державної влади у разі, якщо влада Криму не виконуватиме законів України.¹²

Восени 1994 р. різко загострилися стосунки між виконавчою та законодавчою владами АРК. Президент Ю. Мешков видав указ про розпуск парламенту, припинив

повноваження місцевих рад, що фактично означало зміну державної влади на півострові та її узурпацію. Президент України, Верховна Рада України своїми політичними рішеннями, намагалися політичними і правовими засобами врегулювати ситуацію. 17 березня 1995 р. Парламент України прийняв пакет із семи законів та постанов: “Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим”, “Про Автономну Республіку Крим”, “Про проведення виборів депутатів і голів місцевих рад народних депутатів в Автономній Республіці Крим”, “Про підготовку нової Конституції Автономної Республіки Крим”.¹³ Крім того анулювалась посада Президента Республіки Крим.

Такі кроки центру були зустрінуті кримською владою протистоянням. 18 березня 1995 року парламент Республіки Крим прийняв заяву до Президента та Федеральних зборів Росії, у якій йшлося “ми ніколи не змиримося з втратою своєї Конституції і Севастополя. Ми звертаємося до Вас з настійним проханням не укладати Договір між Росією і Україною без врахування інтересів Республіки Крим та її громадян”. 14 квітня 1995 р. Голова Верховної Ради Криму С. Цеков у виступі на пленарному засіданні Держдуми Росії дезінформовавши депутатів, закликав російське керівництво втрутитися у конфлікт між Україною і Кримом. Восени 1995 р. органам державної влади в Україні вдалося шляхом послідовних дій поступово врегулювати стосунки з Кримом, посилити контроль за господарською діяльністю на півострові, організувати перевірку дотримання законів України.¹⁴ Проте проблема Чорноморського флоту ще тривалий час залишалась нерозв’язаною. Чотири рази відкладався візит Президента Російської Федерації Б. Єльцина в Україну, затягувалось підписання державної Угоди між двома

державами, що стримувало розвиток добросусідських відносин.

Прийнята 28 червня 1996 р. Верховною Радою Конституція України завершила оформлення політико-правових відносин України та Криму. Її десятий розділ – “Автономна Республіка Крим” – чітко тлумачив структуру влади, її повноваження, права автономії. Відповідно ст. 134 – Автономна Республіка Крим – це невід’ємна складова частина України, яка в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання¹⁵.

---

¹ Чумак В. Приєднання Криму до України: історичні “міфи”, дійсність // Проблеми соборності України в ХХ ст. – К, 1994. – С. 140-150.

² Кримська правда. – 1991. – 22 січня.

³ Кримська правда. – 1991. – 25 січня.

⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №9. – С.217.

⁵ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №30. – С.1013-1015.

⁶ Кримська правда. – 1992. – 5 травня.

⁷ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №31. – С.1053.

⁸ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №46. – С.1413.

⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №36. – С.931.

¹⁰ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №22. – С.643.

¹¹ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №20. – С.580.

¹² Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №23. – С.682.

¹³ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №11. – С.222-232.

¹⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №17. – С.392-393.

¹⁵ Конституція України. – К., 1996. – С.44-46; Кримська правда. – 1991. – 22 січня.

Віталій Велігодський (Сімферополь)

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ: ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ (90-і роки ХХ століття)

19 лютого 2004 року виповнилося півстоліття з дня входження Криму до складу України. Сьогодні в Криму і за межами по-різному оцінюють політичні і історичні умови, які послужили причиною ухвалення в 1954 р. рішення про включення Кримської області до складу Української РСР, але не підлягає сумніву той факт, що ця важлива подія закономірно завершила тривалий історичний процес формування Української держави в її сучасних межах.

Ця дата в історії нашої держави і Автономної Республіки Крим в її складі відмічається відповідно до Указу Президента “Про святкування 50-ї річниці входження Криму до складу України”. На адресу жителів нашого півострова направлено вітання Голови Верховної Ради України В.М. Литвина, Президії Верховної Ради, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, Постійного Представника Президента України в Криму.

Напередодні цієї події в засобах масової інформації активно обговорювалася тема входження Криму до складу України. На наш погляд прийняте рішення базувалося на історичному минулому Криму, його інтеграції в українські адміністративно-територіальні утворення ще з кінця XVIII століття. 50-річний досвід перебування Криму у складі України засвідчив не тільки про швидке економічне піднесення, але і про можливість відтворення автономії та її розвитку.

У 1991 р. у Криму на основі всекримського референдуму була відновлена адміністративно-територіальна автономія. Крим сьогодні – це одиниця державного об'єднання і державного значення. В цьому плані він має історію власного становлення, етапи свого розвитку. На кожному з цих етапів формувалася окрема правова модель Автономної Республіки Крим, яка у травні 1992 р. тимчасово вийшла з правової системи України.

Як уже зазначалося, ідея про зміну державно-правового статусу Кримської області в автономну республіку була реалізована шляхом референдуму 20 січня 1991 р. Але вона не була підтримана кримськими татарами, які не прийняли участь в референдумі.

Відтворення автономії поставило на порядок денний вирішення низки взаємопов'язаних завдань:

1. Формування правового статусу автономної республіки у складі унітарної держави та органів влади, визначення їх функцій.
2. Розмежування повноважень між державними органами України і Криму.
3. Створення нормативно-правових актів, які б визначили місце автономії у складі України та питання власності.
4. Вирішення проблем повернення і облаштування депортованого населення і перш за все кримсько-татарського населення.

На жаль, ці проблеми вирішувались дуже повільно, суперечливо та і на сьогоднішній день більшість із них не розв'язана повністю.

У лютому 1992 р. уперше був визначений Законом України “Про відновлення Кримської АРСР” правовий статус Криму як автономної республіки у складі України, згідно з яким Кримській області було надано статус автономної республіки, а Кримська обласна Рада народних

депутатів набула статусу Верховної Рад¹. Подальше збереження і розбудова автономного устрою Криму багато в чому залежали саме від ефективності пошуку шляхів розв'язання складних політичних проблем.

Кримське керівництво, використовуючи недоліки тодішнього законодавства, слабкість органів державної влади України, формувало свої правові моделі устрою автономії. Основними нормативно-правовими актами в цьому процесі були Декларація “Про державну самостійність Республіки Крим” та Конституція Республіки Крим від 6 травня 1992 р.² Ці документи порушували чинне законодавство України і не вирішували основних питань взаємовідносин державного центру і автономії. Певною мірою ці норми регулював Закон України “Про розмежування повноважень між державними органами України і Криму”, але він був нереалізований³.

Радикальна зміна соціально-політичної ситуації в Криму відбулася у зв'язку з прийняттям Верховною Радою Криму в жовтні 1993 р. законів “Про Президента Республіки Крим”, “Про вибори Президента Республіки Крим”, які не тільки не відповідали існуючій політичній системі автономії, а й суперечили власній Конституції від 6 травня 1992 р.⁴ Спроба повернути автономію до правової системи держави, яка була розпочата виконанням Постанови Верховної Ради України “Про статус Автономної Республіки Крим згідно з Конституцією і законодавством України” була зірвана проросійськими силами на півострові в першій половині 1994 р.⁵

У результаті виборів в січні 1995 р. Президентом Республіки Крим був обраний Ю. Мешков – представник проросійських радикальних політичних сил, а його союзники – виборчий блок “Росія” – отримали понад 70 відсотків депутатських мандатів на виборах до Верховної

Ради Криму в лютому цього ж року⁶. Кримські політичні сили виявилися неготовими до самостійного регулювання політичних процесів в автономії без зовнішнього втручання; законодавство не стало визначальним інструментом регулювання політичного життя на півострові, а в умовах численних суперечностей між положеннями кримської Конституції та законами про Верховну Раду і Президентом Республіки Крим політична система автономії стала недієздатною.

У соціально-політичній ситуації 1994 р. – першої половини 1995 р., яка була на наш погляд переломною, чітко простежуються три основні етапи політичного розвитку Криму.

1-й період – це загострення відносин Президента Республіки Крим та Верховної Ради з державними органами України. Цей період охоплює січень – травень 1994 р.; 2-й період – конфлікт, який виник між виконавчою і законодавчою владою Республіки Крим, і тривав з червня до початку вересня 1994 р.; 3-й період – це протистояння між Президентом та Верховною Радою Республіки Крим, що призвело до краху політичного режиму Ю. Мешкова і виборчого блоку “Росія” (вересень 1994 р. – березень 1995 р.). Наприкінці 1994 р. в Криму склалася соціально-політична ситуація, що не тільки вивела автономію за межі правової системи України, а й спричинила відкрите ворогування тепер між колишніми союзниками Президентом Ю. Мешковим і Верховною Радою та конфлікти в самій Верховній Раді, тобто повного безвладдя на півострові.

Тому державний центр тимчасово взяв на себе функції управління в Криму. Була прийнята низка нормативно-правових актів, зокрема Закон України від 17 березня 1995 р. “Про відміну Конституції і деяких законів

Автономної Республіки Крим” була скасована Конституція Республіки Крим від 6 травня 1992 р. з подальшими змінами і доповненнями, а також закони Республіки Крим “Про вибори Президента Республіки Крим”, “Про Президента Республіки Крим” та деякі інші⁷.

Важливим було те, що тепер Конституція республіки підлягала обов’язковому затвердженню Верховною Радою України. Закон зазначав, що повноваження Верховної Ради Криму можуть бути достроково припинені у разі їх суперечності діючій Конституції та законам України. Визначався новий перелік повноважень Криму були припинені законодавчі функції Верховної Ради автономії.

У другій половині 1995 р. була підписана низка указів Президента України, які визначали статус органів виконавчої влади АРК, регулювали правові відносини між центром і автономією, відкривали можливість продовження конституційного процесу, який на жаль використовувався як чинником дестабілізації політичної ситуації на півострові.

Було прийнято декілька варіантів Конституції автономії. Варіанти Конституцій АРК від 1 листопада 1995 р. та від 4 квітня 1996 р. знову проголосили Верховну Раду Криму вищим органом законодавчої влади в Республіці Крим, порядок обрання Верховної Ради Криму, депутатську недоторканність тощо. Як свідчить досвід зарубіжних країн, за умов функціонування унітарної держави організація державної влади здійснюється за принципом субординації, а не координації, тобто, це суперечило і міжнародній практиці взаємовідносини центру і автономії.

Важливим етапом нормалізації суспільно-політичного життя в Криму стало ухвалення Конституції України. Але Х розділ Конституції України по-різному використовувався з боку як державних органів України, так і Криму. На

перший план знову вийшли політичні міркування, причому саме з боку самої Верховної ради АРК.

Нове загострення політичної ситуації в Криму було пов'язане із підготовкою до виборів депутатів Верховної Ради Автономії в 1998 р. Порядок формування Верховної Ради АРК був визначений Конституцією України і законами України. Але Верховна Рада АРК прийняла в кінці 1997 р. неправомочне рішення “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим”.

Протистояння з приводу майбутніх виборів депутатів Верховної Ради АРК затягнулося до початку березня 1998 р., коли Верховна Рада України ухвалила відповідні зміни до закону, скорегувавши всі терміни, необхідні для проведення виборів саме 29 березня 1998 р., які відбулися в зазначений термін. Попри недоліки в Законі України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим” вибори відбулися в усіх 100 одномандатних виборчих округах.

Аналіз виборів до Верховної Ради АРК у 1998 р. свідчить про те, що за основну частину депутатського корпусу проголосувало від 40 до 25 відсотків виборців. Це свідчить не тільки про недоліки виборчої системи, а й про відносно низький рівень довіри виборців до обраних депутатів. Лише 18 відсотків депутатів автономії на виборах отримали 40 і більше відсотків голосів у своєму виборчому окрузі⁸. Ця негативна тенденція збереглася і на виборах у 2002 р.

Сучасний статус Автономної Республіки Крим визначений, насамперед, Конституцією України, згідно з якою вона є невід'ємною складовою частиною України. Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 р. відповідно до норм міжнародного права, світової практики розв'язує проблему взаємовідносин між суверенною державною і автономною республікою. Вона

містить модель існування і функціонування адміністративно-територіальної автономії у складі унітарної держави.

Важливою особливістю соціально-політичного розвитку Автономної Республіки Крим є те, що, окрім наданих повноважень, вона має свої органи державної влади й місцевого самоврядування. Зокрема, Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом. Органом виконавчої влади на півострові є Рада міністрів, яка формується і є відповідальною перед Верховною Радою автономії. Важливу роль в соціально-політичному житті автономії відіграє Представництво Президента України в Криму, статус і діяльність якого регулюються законодавством України та положенням “Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим”⁹⁹.

Таким чином підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на існуючі проблеми, Кримська автономія у складі незалежної України пройшла складний шлях становлення, від відтвореної у лютому 1991 р. Кримської АРСР до Автономної Республіки Крим, яка у жовтні 1998 р. ухвалила свою Конституцію. Тобто автономія відбулася.

Безумовно, що сьогодні вона повинна розвиватися і удосконалюватися. Перш за все необхідно розширювати компетенцію автономії і економічній і соціальній сферах. Потребують урегулювання на законодавчому рівні проблеми правового режиму власності автономії (особливо це стосується Південного берегу Криму), бюджетних відносин між державним центром і автономією.

Неповністю вирішенні і складні проблеми облаштування депортованого населення і перш за все кримсько-татарського. На наш погляд необхідно законодавчо

визначити місце в політичній системі автономії менжлісу і курултаю – органів національного самоврядування кримськотатарського населення. Вони діють, це реалії і мають досить великий авторитет серед кримських татар. За цих умов закон і порядок стануть основними регуляторами стабільності і безконфліктного розвитку на півострові.

---

¹ Закон України “Про відновлення Кримської АРСР” від 12 лютого 1991р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 9. – С. 84.

² “Акт про державну самостійність Республіки Крим” // Ведомости Верховного Совета Крым. – 1991- 1992. – № 5. – С. 243.

³ Закон України “Про розмежування повноважень між державними органами України і Криму” // Голос України. – 1992. – 3 жовтня.

⁴ Закони Республіки Крим. “Про Президента Республіки Крим” та “Про вибори Президента Республіки Крим” // В едомости Верховного Совета Крыма. – 1993. – № 5. – С.221, 222.

⁵ Закон України від 29 квітня 1992 р. “Про статус Автономної Республіки Крим” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №30. – С. 419.

⁶ Крымская газета. – 1994. – 28 июня.

⁷ Закон України від 17 березня 1995 р. “Про відміну Конституції і деяких законів АРК” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 11. – С.67.

⁸ Смирнова Є.В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні: історія становлення (1991-2000 рр.) Дис... канд. юр. наук. – Харків. – 2002. – С. 133.

⁹ Велігодський В.М. Інститут Представництва Президента України в Криму: історія становлення. Схід //Аналітично-інформаційний журнал. – 2003. – № 6. – С. 79.

Наталія Стевенс (Київ)

КРИМСЬКА ПРОБЛЕМА В КОМПЛЕКСІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Кримська проблема посідає значне місце в комплексі російсько-українських, внутрішньо російських та внутрішньо українських політичних процесів. Впродовж останнього десятиліття вона стала джерелом конфліктних ситуацій не тільки в самій Україні, але й загрожувала вийти за межі країни.

Українські та закордонні дослідники вже приділили значну увагу цьому питанню. Їхні праці в основному можна розподілити такі, що вивчають кримське питання з історичної перспективи, як наприклад роботи Ю. Зінченка, Ю. Піховшика та Ю. Данилюка. Інша група авторів досліджувала це питання в контексті внутрішньо українських проблем – Б. Бабін, С. Стюарт, С. Грабовський, або в світі двосторонніх відносин Росії та України – С. Глебов, Т. Язикова. При цьому, оскільки історія кримсько-татарського народу, а також частиною російсько-турецького суперництва, сьогоdnішній стан кримськотатарського питання треба аналізувати приймаючи до уваги і традиційне тяжіння кримських татар до Туреччини та з урахуванням активної ролі Росії в Криму. Таким чином при дослідженні кримського питання автор намагалася сконцентруватися на потрібному вимірі татарського питання.

Причини питань, пов'язаних з кримськотатарським народом та їх впливом на внутрішньополітичне положення України потрібно шукати в далекому минулому. При цьому,

різні дослідники бачать витoki цієї проблеми в різних епохах. Так, донецька дослідниця О. В. Щьокіна вважає, що корені своїх образів кримські татари бачать в подіях другої половини XVII століття. Після перемоги Російської імперії в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. і підписання Кучук-Кайнарджійського мирного договору Кримське ханство оголошувалось незалежним від Османської імперії. Це відкрило російському царату дорогу для повної ліквідації державності кримських татар, що й сталося 8 квітня 1783 р.: Катерина II підписала Маніфест про приєднання Криму до Росії. Цей акт став прямим порушенням умов Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р., у відповідності з яким незалежний Крим повинен був залишитись під владою ханів. Держава кримських татар перестала існувати. Протести кримських татар були придушені регулярною російською армією, результатом чого стала депортація тридцяти тисяч християн в Маріуполь і масова еміграція кримських татар в Туреччину¹.

Деякі сучасні дослідники повністю заперечують російсько-турецькі війни як першопричину сучасних образ кримських татар. Адже масова еміграція в Османську імперію тоді не відбулась, а більшість кримських татар в наступних війнах воювали за Російську імперію².

Значно серйознішою треба визнати версію про появу такого чинника як “національна травма” після насильницької депортації кримських татар у травні 1944 р. Більшість українських дослідників дотримується саме такої думки³. Проте в сучасній російській історіографії не завжди вважають депортацію кримських татар безпідставною. Опубліковані останнім часом дослідження свідчать про те, що насильна депортація кримських татар

була прямим наслідком їх співпраці з фашистськими окупантами в 1941-1944 рр.⁴

11–15 травня 1944 р. майже 370 тисяч кримських татар і представників 20 інших національностей (греки, вірмени тощо) було виселено з півострова, при цьому прийняті Верховною Радою СРСР постанови забороняли представникам кримськотатарського народу повертатися в Крим з будь якого приводу⁵. В подальшому І. В. Сталін використав дане положення для ліквідації Кримської АСРР⁶. Це в свою чергу пізніше дало можливість М. С. Хрущову в лютому 1954 р. на законних юридичних засадах передати Кримську область РСФСР до складу УРСР.

Депортації народів Криму запроваджувалась заходами, спрямованими на ліквідацію “ культурної присутності” кримських татар. 14 грудня 1944 р. видано Указ Президії Верховної Ради СРСР про перейменування 11 районів і їх центрів Кримської СРСР. 21 серпня 1945 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про перейменування ще 326 сільських рад і населених пунктів. 18 травня 1948 р. підписано указ про перейменування 1062 сіл Кримської області. Матеріали цих указів готували начальник топографічної служби Таврійського військового округу полковник І. Г. Дорофєєв, а також консультанти – наукові співробітники музеїв Криму В. І. Бабенчиков і М. Г. Кустова⁷.

Під час перебудови в Радянському Союзі почались певні зрушення в питанні повернення кримських татар на історичну батьківщину. Багато сімей кримських татар на свій страх і ризик повертались в Крим, але їх повторно депортували. У 1987–1989 рр. спостерігався різкий підйом кримсько–татарського національного руху. В Москві і місцях постійного мешкання татар проводились демонстрації і

голодування. Кримські татари повертались в Крим, самовільно захоплювали землі, бо їхні вимоги в цьому питанні ігнорувались. Влада вживала контрзаходи. Після одного з них, під Алуштою, в серпні 1989 р., кримські татари перейшли межу ненасильницького спротиву, розгромивши приміщення Верховної Ради Криму⁸.

28 жовтня 1989 р. була видана постанова Верховної Ради СРСР “Про висновки і пропозиції з проблем радянських німців і кримськотатарського народу”⁹. Цей документ відкрив дорогу поверненню кримських татар на батьківщину, але і зіграв в їхньому житті негативну роль. Так 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про відновлення Кримської АРСР, але місця для кримських татар в ній не знайшлося¹⁰. Тим не менше вже з літа 1991 року повернення кримських татар на півострів відбувалося на цілком законних підставах. В грудні 1991 року – держава яка створила кримськотатарську проблему, – СРСР припинила своє існування, але проблема повернення, інтеграції та взаємодії кримських татар з місцевим населенням залишалась невіршеною¹¹.

Уряд незалежної України проголосив курс на послідовне забезпечення повернення кримських татар на місця їх історичного мешкання. Таким чином Україна наслідувала весь тягар проблем, створених за часів СРСР¹². Зокрема, прийняті в 1992 р. закони України про мову і громадянство, на думку незалежних експертів, носять дуже терпимий характер і всіляко сприяють розвиткові національної культури і релігії всіх народів, що проживають в Україні¹³.

Які ж причини того, що в умовах найжорстокішої економічної кризи уряд України добровільно взяв роль єдиної сили, яка проводила послідовну політику реабілі-

тації кримськотатарського народу. Думається, що лідери України пішли на це, виходячи із таких міркувань:

1. Подібними діями українське керівництво наочно демонструвало світовій спільності демократичний характер новоствореної держави і намагання всіляко виконувати всі міжнародні угоди про захист прав людини.

2. Реабілітуючи кримських татар в умовах економічної кризи Україна могла сподіватись на надання країнами Заходу певної гуманітарної, фінансової та матеріальної допомоги.

3. В умовах виходу на міжнародну політичну арену, українська дипломатія мала реальні шанси на позитивне рішення ряду зовнішньополітичних і економічних питань в мусульманських і тюркомовних країнах.

4. Український уряд прагнув протиставити кримських татар російським націоналістам в Криму і тим самим отримати певні аргументи в справі збереження Кримського півострова за собою.

5. Вирішуючи питання, зв'язані з кримськими татарами, українське керівництво подавало певний приклад татарам в Росії, у випадку загострення всіх або деяких аспектів, зв'язаних з Кримським півостровом зі сторони Російської Федерації, подібними діями українське керівництво могло дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Росії і тим самим добитись прийнятого для себе виходу із протиріч по Криму.

Вже до 1995 р. в Крим повернулось більше 250 тис. кримських татар. Ще 200 тис. знаходилось в країнах СНД, по-перше в Росії, для якої цей народ створював певну “незручність”. Адже в Росії також існує самостійна татарська проблема і її розвиток може привести до повної дезінтеграції Російської Федерації¹⁴.

Під час повернення кримських татар до півострова українське керівництво побоюючись сценарію зіткнення двох активних національних рухів (російського та кримськотатарського), подальшого розподілу Криму, і його перетворення в “Чорноморський Кіпр” намагалося ретушувати проблему. При відтворенні Кримської АРСР вимоги кримських татар про окреме національне представництво не були враховані. В червні 1992 р. відбувся загальнонаціональний з’їзд – Курултай, який вибрав вищий повноважний орган кримських татар на чолі з Мустафою Джемільовим¹⁵. Курултай відразу ж став консолідуючим органом вимог кримськотатарського народу. Це фактично привело до тієї ситуації, який намагався запобігти офіційний Київ¹⁶.

А тим часом протистояння продовжувалось. У 1993 р. було прийнято закон про вибори народних депутатів до Верховної Ради Криму. Кримськими татарами він не залишив ніяких надій на окреме представництво в найвищому законодавчому органі автономії. Лише після багато чисельних акцій протесту були прийняті поправки до закону про вибори, що передбачали 14 місць в Верховній Раді Криму для кримських татар¹⁷.

Тим не менше кримські татари постійно заявляли про прагнення добитись своєї національної автономії, але як частини української державності. В зв’язку з цим треба підкреслити і той факт, що кримські татари уже давно стали монолітною політичною силою, яка була здатна вести боротьбу за національну автономію. І ведеться вона досить активно на двох рівнях:

1. Парламентська фракція кримських татар у Верховній Раді України на чолі з Рефатом Чубаровим;

2. Курултай і Меджліс кримськотатарського народу на чолі з Мустафою Джемільовим.

Таке представництво не поступається, а в деяких ситуаціях навіть перебільшує структури російськомовного населення в Криму, та має значну моральну підтримку з боку Чорноморського флоту, а також деяких російських політиків¹⁸. Крім того, досить часто позиції російськомовних громадських рухів та політичних партій стають значно поміркованими в період парламентських і президентських виборів. З іншого боку, протягом середини 90-х років українські національно орієнтовані та “державницькі” партії, що не мають соціальної бази в Криму, сформувавши тандем з представниками кримськотатарського народу, граючи на його негативному ставленні до російських радикальних ідей стосовно Криму¹⁹.

Тим не менше, не зважаючи на той факт, що представники кримських татар відіграли стабілізуючу роль в Криму, фактично виступивши як альтернативна російському націоналістичному руху сила, проблема Криму від цього не була вирішена, вона просто стала складнішою, хоч і привела до поміркування деяких радикальних представників російськомовного населення.

Логічним розвитком подій стала еволюція самого кримськотатарського руху. Зрозумівши свою значимість, як політичної сили політичні лідери кримських татар приступили до формування своєї власної політичної програми з усіма характерними наслідками. Незважаючи на те, що представники кримських татар постійно заявляють, що будуть діяти мирним шляхом, через переговори, їх радикальні лідери не виключають і тактики громадської непокори. Активність кримських татар в будь-якій формі спрямована не проти української держави, а проти місцевих націоналістів і проросійських структур. Враховуючи певну залежність Криму від

України (водопостачання, комунікації), кримські татари не схильні вимагати суверенітету Криму²⁰. Тим не менше, аналізуючи процес повернення татар до Криму, можна відзначити намагання татар контролювати якомога більшу територію півострова. Так, кримські татари, повертаючись на півострів, селяться не на колишніх місцях, а на вільних (чи тих, що звільнюються) ділянках. В результаті в Криму з'явилась велика кількість нових татарських поселень з назвами, що раніше не зустрічались. При цьому народна пам'ять зберегла, звичайно, не в повному об'ємі, колишні назви населених пунктів, якими користуються офіційно (тобто в кримсько-татарській мові до цих пір не сприйнято перейменування історичних об'єктів)²¹. Подібні тенденції приводять до розповсюдження татарської топоніміки на території Криму.

У кримських татар найнижчі показники правопорушень і соціальних виступів з економічних проблем. При цьому рівень народжуваності у кримських татар найбільший в Україні²². Прецеденти для радикальних дій кримських татар у випадку необхідності уже були створені ними ж. Достатньо згадати події у червні 1995 р., коли кримські татари свідомо пішли на загострення міжетнічних відносин на півострові з використанням актів збройного насилля. В результаті український уряд змушений був об'явити надзвичайний стан на півострові і ввести війська. Ціною неймовірної напруги сил вдалось уникнути повторення югославського варіанту розвитку подій²³.

Літом–восени 1998 р. кримські татари, незадоволені розробкою, обговоренням і ствердженням урядом України Конституції Криму, прийнятої Кримським парламентом 21 жовтня 1998 р., що не мала положень, регламентуючих політичне життя корінних мешканців Криму та їх прав на

державність в кордонах України, знову спробували піти на загострення внутрішньополітичної ситуації на півострові. Однак, тут вперше проявились суперечності серед самих лідерів кримськотатарського народу. Через це за парламентські стіни цей конфлікт не вийшов²⁴. Більш того офіційний Київ зробив все, щоби полагодити конфлікт. Вибір лідера татарського руху Мустафи Джемілева в Верховну Раду України та до Комітету по справам національностей стало свого роду тактичним компромісом для прийняття конституції України.

Тим не менш деякі дії представників радикального крила кримськотатарського руху притягли уваги та занепокоєння офіційного Києва та Москви. У жовтні 2002 р. кримськотатарські політики дуже чітко дали зрозуміти громадськості України і Росії свої погляди на майбутнє. Захоплення чеченськими терористами театрального центру на Дубровці в Москві з більш як 700 заручниками, викликав протест і засудження у всьому світі, проте Рефат Чубаров в своїх інтерв'ю досить чітко висловив свою підтримку народу, що бореться за свою незалежність такими методами і не виключив подібних акцій зі сторони своїх співвітчизників²⁵. Все це наочно демонструє перспективні намагання кримських татар. В результаті Україна може повторити російський шлях помилок в Чечні. Враховуючи наявні в Криму російські геополітичні і військові інтереси, проблема кримських татар може стати і російською.

Передбачаючи це, ще на початку 1990-х рр. російські та українські політологи виступали за вироблення загальної стратегії з кримського питання як Україною, так і Росією, бо вона актуальна для обох сторін. Адже у випадку загострення конфліктних ситуацій в Криму і за Крим, переможцем може виявитись третя сторона – Туреччина,

де вже давно визрівають плани переселення в Крим проживаючих в Туреччині кримських татар (2 млн. чоловік, при цьому від 4 до 8 млн. турок вважають себе нащадками кримських татар)²⁶.

У сьогоднішніх умовах будь-які форми утвердження Туреччини в Північному Причорномор'ї за визначенням ослабляють і Росію, і Україну. Затягування вирішення проблеми Чорноморського флоту приводить до підсилення Туреччини як провідної сили Чорноморського регіону. Першими зрозуміли це українські політики після заборони турецькими властями проводити через Чорноморські протоки в 1997 р. два десантних кораблі на повітряній подушці типу "Зубр". Тоді ж цей фактор постав і на переговорах України з Росією про Чорноморський флот²⁷.

Подібний крок лише прелюдія до більш відвертіших кроків з турецької сторони. Підтримана розвалом СРСР і послабленням давнього історичного суперника як Росія на своїх північних кордонах, Туреччина намагається грати більш активну роль у взаємовідносинах Росії і України. Невизначеність в питаннях геополітичного і регіонального домінування, макроекономічного лідерства в цій широкій зоні провокує спроби перетворити в життя стару тягу турків-османів до встановлення свого контролю в тюрксько-мусульманському регіоні, що знаходиться під традиційним впливом Росії.

Своїми діями Туреччина намагається змінити традиційну геополітичну конфігурацію в північному Чорноморському регіоні²⁸. При цьому військовий потенціал Турецької республіки збільшується рік у рік, тоді коли збройні сили України, Болгарії і Румунії практично залишились на рівні 1991 р.²⁹ Поки-що, турецькі прагнення залишаються на рівні риторики. Проте кожного

разу, коли на виборах перемагають радикальні партії, є реальна загроза перетворення слів у справи. Наприклад, перемігши на виборах 1996 р. в Туреччині, представники партій РЄФАХ в особі свого лідера Неждеметтіна Єрбакана заявили про намір створити “Ісламський союз” від Марокко до Казахстану, включаючи Крим, і захищати своїх єдиновірців кругом від Боснії до Кашмира і Чечні³⁰. Серйозним стримуючим фактором для ісламських радикалів-політиків Туреччини, є їхні союзники по НАТО, яких лякає перспектива зміни прозахідної орієнтації Туреччини.

Як бачимо із вищевказаного, турецький фактор виявився лише потенційною загрозою для України і Росії. Відверті вислови турецьких політиків і їх дії по відношенню до двох східнослов'янських держав не зробили суттєвого впливу на дебати по Криму. Фактор турецької загрози лише один раз виник на російсько-українських переговорах і в основному став предметом обговорення політологів. Україна на офіційному рівні вважає Туреччину своїм важливим партнером і ніякими діями не намагається навіть показати проблеми у взаємовідносинах зі своїм південним сусідом³¹.

Таким чином аналізуючи кримськотатарське питання та його вплив на російсько-українські відносини можна дійти наступних висновків:

1) Визнання прав кримського народу мало позитивний ефект для зовнішньополітичного іміджу нової незалежної держави – України, та підриву загально сталого стереотипу про “руськість Криму”. Тим не менше, це признание не було забезпечене чітко окресленою стратегією інтеграції татар в українське суспільство, що привело до соціальних негаразд репатріантів.

2) В результаті масового повернення татар до Криму вірогідність дестабілізації ситуації на півострові з боку радикально-консервативних політичних партій та проросійськи налаштованих націоналістів зменшилась.

3) Еволюція кримськотатарського руху привела до його трансформацію в політичний фактор з радикальним крилом.

4) Процес формування російської зовнішньої політики на засадах жорсткого прагматизму, послаблення ультра-націоналістичних гасел у російської політичної еліти, що співпали з деякими радикалізацією позицій кримських татар привело до того, що на сьогоднішній день російська та українська політична еліти досягли компромісу щодо політики в Криму. Офіційна Москва розуміє, що подальші спроби дестабілізувати ситуацію на півострові приведуть до активізації кримськотатарського населення, і у перспективі посиленні позицій Туреччини, від чого Росія ніяк не виграє.

5) Після десяти років геополітичної невпевненості, нова політична конфігурація Криму забезпечила Україні легітимний контроль на внутрішню ситуацію над півостровом, практичну військову присутність Росії в Криму на вигідних на України умовах.

---

¹ Щёкина О. В. Крымскотатарский фактор как источник конфликтогенности в Украине // Історія очима молодих дослідників. Матеріали міжнародної студентської конференції. – Т. 2. – Донецьк, 1999. – С.139-140.

² Волков С.В. Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – С.273-278; Леонов О. Ульянов И. История российских войск. Регулярная пехота 1856-1918. – М.: АСТ, 1998. – С.200.

³ Глебов В.В. Политика в Черноморском регионе в контексте российско-украинских отношений // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. Материалы

международной научной конференции “круглый стол российских и украинских ученых” 23-24 мая 1996. – Одесса, 1996. – С.21-26.

⁴ Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис. – К., 1998. – С.6-18; Тіщенко Ю. Піховшик В. Повернення кримських татар. Хронологія подій. – К., 1998. – С.5-33.

⁵ Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооружённых сил. Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. – М., 2001. – С.186.

⁶ Документи, пов’язані з депортацією кримських татар: Кримські татари 1944-1994 гг.: статті, документи, свідчення очевидців / Під ред. Ю.З. Данилюка. – К.: Рідний край, 1995. – С.155-183.

⁷ Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис. – К., 1998. – С.109.

⁸ Бабин Б.Н. Право коренных народов Украины на использование национальной топонимики // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8-9 лютого 2001 р. – С.104.

⁹ Щёкина О. Указ соч. – С.140.

¹⁰ Постановление Верховного Совета СССР “О выводах и предложениях по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа” // Кримські татари 1944-1994гг.: статті, документи, свідчення очевидців / Під ред. Ю.З. Данилюка. – К.: Рідний край, 1995. – С.189.

¹¹ Закон Верховної Ради УРСР про відновлення Кримської АРСР від 12 лютого 1991 р. // Кримські татари 1944-1994гг.: статті, документи, свідчення очевидців / Під ред. Ю.З. Данилюка. – К.: Рідний край, 1995. – С.199.

¹² Постановление Совета министров СССР от 24 июля 1991 г. “Про возвращение крымских татар в Крымскую АССР и о гарантиях их трудоустройства” // Кримські татари 1944-1994гг.: статті, документи, свідчення очевидців / Під ред. Ю.З. Данилюка. – К. Рідний край, 1995. – С.200.

¹³ Глебов В.В. Указ. соч. – С. 26.

- ¹⁴ Стюарт С. Деякі питання національних відносин в Україні // Український історичний журнал. – 1992. – №12. – С.133.
- ¹⁵ Глебов В.В. Указ соч. – С. 26; Глебов В.В. Украина и Россия в контексте безопасности // Украина и Россия: основные направления внешнеполитической деятельности. Материалы международной конференции ”Круглый стол” российских и украинских ученых 15-16 апреля 1993 г. – Одесса, 1994. – С.16.
- ¹⁶ Щёкина О. В. Указ соч. – С.140.
- ¹⁷ Тищенко Ю., Піховшик В. Вказ. праця. – С.127.
- ¹⁸ Вольовая О. Проблеми і шляхи інтеграції кримсько-татарського народу в українське суспільство // Флот України. – 1997. – 1 лютого.
- ¹⁹ Нарочницкая Н. Россия это не Восток и не Запад // Международная жизнь. – 1993. – № 9. – С.48.
- ²⁰ Глебов В.В. Политика в Черноморском регионе в контексте российско-украинских отношений // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. Материалы международной научной конференции “круглый стол российских и украинских ученых” 23-24 мая 1996. – Одеса, 1996. – С. 26.
- ²¹ Бабин Б.Н. Указ. соч. – С.105.
- ²² Финочеев Б., Булкина Н., Аличева А. Крымские татары: молодёжный аспект // Человек и работа. – 1995. – № 11. – С.36-41.
- ²³ Тищенко Ю., Піховшик В. Вказ. праця. – С.108-115.
- ²⁴ Грабовський С. Пристрасті по-кримськи фірмове блюдо української політичної кухні // Підтекст. – 1998. – № 7. – С.10-13; Шуринов С. Кризи в Меджлисе и реалии крымскотатарского движения // Підтекст. – 1998. – № 7. – С.13-16.
- ²⁵ Урядовий кур’єр. – 2002. – 27 жовтня.
- ²⁶ Языкова А. О некоторых вопросах российско-украинских отношений // Украина и Россия: основные направления внешнеполитической деятельности. Материалы международной конференции ”Круглый стол” российских и украинских ученых 15-16 апреля 1993 г. – Одеса, 1994. – С. 66-72.

²⁷ Зеркало недели. – 1997. – № 15.

²⁸ Глебов В. В. Вказ. праця. – С. 23.

²⁹ Численность и боевой состав вооружённых сил стран мира. Справочные данные // Зарубежное военное обозрение. – 1993-2002гг.; Маначинський О.Я. та ін. Збройні Сили України. Стан та проблеми розбудови. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1994.

³⁰ Глебов В.В. Вказ. праця. – С. 27.

³¹ Побережний В. Основа для оптимістичного прогнозу // Політика і час. – 1996. – №6. – С.10-15.

Олександр Удод (Київ)

ПРОБЛЕМА “УКРАЇНСЬКОГО КРИМУ” В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Питання так званої “спільної історії” українського і російського народів в останнє десятиріччя є об’єктом гострих дискусій, що ведуться як серед професійних істориків, так і в колах політичної еліти. Причини такої уваги до спільного минулого зрозумілі – вони, за словами професора С.В. Кульчицького, криються в прагненні російської сторони “пов’язати минуле і сучасне у свідомості громадян обох країн”¹. Відкидаючи взагалі власне постановку проблеми “спільної історії України і Росії”, слід говорити, на нашу думку, про спільне проживання українського і російського народів у рамках однієї держави, адже сприйняття минулого, його усвідомлення, оцінка (а це і є історія) у двох народів різні, бо неоднаковий менталітет, досвід, національний характер та ін. Відомий російський політик Валерія Новодворська так саркастично оцінила ставлення російської еліти до деяких “спільних ювілеїв”, що періодично актуалізують історичну пам’ять: “...офіціоз у Москві, тимчасово приховавши зубки за братньою посмішкою, робить вигляд, що його повністю влаштовують солодкі спогади про колишню тотожність в рамках Російської імперії і «імперії зла»”².

Черговим подібним прикладом взаємного занурення в історичне минуле став ще один ювілей – 50-річчя входження Кримської області в УРСР³. Передача півострова Україні трактується у російській історіографії як нічим невмотивоване рішення М.С. Хрущова, спрямоване проти російських національних інтересів. В Україні історики

стверджують думку, що насправді Микита Хрущов керувався об'єктивними чинниками, коли висловлював волю щодо передачі Криму Україні. На думку В.І. Сергійчука російські шовіністи не розуміють, що “Крим був українським, і таким він залишиться, його майбутнє – тільки з Україною”⁴. За зовнішніми суперечками щодо історичної долі Криму маємо класичні ознаки історіографічної дискусії. Подібні дискусії, як обов'язковий атрибут наукових досліджень, благотворно впливають на поглиблене розуміння тієї чи іншої сторінки нашої історії. Але стосовно змісту історичної освіти, а він відображається у навчальних програмах та підручниках, виникає цілком зрозуміле питання: А чи варто не до кінця з'ясовані і не всіма сприйняті істини включати до шкільних підручників? При розв'язанні подібних питань варто звернутись до філософських засад підручничотворення. Фахівці у галузі філософії підручника стверджують, що “у гносеологічному розумінні між Біблією і підручником немає особливої різниці. І в першому, і в другому випадку той, хто читає, довіряє тексту, вірить у повідомлення, яке він несе ... Отже, підручник – догматичний твір, який не передбачає ніякої критики того, хто його читає”⁵. Догматичність – істотна властивість підручника, але не єдина. Підручник передусім навчає – навчає розуміти предмет. Підручник з історії, на думку С.О. Терна, має спрямовувати увагу учнів на осмислення того, які саме методи провили до того чи іншого висновку, призвичаювати їх до наукової рефлексії⁶. Стосовно змісту підручників з історії такий підхід має передбачати широке залучення історіографічного матеріалу: висновки наукових дискусій, альтернативні погляди, роботи різних наукових шкіл та ін.

Історіографічні проблеми “українського Криму” – далеко не рядові проблеми історичної науки. Це – засади світоглядної орієнтації не одного покоління українців. Зрозуміло, що ці ж проблеми є гострими й для російської сторони. Особливо в останні роки, коли там спостерігається підвищена увага до підручників з історії. Постійно лунають голоси про її чергове переписування на користь утвердження великодержавної історіографічної концепції⁷. Так само пильно російські історики та політики відслідковують “сприйняття історії народів СРСР в Росії та історичні образи Росії на пострадянському просторі” (Це назва статті С. Константинова та О. Ушакова, що опублікована в узагальненому виданні Фонду В. Наумана та Асоціації дослідників російського суспільства ХХ ст. “Національні історії в радянській та пострадянських державах” у 1999 р.). У цій публікації помітне місце займає якраз проблема Криму та її екстраполяція на історичну свідомість українців та російського населення, що проживає на півострові. Російські історики спекулюють провокативними заявами деяких політиків, що свого часу розігрували “кримську карту”. Наводиться цитата із виступу одного із керівників Криму 1990-х рр. С.І. Цекова на засіданні Державної думи Росії 14 квітня 1995 р., який тоді заявив, що “зачистка” всіх структур влади та зміни адміністративного статусу, що відбулися в Криму в листопаді 1994 р. за ініціативою Києва, показали в першу чергу неповагу до Росії. Коли в 1954 р. Крим був переданий в склад Української РСР на честь ювілейної дати – 300-річчя возз’єднання двох братніх народів, – ніхто не міг передбачити, що через 40 років кримчани стануть відрізнаними від своєї батьківщини – Росії”⁸. Фахівці Кримського центру гуманітарних досліджень, граючи на історично ностальгічних почуттях етнічних росіян,

публікують ідеологеми, що широко побутують серед російської політичної еліти та населення: “Крим – це символ державної повноцінності Росії... Легкість, з якою Росія відмовилась в 1991 році від своїх прав на Крим, викликає не тільки здивування, а й обурення... Відродженій Росії для забезпечення своїх інтересів у Європі рано чи пізно доведеться все-таки вимагати повернення Криму до її складу”⁹.

Російське суспільство періодично висловлює своє невдоволення власними підручниками з історії і так само прискіпливо штудіює українську навчальну літературу. 12 – 13 листопада 2003 р. в московській Державній бібліотеці відбувся “громадський форум” на тему “Росія і країни Центральної і Східної Європи, Балтії, Південного Кавказу, Центральної Азії: старі і нові образи в сучасних підручниках історії”. Констатовалось, що “позитивних оцінок ролі російської держави в історії окремих народів і держав регіону очевидно менше, ніж можна було розраховувати... Одними із найбільш принципівих борців за національну самобутність виявились, як і варто було очікувати, українські автори”¹⁰.

Найбільш суттєвою, характерною особливістю сучасних російських підручників з історії стосовно зображення ролі і місця Криму в історичному процесі є те, що розглядається він у контексті історії Росії, або вітчизняної історії, а не в структурі курсу всесвітньої історії, що було б логічно з огляду на сучасний статус Криму як автономного утворення у складі незалежної європейської держави – України. Фрагментарні згадки про Крим вміщені у розділах навчальних програм “Русь в IX – першій половині XII ст.” (Русь і Степ), “Росія в XVII ст.” (Російсько-турецькі відносини), “Росія в другій половині XVIII ст.” (Приєднання Криму, Північного

Причорномор'я), “Росія в другій половині ХІХ ст.” (Кримська війна)¹¹. У підручниках з історії Росії, що використовуються в 10-11 кл. при вивченні історії на другому концентрі, можна зустріти, наприклад, підпункти “Кримське ханство в ХVІІ ст.”. Переважає, як правило, концепція зображення Криму до 1783 р. як джерела постійної загрози для Росії: “Грабіжницькі набіги складали органічну частину економіки кримських татар. Без них вони, як, до речі, донські і запорізькі козаки до поширення серед них землеробства, не могли існувати... Конфлікт з Кримом загрожував перерости у війну з Османською імперією, що змушувало російський уряд бути обережним і завбачливим”¹².

Як у переважній більшості російських підручників, так і в українських домінує, в основному, позитивна оцінка приєднання Криму до Росії в 1783 р.

В українських навчальних планах і, відповідно, підручниках з історії місце Криму в історичному процесі протягом 1991 – 2003 рр. висвітлювалось не однаково. Укладачі програми з історії тільки з кінця 1990-х років стали більшу увагу приділяти саме Криму. В результаті тільки в підручниках нового покоління є повний, системний виклад історії Криму як органічної складової української історії. Вигідно в цьому відношенні вирізняється підручник з історії України для 7 класу В.С. Власова за редакцією професора Ю.А. Мицика. В § 25 цього підручника виділено спеціальний підпункт “Крим та українське Причорномор'я”. Прослідковується історія заселення Криму, утворення Кримського ханства як незалежної феодальної держави внаслідок розпаду Золотої Орди, яка з 1478 року попала у васальну залежність від Османської імперії. Васальна залежність Криму від Туреччини спричинила руйнівні набіги.

Особливо спустошливим був похід хана Менглі-Гірея 1482 р., коли було спалено Київ. Від 1482 р. татарські походи відбувалися щорічно, а то й двічі – тричі на рік. Литовський уряд, якому були підпорядковані українські землі, не здатний був надійно боронити свої південні володіння¹³.

З кінця 1990-х років українські історики більше предметно стали займатися проблемами Південної України, зокрема Криму. Були опубліковані спеціальні монографії¹⁴. В результаті реальніше тема Криму представлена в сучасних підручниках для 9 кл., що охоплює період другої половини XVIII – початку XX ст. За оцінкою професора Ф.Г. Турченка, “Кримське ханство складало важливий чинник, що впливав на перебіг подій в Україні”¹⁵. Поразка Туреччини у війнах з Росією означала і кінець кримської державності. Після 1783 року першими найпомітнішими наслідками утвердження Росії на Кримських землях стало різке зменшення чисельності місцевого населення. Протягом 70-х – початку 80-х років XVIII ст. воно скоротилося вдвічі¹⁶.

Більше уваги приділяється історії Криму в XX ст. У нових підручниках з історії України 10-11 кл. (автори С.В. Кульчицький, Ю.Г. Лебедева, Ф.Г. Турченко, П.П. Панченко, С.М. Тимченко) тема Криму висвітлюється в період громадянської війни, існування тут автономії, передачі його в склад УРСР та ін.

У підручнику з історії України для 10 кл. С.В. Кульчицького і Ю.І. Шаповала акцентується увага на спробі гетьмана П.П. Скоропадського довести світовій спільноті “українськість Криму”. В листопаді 1918 р., коли Німеччина залишала Україну, окупаційна адміністрація передала владу в Криму колишньому царському генералу С. Сулькевичу. Утворений ним крайовий уряд не прихо-

вував намірів зберігати Крим для “єдиної і неділимої” білогвардійської Росії. Міністерство закордонних справ Української Держави надіслано в Берлін кілька нот. Привертає увагу аргументація з боку П.П. Скоропадського: у дипломатичних нотах йшлося про те, що етнографічно, економічно і політично Крим тісно пов’язаний з Україною. Забезпечивши нейтралітет з боку Німеччини, П.П. Скоропадський оголосив блокаду Криму. Блокада виявила цілковиту залежність півострова від України: його економічне життя було паралізоване. С. Сулькевич капітулював і погодився на переговори про форму державного об’єднання з Україною. Але падіння режиму П.П. Скоропадського залишало тоді Крим поза межами України¹⁷.

Сучасні українські автори підручників об’єктивно висвітлюють передачу Криму Україні. С.В. Кульчицький, зокрема, солідаризується із видатним українським мислителем ХХ ст. І. Лисяк-Рудницьким, який в 1956 р. опублікував статтю “Новий Переяслав”. Американський професор українського походження був правий, коли пов’язував указ президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму Україні зі святкуванням ювілею “возз’єднання” України з Росією. Однак в самому тексті указу від 19 лютого 1954 року такого пов’язання немає. Але саме факт передачі Криму Україні став вінцем пропагандистської кампанії у зв’язку з 300-річчям Переяславської Ради. У підручниках не заперечується аргументація офіційних документів на користь передачі Криму: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв’язки Криму і України.

Варто звернути увагу на кілька міфів, що побутують в історіографії, і щодо яких необхідно застерегти учнівську молодь. Перший – це міф про “царський дарунок”

М.С. Хрущова Україні, який ніби-то був “агентом впливу” поневоленої України в Кремлі. На думку С.В. Кульчицького, М.С. Хрущов так само відстоював імперські, тобто російські національні інтереси, як його попередники В.І. Ленін і Й.В. Сталін. Другий – це міф про чергову помилку “реформатора” М.С. Хрущова, його волонтаристське рішення, що не було продиктоване необхідністю, а виникло спонтанно. Звідси небезпечний висновок про можливість і необхідність виправлення помилки вождя.

Таким чином, сучасні українські підручники з історії стверджують “українськість” Криму, вірогідно, з наукових позицій оцінюють факт передачі півострова в склад України. Необхідно, щоб здобутки української історіографії та підручникотворення безпосередньо позитивно виливали на формування історичної свідомості молоді, насамперед в Криму. Адже, як показала остання перевірка рівня навчальних досягнень учнів з історії в Криму, проведена Міністерством освіти у травні 2003 р., якраз низькі результати й пояснюються використанням застарілих підручників¹⁸.

¹ Кульчицький С.В. Геополітичні уроки Тузли: До 350-річчя Переяславської ради // Дзеркало тижня. – 17 січня 2004. – С.19.

² Новодворская В. Развод по-славянски // Столичные новости. – 10-16 февраля 2004. – С. 5.

³ Кульчицький С.В. Український Крим: До 50-річчя входження Кримської області в УРСР // Дзеркало тижня. – 14 лютого 2004. – С. 19.

⁴ Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 275.

⁵ Кузнецов Ю. Філософія підручника // Освіта України. – 15 листопада 2002. – С. 3.

⁶ Терно С. Підручник з історії сьогодні: стан і перспективи // Історія в школах України. – 2004. – №1. – С. 8.

⁷ Сергеев Ю. “Я б историю закрыл, слегка почистил: Владимир Путин поручил президенту Российской академии наук Юрию Осипову проверить все учебники для средней школы” // Комсомольская правда.

– 13 січня 2004. – С. 3.

⁸ Константинов С., Ушаков А. Восприятие истории народов СССР в России и исторические образы России на постсоветском пространстве // Национальные истории в советской и постсоветских государствах / Под. ред. Аймермахера К., Бордюгова Г. – М.: “АИРО-XX”, 1999. – С.87.

⁹ Киселев С.П., Киселева Н.В. Размышление о Крыме и геополитике. – Симферополь, 1994. – С. 21-23.

¹⁰ Тарасов Б. Учебники истории: Поле вражды или сотрудничества? // История. – 2004. – №3. – С.4.

¹¹ Примерная программа по истории для основной общеобразовательной школы: 5-9 классы / Сост. Л.Н. Алексашкина, А.А. Данилов, Г.В. Клокова // Настольная книга учителя истории. – М.: Астрель, 2003, – С. 59-84.

¹² Павленко Н.И., Андреев И.Л. История России с древнейших времен до конца XVII века: Учебн. для 10 кл. общеобр. учрежд. – М.: Дрофа, 2001. – С. 298-299.

¹³ Власов В. Історія України: Підручн. для 7-го кл. / За ред. Ю.А. Мицика. – К.: Генеза, 2004. – С. 244-246.

¹⁴ Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.

¹⁵ Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України: Підручн. для 9 кл. – К.: Генеза, 2003. – С. 19.

¹⁶ Там само. – С. 20.

¹⁷ Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Історія України (1914- 1939): Підручн. для 10-го кл. – К.: Генеза, 2003. – С. 88.

¹⁸ Про вивчення рівня навчальних досягнень учнів з історії України та підготовки до державної підсумкової атестації в загальноосвітніх навчальних закладах Автономної Республіки Крим // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С.53-55.

Юрій Зінченко (Київ)

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПРОБЛЕМА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Серед дослідницьких проблем з етнічної історії України особливе місце займає проблема вивчення кримськотатарського етносу як через її малодослідженість, так і через її структурну складність. Слід також зазначити, що автономна Республіка Крим є, з одного боку формально єдина автономія в складі України, а з іншого боку, справді історично, політично, етнічно найскладнішим регіоном серед етноісторичних областей країни. Особливої ваги названій проблемі надають кілька факторів:

1. географічне положення Криму – етнічної території кримських татар;
2. сучасне становище кримськотатарського етносу, розпорошеного в територіальних межах різних держав СНД, та поширення національного руху за повернення на історичну батьківщину;
3. політизація національного руху і його зростаюча роль у політичному та культурному житті Кримського півострова;
4. великий інтерес до Криму та до вирішення проблем депортованих з боку татар як близького (Росія, Узбекистан), так і далекого зарубіжжя (Туреччина, Болгарія, Румунія, країни Середнього і Близького Сходу.).

З огляду на зазначені вище фактори історія кримськотатарського народу становить значний науковий інтерес. Проте порушення цієї проблеми потребує не тільки розгляду конкретного емпіричного матеріалу, а й вивчення цілої низки питань, зокрема питання міжетнічної взаємодії

та формування політичного складу населення на різних етапах історичного процесу.

На сьогодні серед науковців не існує однозначної думки щодо статусу кримськотатарського народу. Слід також зазначити, що не існує жодного законодавчого акту, де кримські татари визнавались би за корінний народ Криму і України, через обставини, що склалися після 1954 р.

Хто ж вони – кримські татари – національна меншість у державі чи корінний народ? Запитання це не риторичне і не арифметичне. Бо ніколи жодна національна меншина не мала та й не претендувала на самовизначення, тому що її національний історичний та культурний центр знаходився за межами держави, в якій вона з різних причин перебувала. Але ж кримські татари формувалися як нація в Криму і не хочуть відроджувати свою культуру, релігію, зберігати свою національну самобутність ніде, окрім своєї історичної батьківщини. Позбавити їх цієї можливості означає для них етнічну смерть. І сучасні міжнаціональні конфлікти доводять, що кожна етнічна група хоче жити на своїй історичній землі в умовах своєї державності. Однак не слід забувати про те, що загальний генофонд людства протягом десятків тисяч років складався під могутнім впливом етнічного чинника. І якщо ми стали на шлях правової демократичної держави, слід дотримуватись і тих міжнародних документів, які визнає людство. Так, у Декларації принципів, схвалених 4-ою Генеральною Асамблеєю Всесвітньої ради корінного населення, зокрема, записано: “...корінне населення має виняткове право на свої традиційні землі й ресурси, які забрали у нього без вільної і компетентної згоди і підлягають поверненню”. Такого ж висновку дійшли й члени місії Наради з безпеки і співробітництва в Європі, що перебували в Криму в березні 1992 р.

Сьогодні у Криму мешкають представники 110 націй, народностей і національних груп. Усі вони роблять певний внесок у розвиток економіки і культури півострова. І тому надавати одній етнічній групі перевагу над іншою лише за умови її походження або чисельності – безпідставно і не має нічого спільного з правами людини, із законними правами народів, із справжньою демократією. Навпаки, та велика кількість етносів повинна зробити все можливе, аби кримські татари нарешті відчували себе народом на своїй батьківщині.

Уряд України, Верховна Рада України за часів незалежності прийняли цілу низку законів та указів стосовно депортованих народів Криму. Але не прийняття Закону про статус кримськотатарського народу серйозно обтяжує етнополітичну ситуацію в Криму. Це стосується і Закону “Про національно – культурну автономію”, який затримується вже другим складом Верховної Ради, який повинен дозволити національним меншинам утворювати свої національні представницькі органи (союзи, ради, спілки тощо). Закон ввів би у правове поле України такі представницькі органи як Меджліс та Фольксрат.

Впродовж своєї багатомісячної історії Крим завжди був своєрідним місцем перетину культур та інтересів різних народів, він відігравав важливу стратегічну роль. І в першу чергу для Росії, що не могло позначитися на долі кримського населення і, в першу чергу, на долі кримських татар. З кінця 18 ст., особливо після приєднання України, Росія починає активно прагнути на південь у Крим. Першою серйозною, хоча і не вдалою спробою здійснити цей намір, були кримські походи часів цариці Софії Олексіївни. Перед початком тієї війни Москва вимагала від Туреччини віддати Крим і обидві фортеці, що закривали виходи в Азовське і Чорне моря, а також виселити всіх татар із Криму. Фактично

Росія вперше проголосила свою південну політику. Постійні війни Росії і Туреччини впродовж 18 – 19 ст. Втягували у свою круговерть Крим, що врешті-решт закінчилося приєднанням півострова до Росії 9 квітня 1783 р. офіційний привід загарбання Криму був викладений Катериною II: “Преобразование Крыма в вольную и независимую область не принесло спокойствия России и обратилось лишь в новые для нее заботы со значительными издержками. Опыт времени с 1774 г. показал, что независимость мало свойственна татарским народам и, чтоб охранять ее, нам нужно всегда быть вооруженными и при существовании мира изнурять войска трудными движениями, делая большие затраты как бы во время войны... Такая канитель с крымской независимостью принесла уже более семи миллионов чрезвычайных расходов. Принимая во внимание все эти обстоятельства, мы приняли решение дать другой оборот крымским делам... и сделать на будущее время Крымский полуостров не гнездом разбойников и мятежников, а территорией Русского государства. Ввиду этих соображений мы с полной доверенностью объявляем всем нашу волю на присвоение Крымского полуострова и на присоединение его к России”¹. Саме за часів Катерини II пролунав заклик: “нашим победоносным оружием их истребить и земли их вконец опустошить, как такой народ (мається на увазі кримських татар – авт.), от которого никакой пользы, ни выгоды быть не может”².

Курс вигнання кримських татар, як і інших народів Криму, розпочався ще у 1778 р., коли О. Суворов виселив усе християнське населення в Азовську губернію, близько 31 тис. вірмен і греків.

З 1784 р. починається новий етап прилучення до цивілізації, який призвів до того, що тисячі татар продали

за безцінь свої землі і втекли до Румунії. Кримський суддя Сумароков, який перебував у Криму 1802 р., вважав, що кількість переселенців близько 300 тис. народонаселення Криму, яке до приєднання дорівнювало понад 500 тис., за першим переписом, проведеним 1793 р., становило 205617 чоловік обох статей і різного віку, враховуючи російське військове козацтво, чиновників, усіх росіян та інших прийшлих, які оселилися упродовж 10 років з часу приєднання Криму. Нарешті, після Кримської війни до Туреччини з Криму переселилося, за офіційними даними, 192 360 чоловік обох статей, тобто дві третини всього населення. Як вважають історики того часу, 1861 р. Кримський народ фактично зникає. Він залишив Крим, прилучився до мусульманства і загубився у його масі. Татарське населення Криму ненабагато перевищувало 100 тис.³

За офіційними даними, у 1863 р. зовсім обезлюднили 784 татарські села і аули Таврійської губернії. Коли до відома Олександра I довели про вимушену еміграцію кримських татар, він вказав, що не слід заважати їм у переселенні, а розглядати це як сприятливий привід для визволення від них краю.

Після оволодіння півостровом Катерина II почала відбирати у населення найбільш родючі і кращі землі і дарувати їх своїм фаворитам, дворянам, чиновникам. До 1796 р. було відібрано і роздано майже 290 тис. десятин землі. За земельним пограбуванням у Криму запроваджується кріпосництво, яке у 1796 р. розповсюдилось і на вільних батраків. Усе це безперечно примушувало татар кидати свій край, що, в свою чергу, завдавало значної шкоди його економіці. Аби якимось чином підтримати економіку краю, з 1784 р. туди прибувають на запрошення уряду колоністи із різних країн. Якщо за перші три роки після

приєднання тут оселилося 160 колоністів, то у першій половині XIX ст. в Криму було поселено понад 30 тисяч душ (менонітів – 9828, німців – 9844, болгар – 1584)⁴.

У національній політиці царського уряду того часу дуже чітко вимальовується шовіністичне ставлення до кримських татар і практично духовного і фізичного геноциду. Уже на початку XIX ст. із Криму висилаються у глиб Росії представники мусульманського духовенства, а також окремі мурзи. Усі вислані були позбавлені права повертатися до Криму. З 1829 р. починаються релігійні утиски, а зважаючи на релігійність кримських татар і відданість законам шаріату, стає зрозумілою ще одна з причин, за якої татари кидали свій край. Аби якимось чином знищити національну самосвідомість татар, 1883 р. була проведена широко-масштабна операція по вилученню не тільки у духовенства, але й в усіх татарських сім'ях старовинних рукописів і книг. Незабаром, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, усі вони були спалені.

У 90-х рр. XIX ст. безвихідне становище безземельних селян, що залишилися в Криму, викликало нову еміграцію. Однак царський уряд не завадив цьому, а, навпаки, поспішив роздати кинуті землі своїй знаті. Це призвело до того, що у 1897 р. в Криму із загальної кількості населення Таврійської губернії в 1447790 чоловік 70,8% склали росіяни і тільки 13% татари.

Ці цифри красномовно свідчать про те, яким чином перетворювався Крим у Російський півострів.

Щоб мати більш повне уявлення про ставлення у той час до кримських татар, звернімося до спостережень дослідника Криму Є. Маркова, які він зробив відразу після Кримської війни. Бесіда з російським візником, що його супроводжував, послужила йому матеріалом для аналізу та узагальнень. “Зізнаюся, мене вразила ця непорушна

фортеця переконань, незалежних від будь-яких фактів, ця органічна впевненість у зверхності свого і в усьому над усім чужим, це нічим не виправдане і водночас нічим не приховане презирство до татарина, як до чужого. Я бачив, що земляк багато брехав на татар безсоромно, але водночас розумів, що брехня ота цілком щира і зовсім йому необхідна. На такому несправедливому, майже тваринному ставленні до свого і чужого корениться те інстинктивне почуття національності, сили якого не замінити ніякою освітою, і яке в зоології виявляється у грубших формах антипатії кішки до собаки. Тільки таким цілісним, винятковим поглядом на свою племінну особливість можна пояснити багато важливих сторінок, де особливо напружено виявлялися народна воля і народна сила. Про зраду татар під час севастопольської війни ямщик говорив як про речі, що не підлягають щонайменшому сумніву; тут він поділяв печальну помилку суспільної думки цілої Росії. Проте такий погляд на татарина необхідний для повноти ставлення російського мужика до нехриста”⁷⁵.

Підводячи підсумок періоду між приєднанням Криму до Росії і початком ХХ ст. слід зазначити, що татари зазнали культурного, економічного, релігійно-ідеологічного та національного утиску з боку Російської імперії. В життя втілювався заклик, висловлений статським радником П. Левашовим: “...возбудить в соотечественниках своих большее против прежнего внимание на сих диких, но многочисленных и столь вредных и опасных не только для нас, но и для всей Европы народов, дабы потомки не оставили взять надлежащие меры ко всякому оных искоренению по примеру Астрахани и Казани”⁷⁶.

Одним з найтяжчих в історії кримських татар стало ХХ століття, від спроби самовизначитись і до суцільної депортації з Криму. Те, чого прагнула царська Росія, вдалося

втілити більшовицькому режиму. Історія людства не знала такої тотальної депортації народів, яку провадив сталінський режим у 40-х рр. ХХ ст. Досить пригадати переселення німців Поволжя, калмиків, карачаївців, чеченців, інгушів, балкарців та інших народів. Не обминула лиха доля і кримських татар. 18 травня 1944 р. стало днем скорботи в історії цього народу: протягом доби були вигнані з рідних домівок, посаджені в товарні вагони і відправлені на спец поселення тисячі кримських татар. У цей день ніби було поставлено тавро “зрадник” на старих, жінках, немовлятах, на всьому кримськотатарському народі.

Розв’язання національного питання по-більшовицькі почалося у 30-ті роки розprawою над національними кадрами республік Радянського Союзу. Були зроблені перші кроки в набутті досвіду по переселенню населення з різних регіонів країни. Тоді ж був утворений Переселенський відділ з відповідними структурами при РНК союзних республік. Народи під різними приводами насильно переселялися в інші регіони країни, а на цих територіях селили інших. На виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1940 р. планувалося переселити тільки з України до Новосибірської, Омської, Челябінської областей, Алтайського, Красноярського краю, Казахської РСР 31600 господарств колгоспників⁷.

Але для тотальної депортації необхідний був привід. Його знайшли – ним стала війна. Звинувативши цілі народи у пособництві гітлерівцям і зраді, їх насильно переселяли у задалегідь визначені райони СРСР.

Щодо кримських татар, то ще під час війни до відповідних органів надходили доповідні з Криму про буцімто повну підтримку ними окупаційної влади і зраду. Уже в квітні 1944 р., коли точилися бої за Крим, у Державний Комітет Оборони були направлені доповідні,

підписані Л. Берією, про зрадницькі дії кримських татар по відношенню до радянської влади. А 11 травня 1944 р., на другий день після визволення Севастополя, Сталін підписав постанову ДКО про виселення татар. А вже 20 травня Берія доповідав Сталіну, що операцію по виселенню кримських татар завершено і відправлено до місць спец поселень 180 тис. чоловік. Однак і це здалося замалим, і Берія починає повну стерилізацію півострова. Для цього знаходиться вже відоме обґрунтування – співробітництво з німцями. Під це звинувачення потрапляють 12422 болгарина, 15040 греків, 9621 вірмен, 1119 німців, а також 3652 іноземних підданих, а також цигани. 4 липня 1944 р. Берія доповідав Сталіну, що з Криму виселено 225 009 чоловік. Якщо ж підрахувати всіх насильно вивезених з Криму у 1941 – 1944 рр., то ця цифра становитиме біля 393 тис. жителів, представників майже 20 національностей. Усі вони, за винятком відправлених на роботу до Німеччини та Австрії в період фашистського терору в Криму, були розселені на території 81 національно-державного утворення СРСР: 8 союзних і 9 автономних республік, 4 країв і 60 областей.

Внаслідок депортації, а також мобілізації та призовів до Червоної Армії, евакуації цивільного населення, втрат під час окупації загальна кількість населення Криму восени 1944 р. скоротилася до 370 тис. чоловік. Це стало приводом для того, щоб 30 червня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР про перетворення Кримської АРСР у Кримську область у складі РРФСР.

В той же час із східних областей Росії у Крим переселяють десятки тисяч росіян, які повинні були піднімати порушене війною господарство краю. Але як і у часи Катерини II, так і на прикінці 40-х – початку 50-х років

більшість прибулих не могли сприймати особливості життя і господарювання у Криму. Тому певна кількість новоприбулих втікала з місць розташування.

В ході “перейславської” кампанії 1954 р. Кримська область із складу РРФСР була передана до складу УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”, враховуючи спільність економіки, територіальну близькість та тісні господарські й культурні зв’язки між Кримом і Україною. У всіх засобах масової інформації СРСР цей акт характеризувався як “прояв непорушної дружби двох братніх народів”, а в буденному спілкуванні – як “подарунок великого російського народу українському народові”.

На той час на території Криму вже проживало 1,2 млн. осіб, серед них 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення⁸. Варто додати, що уряд сприяв широкому заселенню області українцями. На початку 50-х рр. сюди відправляли до 3 тис. сімей щорічно. Всього за 1950 – 1954 рр. в Криму облаштувалися 13,7 тис. сімей переселенців⁹. Однак етнічний склад населення істотно не змінився: на 1959 р. українці становили 22,3%, а росіяни – 71,4 % мешканців області. Наступний перепис (1970) зафіксував тут вже більш різноманітну етнічну мапу. По-перше, відсоток росіян скоротився до 67,3 і трохи збільшився до 26,5 відсоток українців. Майже незмінним такий етнічний склад населення Криму зберігався до середини 80-х рр.¹⁰

Приєднання Криму до України мало неординарне значення навіть в середині 50-х рр. По-перше, суттєво змінювався етнонаціональний статус населення півострова та й України в цілому. По-друге, Україна мала прийняти на себе частину морально-правової відповідальності

комуністичного режиму за депортації 1944 р. та їх наслідки. Нарешті, для майбутнього закладалися в потенції нові фактори та тенденції взаємовідносин України і Росії, обумовлені чинниками, пов'язаними географічним і адміністративним статусом Криму.

Що ж стосується спец переселенців з Криму, то на 1 січня 1954 р. Цей контингент нараховував 202464 чоловік, з них 165629 татар, 36835 греків, болгар, вірмен та інших.

У вересні 1953 р. МВС СРСР були подані до ЦК КПРС та РМ СРСР пропозиції про звільнення спец поселенців. Пропонувалося звільнити понад 1,8 млн. Чоловік, серед яких з числа кримських татар тільки діти до 16 років, діти старші 16 років, які навчаються в навчальних закладах; жінки старші 55 років; чоловіки старші 60 років; члени та кандидати в члени КПРС та їхні сім'ї; нагороджені орденами та медалями СРСР та їхні сім'ї; сім'ї загиблих при захисті Батьківщини; жінки, що вийшли заміж за неспецпоселенців; інваліди та особи, що страждали на тяжку хворобу.

Але й ці пропозиції пролежали без руху. І тільки у квітні 1954 р. Президія ЦК КПРС, розглянувши пропозиції МВС СРСР, в принципі ухвалила постанову з цього питання, однак визнала, що внесені пропозиції слід вирішувати щодо кожного контингенту окремо. На 1 січня 1955 р. чисельність спец поселенців з Криму становила: 118351 татарин, 1057 греків, 8606 болгар, 5679 вірмен і 2087 чоловік інших національностей.

В другій половині 50-х – 60-х рр. поряд із зміцненням українського національного руху активізувалась боротьба за реальне визнання прав етнонаціональних меншин України. Особливого значення набуло змагання за етнонаціональне самобуття кримськотатарського народу.

Кримськотатарський рух в своєму розвитку пройшов ряд етапів. Виділимо з них два етапи, що датуються 1956 – 1964 рр. та 1964 – 1969 рр. Відповідно – становлення та найбільшої активності кримських татар в намаганні повернутись до Криму.

Важливою подією в постанні руху став XX з'їзд КПРС. В рамках реалізації його рішень з'явився 28 квітня 1956 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень по спец поселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни”. Указ дозволяв реабілітованим повертатися в місця колишнього проживання. Водночас статтею другою Указ встановлював, що зняття обмежень з осіб, перелічених в статті першій не супроводжується повернення їм майна, конфіскованого при виселенні. За своєю суттю Указ можна розглядати не тільки як половинчастий, але й не менш антиконституційний та антигуманний, ніж прийнята 11 травня 1944 р. постанова щодо народів Криму. Кримським татарам були видані паспорти, але не знято обвинувачень в зраді Батьківщини. Понад те, без особистої розписки кримського татарина про відмову претендувати на залишене в Криму майно паспорта йому не видавали.

Для виконання цього Указу Рада Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. прийняла відповідну постанову, якою зобов'язала Міністерство внутрішніх справ УРСР, виконкоми обласних, Київської і Севастопольської міських Рад забезпечити виконання Указу 1956 р.

Дії союзного та українського керівництва об'єктивно породжували у кримських татар протест, сприяли формуванню і зростанню кримськотатарського національного руху. Зазначимо, що географічні рамки цього руху на

початку десталінізації обмежувалися Узбекистаном, місцем найбільшого розселення депортованих народів Криму.

Вже в період оголошення Указу сотні кримських татар відкрито висловлювали своє незадоволення рішенням владних органів і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом Указу, а 233 з них зробили написи на розписках з вимогами повернення їм конфіскованого майна та надання дозволу на виїзд до Криму.

В червні 1956 р. в ЦК КПРС розглядалася можливість повернення на історичну батьківщину калмиків, балкарців, карачаївців, чеченців та інгушів. Враховуючи невелику чисельність цих національностей і недостатню заселеність залишених ними територій, вважалось недоцільним відновлення їхньої автономії. Ще більш категоричними були висновки щодо долі кримськотатарського народу. Враховуючи, що Кримська область, говорилося в довідці, заселена на основі планового переселення, мабуть, найбільш доцільним буде створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживає 140 тисяч кримських татар, а природні і кліматичні умови республіки є найбільш близькими до умов їх колишнього проживання.

Згубна національна політика стосовно депортованих народів була продовжена в листопаді 1956 р. прийняттям відповідної постанови ЦК КПРС про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Шостий пункт постанови визначав: “Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку,

в якій татари склали менше 1/5 частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання – Татарська АРСР. Разом з тим, роз'яснити татарам, що раніше проживали в Криму і прагнуть до національного об'єднання, про їх право поселитися на території Татарської АРСР”.

Вказана постанова обмежувала розселення кримсько-татарського народу не лише в Криму, але й в інших регіонах України. У постановах ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР визнавалось недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. В зв'язку з цим обласним, міським, районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спец поселенців, а тих, хто влаштувався в згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони України.

Характеризуючи форми та методи вияву кримськотатарського національно-визвольного руху, слід зазначити, що найбільш масовими у 50-х – першій половині 60-х рр. були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Значення цієї кампанії важко переоцінити, бо в процесі її здійснення сформувалася і пройшла апробацію організаційна структура кримськотатарського руху. Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів, які послідовно об'єднувалися в межах вулиці – села – району – міста – області. Діяльність ініціативних груп спрямовувала республіканська ініціативна група, яка координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни.

В першій половині 60-х рр. було організовано постійне представництво кримських татар у Москві. Водночас на

місцях спец поселень створювалися “ініціативні групи сприянню партії та уряду у вирішенні національного питання кримськотатарського народу”.

Загалом, кульмінаційним в плані вимог парламентського типу виступає звернення кримськотатарського народу до XXIII з’їзду КПРС, яке підписали понад 120 тисяч кримських татар. Основними вимогами були: організоване їх повернення і компактне заселення на території Криму, а також повернення їм політичного і національного рівноправ’я. В зверненні зазначалось, що будь-яке рішення, яке не передбачатиме виконання цих вимог, фактично буде означати закріплення безправного положення кримських татар і підтверджувати злочин, який був скоєний проти народу в 1944 р. Спроби ж надання “культурно-національної автономії” або ж подібні інші рішення без повернення у Крим, будуть лише намаганнями створити видимість вирішення питання.

Слід зазначити, що під тиском кримськотатарського руху було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму”. Він знімав необґрунтовані звинувачення в зраді кримських татар, але разом з тим ігнорував їхні національні інтереси і права. Вкотре декларувалося, що татари, які раніше проживали в Криму, “вкоренилися на території Узбецької та інших республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідних посадах в радянських, господарських, партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи”¹¹.

Одночасно з Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з чинним законодавством про працевлаштування і паспортний режим. На практиці зрівняння в правах означало штучне регулювання переселення кримських татар за допомогою прописки. Про це свідчить, що лише 18% татар, які мешкають зараз на території Криму, переселилися сюди до 1979 р.¹² Зрозуміло, що половинчасті заходи Указу не задовольняли ні кримськотатарських представників, ні саму ж центральну і київську владу. Проблема повернення депортованих з Криму залишалася відкритою.

Спробою центральної влади затушувати питання було рішення про проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Оргнабір розпочався весною 1968 р. і проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів партії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому.

Оргнабір мав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Впродовж другої половини 60 – початку 70-х рр. до Криму та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб та їх нащадків¹³.

У другій половині 70-х рр. владні структури СРСР вдалися до нових форм приборкання кримськотатарського національного руху. Серед них – спроба створення в Узбекистані нових адміністративно територіальних районів в місцях компактного проживання кримських татар. Показово, що ці райони утворювалися штучно на загалом

не освоєних землях. Розгорнулася широка офіційна пропаганда інформаційних матеріалів про переселення Криму, відсутність коштів для переселення, небажання України приймати, а Узбекистану – відпускати вказану категорію населення – з метою утримання кримських татар у межах їх насильницького поселення.

Все це свідчило про те, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу визвольного руху кримських татар і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що кримськотатарський рух став важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР і України, з яким потрібно було рахуватися. Тому в січні 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР мусила відмінити ст. 2 Указу від 28 березня 1956 р., що забороняла грекам, вірменам, болгарам та кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця їхнього проживання.

Новим явищем в кримськотатарському національно-визвольному русі стало поєднання його внутрішніх чинників з зовнішньополітичними. У 70 – 80-х рр. внаслідок широкого викриття причин, ходу та наслідків етногеноциду, питання кримських татар зайняло помітне місце в діяльності Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку та Міжнародним інститутом людини в Страсбурзі, а також “Групи 73”, асоційованої з Міжнародною організацією прав людини в Парижі, “Міжнародної амністії”, Московської Гельсінської групи та інших. Дієву допомогу кримськотатарському національному руху надавав національний центр кримських татар в США і створений при ньому фонд “Крим”.

Друга половина 80-х рр. визначилася найбільшою результативністю кримськотатарського національного руху.

З весни 1986 р. практично припинилися судові переслідування організаторів боротьби та почалося звільнення раніше засуджених. Зокрема, в грудні 1986 р. був достроково звільнений один з лідерів руху – Мустафа Джемільов.

Якісно нового розмаху кримськотатарський рух набув у 1987 – 1988 рр. Майже набули офіційного визнання мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. На основі існуючих груп почали організаційно оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу у практичну площину питання про повернення депортованого народу на Батьківщину.

Демократизація радянського суспільства, зокрема, послаблення адміністративних обмежень у репатріації кримськотатарського населення, з одного боку, та половинчастість рішень, що приймалися владними структурами СРСР і УРСР, привели до помітного піднесення кримськотатарського національного руху. Його очолили дві політичні організації кримських татар: Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ). Побіжний перегляд їх програмних заяв дозволяє дійти висновку, що на початковому етапі існування вказаних організаційних структур різниця між їхніми програмами не мала стратегічних протиріч і обидві вони орієнтувалися на нову, масову репатріацію кримських татар та відтворення кримської національної державності. ОКНР відіграла провідну роль у проведенні в червні 1991 р. в Сімферополі Курултая кримськотатарського народу, який створив представницький орган – Меджліс. 28 червня 1991 р. Курултай прийняв “Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу”, відповідно до якої

Крим проголошувався національною територією кримськотатарського народу, де тільки він має право на самовизначення відповідно до міжнародних правових актів. У Декларації наголошувалося, що відношення між кримськими татарами і національними етнічними групами, що живуть у Криму, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських та громадських прав та їх інтересів, повинно забезпечуватися суворе дотримання політичних та інших законних прав усіх людей, незалежно від їх етнічної приналежності. Курултай висловився проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. Кримської АРСР, виходячи з того, що вона відновлювалась не як національно-територіальне утворення, а як адміністративно-територіальна одиниця. Цей акт розцінювався як спроба юридичного закріплення результатів депортації¹⁴. Аналіз характеру та змісту прийнятих Курултаєм документів дозволяє дійти висновків, що вони відображали, по-перше, новий етап розвитку кримськотатарського руху, який характеризувався в теорії, а згодом і на практиці, певним радикалізмом. По-друге, радикалізм особливо виявлявся у формулі послідовного проведення принципу винятковості права на самовизначення кримських татар за рахунок порушення прав решти кримчан. По-третє, рішення Курултаю викликали негативну реакцію не тільки нетатарського населення, але й дістали більш-менш негативно-стриману оцінку західних експертів¹⁵.

На рубежі 80 – 90-х рр. криза тоталітарного режиму в СРСР вступила в нову фазу. Спроби оновлення суспільства на шляхах так званої політики перебудови і гласності вивели на арену громадсько-політичного життя нові сили. На чільне місце висувались завдання національно-культурного відродження, вільного розвитку всіх етносів України, насамперед титульної нації. Проголошення незалежності

України відкрило шлях до правового врегулювання національних відносин, захисту прав національних меншин, задоволення їх потреб. Після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., Меджліс розробив проект конституції Кримської республіки, в якому право на самовизначення закріплювалось лише за кримськими татарами, караїмами та кримчаками, що викликало насторожену, а подекуди й ворожу реакцію нетатарського населення Криму, призвело до надмірної політизації півострова.

Особливості “поновлення” кримської автономії, формування та розвиток її політичного спектра, етнічна та соціальна напруженість на півострові висунули перед Президентом, Верховною Радою та урядом України ряд гострих проблем етнополітичного характеру. Це насамперед проблеми, пов’язані з поверненням та облаштуванням депортованих народів, інтеграцією їх у суспільство Криму та України.

Позитивний резонанс викликало зняття будь-яких обмежень щодо місць проживання кримських татар після їх повернення в Крим. Сьогодні вони проживають у 9 містах та 14 районах АРК, їх чисельність сягає понад 250 тис. чоловік.

У червні 1996 р. відбулась перша сесія Третього Курултаю кримськотатарського народу, на якій зазначалося про необхідність повної реабілітації та відновлення прав депортованих народів; запровадження справжньої рівності державної, кримськотатарської і російської мови в діяльності органів влади; відновлення історичної топоніміки Криму; спрощеної процедури видання кримським татарам громадянства України, що дало б їм право участі у виборах, приватизаційних процесах. Станом на січень 1996 р. 176 тис. кримських татар не мали українського громадянства і

практично були позбавлені можливості брати участь у життя півострова. Після підписання угоди з Узбекистаном про спрощену процедуру виходу кримських татар з його громадянства, за даними на серпень 1999 р., з понад 61 тис. татар – громадян Узбекистану, мешканців Криму – 58% скористалися можливістю пільгове стати громадянами України. Серед кримських татар, які проживають в Узбекистані, а це понад 200 тис. осіб, змінили громадянство менше двох тисяч чоловік. Тривають переговори з Росією, Таджикистаном, Казахстаном та Киргизією про підписання домовленостей, які б спростили вихід кримських татар з громадянства цих країн¹⁶.

Невирішеність вимог, що їх висуває кримськотатарське населення, створює напругу, веде до радикалізації кримськотатарського руху. Як заявив лідер партії “Адалет” С. Керімов, тиск на керівництво автономії та центру буде продовжуватись до тих пір, поки гарантії для кримськотатарського народу не дістануть закріплення в Основному законі Криму, поки не буде відновлена кримськотатарська державність¹⁷. Політичне представництво інтересів кримських татар продовжує Національний рух кримських татар (НДКТ, лідер В. Абдураїмов), формується новий суспільно-політичний рух “Міллер” (голова Л. Аріфов), що свідчить про соціальне розшарування кримських татар, адже у різних соціальних груп різні політичні симпатії і різні політичні представники.

Мітинги пам’яті та протесту, масові маніфестації пов’язані з 55-річницею депортації знову привернули увагу владних структур до нагальних проблем кримськотатарського народу. Як крок на зустріч вимогам визнати Меджліс та Курултай можна розглядати створення Ради представників кримськотатарського народу при Президенті України, призначення М. Джемільова головою

цієї Ради, та Ради аксакалів при голові Верховної Ради АРК – консультативно-дорадчих органів, які повинні репрезентувати кримськотатарський рух на вищих щаблях державної влади.

Активізація етнодержавотворчих процесів наприкінці 80-х – на початку 90-х років в Україні супроводжувалася могутньою хвилею національного і релігійного відродження, якісного оновлення релігійно-церковного життя.

Події 11 вересня 2001 р. сколихнули людство і прикували його увагу до таємничої і маловідомої сфери ісламського світу. Мусульмани, кількість яких сягає 1 млрд. 260 млн. на початку ХХІ ст. нагадали про себе як про політичний чинник у світі.

На початку 2002 р. в Україні (за різними оцінками) нараховується вже від 1,2 до 1,8 млн. мусульман. Сьогодні у мусульманському середовищі відбуваються складні процеси. Так, надмірне запізнення у розв'язанні соціально-економічних, юридичних проблем натуралізації та облаштування кримських татар на теренах Криму сприяло утворенню тут критичної, потенційно вибухонебезпечної ситуації. На сьогодні кримські татари не сповідують тактику насильницьких дій. Але наслідком подальшої консервації важких умов життя кримських татар може бути виникнення і оформлення організацій та рухів, які домагатимуться від влади покращення свого становища. Проте у разі переходу кримськотатарського народу або його частини до активних форм протесту проти свого злиденного становища мусульманські інститути, що діють в Криму (Духовне управління Криму – 276 громад і 29 поза реєстрацією) в окремих випадках можуть стати каталізаторами і інтеграторами протесаної енергії населення.

Відбувається також початкова політизація ісламу в Україні, з'явилися ісламінізовані форми політичних рухів серед кримських татар. Яскравим проявом інституалізації мусульманського руху стало утворення Партії мусульман України.

У травні 2004 року виповнюється 60 років з того трагічного дня, коли кримськотатарський народ був депортований з Криму. 60 довгих років цей народ прямує важкою дорогою до свого дому. Це не проста, важка дорога, і хочеться вірити, вона врешті-решт приведе до мети.

Протягом багатомісячної історії кримські татари були тісно пов'язані з Україною, її народом. Але історія цих зв'язків замовчувалася і фальсифікувалася в радянській історії старанно закреслено майже всі світлі сторінки зв'язків Криму з Україною.

У 30-ті – 40-ві рр. доля українців і кримських татар на диво схожа: знищення інтелігенції та національних святинь, боротьба з так званим “націоналізмом” голодомор тощо. Народна пам'ять, історичні документи зберігають і те, як наші народи витримали часи фашистської окупації, як разом воювали на фронтах проти гітлерівців, партизанили і в Криму і на Україні.

Чимало бруду було вилито пропагандою на кримських татар і українців, які опинилися в окупації. Ця ж історія старанно замовчувала про татарські села знищені фашистами, не обмовилася про масові розстріли, заборони у рабство. Історію українсько-кримськотатарських зв'язків ще треба написати. Написати повноцінну історію кримськотатарського народу.

Кримські татари вбачають в Україні, її народі єдину надію у вирішенні своїх проблем. І на підтвердження цього наведу заяву, яка була висловлена на одному з мітингів: “Ми віримо Україні, яка впродовж століть боролася за свою свободу і

незалежність і нарешті досягла цього. Ми впевнені, що така волелюбна держава, яка поклала мільйони кращих своїх синів і дочок на вівар свободи, не стане на заваді національного самовизначення іншого народу”¹⁸.

¹ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С.269.

² Там само. – С. 270

³ Большая советская энциклопедия. – М., 1937. – Т.35. – С. 307.

⁴ Усов С. Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края // Крым. – 1928. – №1. – С.67.

⁵ Марков Е. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории, природы. – СПб., 1902.

⁶ Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987.

⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 582. – Арк.81.

⁸ Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 221.

⁹ Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1981. – С. 223, 243.

¹⁰ Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – М., 1974.

¹¹ Кримські татари. 1944-1994.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С.34.

¹² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С.239.

¹³ Там само. – С.240.

¹⁴ Там само. – С.285.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 326.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Зінченко Ю. Кримські татари. Историчний нарис. – К., 1998. – С.129.